

WORLD BANK GROUP

ԱՊԱԳԱՅԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ.

ՄԻԱԿՑՈՒՄ, ՄՐՅԱԿՑՈՒՄ, ԲԱՐԳԱՎԱՃՈՒՄ

Երկրի համակարգված գնահատում

ՆՈՅԵՄԲԵՐ, 2017

Public Disclosure Authorized

Public Disclosure Authorized

Public Disclosure Authorized

Public Disclosure Authorized

**ԱՊԱԳԱՅԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ.
ՄԻԱԿՑՈՒՄ, ՄՐՑԱԿՑՈՒՄ, ԲԱՐԳԱՎԱՃՈՒՄ**
Երկրի համակարգված գնահատում

ՆՈՅԵՄԲԵՐ, 2017

Կառավարության բյուջետային տարին՝ հունվարի 1 - դեկտեմբերի 31
 Արժույթի համարժեքներ՝ [ամսաթիվ] դրությամբ գործող փոխարժեքը՝
 արժույթի միավորը = հայկական դրամ (ՀՀ դրամ)
 1 ԱՄՆ դոլար = 480 ՀՀ դրամ
 Կշիռների և չափերի մետրիկ համակարգ

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԿՐՃԱՏ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐ

ԱԱՇԾ	Ակտիվ աշխատաշուկայի ծրագիր	LTGM	Երկարաժամկետ աճի մոդել
ՀՀ դրամ	Հայկական դրամ	Մ և Գ	Մոնիթորինգ և գնահատում
ARMEPS	Հայաստանի Հանրապետության գնումների Էլեկտրոնային համակարգ	ՆՍՉ	Նվազագույն սպառողական զամբյուղ
BAU	Սովորական վիճակի պահպանում	ՈՏՀ	Ոչ տարափոխիկ հիվանդություններ
ՀԾՓ	Հիմնական ծառայությունների փաթեթ	NDC	Ազգային մակարդակով սահմանված նախատեսվող գործողություններ
ՀՀ ԿԲ	Հայաստանի կենտրոնական բանկ	NRI	Ազգային պատրաստվածության ցուցիչ
ԱԳՀ	Անկախ պետությունների համագործակցություն	ԱՎԾ	Ազգային վիճակագրական ծառայություն
ՇՀ	Շահութահարկ	NSW	Ազգային մեկ պատուհան
ԵԳՇ	Երկրի հետ գործընկերության շրջանակ	ՏՀԶԿ	Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպություն Գրպանից կատարվող վճարումներ Բաշխողական համակարգ
СPIA	Երկրի քաղաքականության և ինստիտուցիոնալ կարողությունների գնահատում	ООР	Պետական ծախսերի ուսումնասիրություն
ԱՌԿ	Աղետների ռիսկի կառավարում	PAYG	Պետական ֆինանսների կառավարում
ԵԱՏՀ	Եվրասիական տնտեսական համայնք	ՊԾՈՒ	Կոշտ մասնիկներ
ԵԱՏՄ	Եվրասիական տնտեսական միություն	ՊՖԿ	Պետական-մասնավոր գործընկերություն
ՎԶԵԲ	Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկ	ԿՄ	Գնողունակության պարիտետ
ԵԿԱ	Եվրոպա և Կենտրոնական Ասիա	ՊՄԳ	Հետազոտություններ և մշակումներ
ՎՄԿ	Վաղ մանկության հասակի կրթություն	ԳՊ	Երկրի համակարգված գնահատում
ԲՊԱԷՀ	Բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց էթիկայի հանձնաժողով	Հ և Մ	Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողով
EEU	Eurasian Economic Union	ԿՉՆ	Կայուն զարգացման նպատակ
ՇՄԱԳ	Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատում	ՉՊԳ	Չբաղվածության պետական գործակալություն
ԱՃԹՆ	Արդյունահանող ճյուղերի թափանցիկության նախաձեռնություն	ՓՄՁ	Փոքր և միջին ձեռնարկություններ
ԵՄ	Եվրամիություն	STEM	Բնագիտություն, տեխնոլոգիա, ճարտարագիտություն և մաթեմատիկա
ԸՆԾ	Ընտանեկան նպաստների ծրագիր	STEP	Չբաղվածությանն ու արտադրողականությանն ուղղված հմտություններ
ՕՈՒՆ	Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ	ԸԳԱ	Ընդհանուր գործունային արտադրողականություն
ՖՀԳԾ	Ֆինանսական հատվածի գնահատման ծրագիր	TIMSS	Մաթեմատիկայի և բնագիտության միջազգային միտումների ուսումնասիրություն
ՀԱՄ ցուցիչ	Համաշխարհային մրցունակության ցուցիչ	UNFCCC	Միավորված ազգերի կազմակերպության Կլիմայի փոփոխության մասին շրջանակային կոնվենցիա
ՀՆԱ	Համախառն ներքին արդյունք	ԱԱՀ	Ավելացված արժեքի հարկ
ՀՖՃ	Համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամ	ՄԿՈՒ	Մասնագիտական կրթություն և ուսուցում
ԿԳՀ	Կառավարության գնումների համաձայնագիր	ՀԶՑ	Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ
GVC	Գլոբալ արժեղթա	ԱճՀԿ	Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպություն
ՏՀՏ	Տեղեկատվական և հաղորդակցության տեխնոլոգիաներ	ԱՀԿ	Առևտրի համաշխարհային կազմակերպություն
ՄԶԸ	Միջազգային զարգացման ընկերակցություն		
ՏՏԿԱՀ	Տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ամբողջացված հետազոտություն		
ԱՄՀ	Արժույթի միջազգային հիմնադրամ		
ՏՏ	Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ		
ԼԿՑ	Լոգիստիկայի կատարողականի ցուցիչ		

Տարածաշրջանային փոխնախագահ՝ Սիրիլ Մյուլեր
 ՀՖԻ փոխնախագահ՝ Ջան Ուոլիսը
 Տարածաշրջանային տնօրեն՝ Մերսի Մ. Թեմբոն
 Պրակտիկայի տնօրեններ՝ Ջոն Պանզեր և Կարոլինա Սանչես-Պարամո
 Պրակտիկայի ղեկավար՝ Մարիա Գոնսալես-Միրանդա և Լուիս-Ֆելիպե Լոպես-Կալվա
 Առաջադրանքի թիմի ղեկավարներ՝ Ժենիվե Բոադու և Նիշտա Սինհա

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՊԱԿՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԿՐՃԱՏ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐ	ii
ԹԻՄԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ ԵՎ ԽՈՍՔ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ	viii
ԱՍՓՈՓԱԳԻՐ	ix
ԳԼՈՒԽ 1. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ՝ ԱՆՑՅԱԼ ԵՎ ԱՊԱԳԱ	1
A. Մակրոտնտեսական ցուցանիշներն ու դրանք պայմանավորող գործոնները	1
B. Աղքատության նվազեցում և համընդհանուր բարգավաճման արդյունքները	10
C. Նայելով ապագային. աճի նոր շարժիչները	13
ԳԼՈՒԽ 2. ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՄԲ ԴԻՄԱԿԱՅՈՒՆ ՆԵՐԱՈՒԿԱՆ ԱՃԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՉՈՐՍ ՄԱՐՏԱՀՐՈՎՎԵՐՆԵՐԸ	17
A. Մարտահրավեր 1. Արտաքին հատվածի գործունեությունը	17
i. Արտաքին հատվածի արդյունքները	18
ii. Արտաքին հատվածի արդյունքների բարելավման սահմանափակումներ	21
B. Մարտահրավեր 2. Մասնավոր հատվածի արտադրողականությունը և աշխատատեղերի ստեղծումը	26
i. Արտադրողականություն և ընկերությունների գործունեություն	27
ii. Ընկերությունների արտադրողականությունը սահմանափակող գործոնները	29
a. Ներդրումային միջավայրը և կառավարման բնագավառի բացերը	29
b. Մրցակցություն և շուկայական մրցունակություն	34
c. Ֆինանսական զարգացում և ֆինանսական ներառականություն	38
C. Մարտահրավեր 3. Աշխատուժի արտադրողականությունը	40
i. Աշխատուժի արտադրողականություն և մարդկային կապիտալ	40
ii. Աշխատուժի արտադրողականության աճը սահմանափակող գործոնները	43
a. Կրթական համակարգի համապատասխանությունը աշխատաշուկայի պահանջների	43
b. Աշխատողների որակավորումների և պահանջվող հմտությունների միջև անհամապատասխանությունը	44
c. Նվազող և ծերացող աշխատանքային ռեսուրսներ	45
D. Մարտահրավեր 4: Արագ վերականգնման ունակություն և կայունություն	46
i. Մակրո, միկրո, ինչպես նաև շրջակա միջավայրի խոցելի կողմերը	46
ii. Արագ վերականգնման ունակությունը և կայունությունը սահմանափակող գործոնները	48
a. Մակրոտնտեսական խոցելի կողմերը	49
b. Բնակչության ծերացումը և տնտեսական կախվածության աճող գործակիցները	51
c. Ֆորմալ ֆինանսական ծառայությունների հասանելիությունը և սոցիալական պաշտպանության գծով տրանսֆերտները	54
d. Կլիմայի փոփոխություն	55
e. Բնական պաշարների հարստահարումը	56
ԳԼՈՒԽ 3. ՈՐԴԻՆԵՐ, ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԿԱ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ԵՎ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	58
Ուղի 1: Աճը վերահավասարակշռու համար Հայաստանը պետք է ջանա բացել շուկաները, օգտագործի արտահանման հնարավորությունները և հաղթահարի կապը սահմանափակող առկա գործոնները	60
Ուղի 2: Գործուն և արդյունավետ մասնավոր հատված գարգացնելու և նոր աշխատատեղեր ստեղծելու համար Հայաստանը պետք է վերացնի ընկերությունների աճը և դեպի շուկաներ մուտքը խոչընդոտող սահմանափակումները	61

Ուղի 3. Ներառական աճի վերականգնման համար Հայաստանին անհրաժեշտ է վերացնել աշխատելու խոչընդոտները և բարելավել անհատների արտադրողականությունը.....	64
Ուղի 4. Կայուն և ներառական աճի հասնելու համար հարկ է, որ Հայաստանը դիմակայունություն ձևավորի մի քանի ճակատներով	67
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	72
ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ	75
Հավելված 1. Առևտուր և մրցունակություն. ընտրված հարցեր	75
Հավելված 2. Հայաստանի տվյալների գնահատում.....	90
Հավելված 3. Վաստակը և վարձատրության գենդերային խզումը Հայաստանում	92
Հավելված 4. Ներքին շարժունություն և միջազգային միգրացիա	97
Հավելված 5. Կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագիրը	99
Հավելված 6. Առաջնահերթությունների որոշման գործընթացն ու տվյալների բացակայությունը.....	100
ԳԾԱՊԱՏՎԵՐՆԵՐ	
Գծապատկեր 1.1. Աճի տրոհումը՝ ըստ ոլորտների և ծախսերի.....	3
Գծապատկեր 1.2. ՀՆԱ-ի աճի ցուցանիշները Հայաստանում և համադրելի երկրներում 2000-2015 թվականներին	4
Գծապատկեր 1.3. ՀՆԱ-ի աճի ցուցանիշները 2000-2015 թվականներին	4
Գծապատկեր 1.4. Հայաստանի տնտեսական վերափոխումը 2000-2008 և 2008-2015 թվականներին	5
Գծապատկեր 1.5. Ընթացիկ հաշվի հաշվեկշիռը (ՀՆԱ-ի %).....	6
Գծապատկեր 1.6. ՎՁԵԲ անցումային ցուցանիշները	9
Գծապատկեր 1.7. Համընդհանուր բարգավաճում. տարեկանացված սպառման աճը 2004-2015 թվականներին (%).....	10
Գծապատկեր 1.8. Աճի մակարդակի կորը, Հայաստան, 2010-2015 թվականներ	11
Գծապատկեր 1.9. Հայաստանի համար Դաթ-Ռավալիոնի (Datt-Ravallion) տրոհումը , 2010-2015 թվականներ.....	11
Գծապատկեր 1.10. Աղքատների թվաքանակը՝ ըստ ժողովրդագրական և վաստակողների կազմի	12
Գծապատկեր 1.11. Մեկ շնչին բաժին ընկնող իրական ՀՆԱ-ի աճի տեմպը	15
Գծապատկեր 1.12. Մեկ շնչին բաժին ընկնող իրական ՀՆԱ-ի մակարդակը (2011 թ. ԱՄՆ դոլար)	16
Գծապատկեր 1.13. Աղքատների թվաքանակի ցուցանիշը՝ ըստ աղքատության ազգային գծի	16
Գծապատկեր 2.1. Ապրանքների և ծառայությունների արտահանումը (ՀՆԱ-ի %)	20
Գծապատկեր 2.2. Արտահանման կողմնորոշման ցուցիչ	20
Գծապատկեր 2.3. Առևտրի ծախսերը.....	21
Գծապատկեր 2.4. Հայաստանի լոգիստիկ կատարողականի ցուցիչը, 2016 թվական.....	21
Գծապատկեր 2.5. Աճի հաշվառման տրոհումը՝ ըստ գործոնների.....	27
Գծապատկեր 2.6. ԸԳԱ աճի տեմպերը. Հայաստանը և համադրելի երկրները	27
Գծապատկեր 2.7. Գործարարությամբ զբաղվելու ամենախնդրահարույց գործոնները	29
Գծապատկեր 2.8. Գործարարությամբ զբաղվելու ոյուրիևության ցուցիչը 2017 թ.	31
Գծապատկեր 2.9. Գլոբալ մրցունակության ցուցիչը.....	31
Գծապատկեր 2.10. Կարգավորիչ դաշտի որակ, 2015 թ	31
Գծապատկեր 2.11. Համաշխարհային բանկի կառավարման ցուցանիշները, 2015 թ	32
Գծապատկեր 2.12. Բիզնեսի ռիսկերը՝ կապված մրցակցության թույլ քաղաքականության հետ (ըստ բաղադրիչների)	35
Գծապատկեր 2.13. Շուկայի կառուցվածքը արտադրության ոլորտում	35

Գծապատկեր 2.14. Սևնդի որոշ ապրանքատեսակների շուկաներում ուժեղ մրցակցությամբ պայմանավորված հնարավոր խնայողությունները՝ ըստ սպառման դեցիլների (մասնաբաժինը տնային տնտեսությունների ընդհանուր ծախսերում) 36

Գծապատկեր 2.15. Ավանդներ/ՅՆԱ հարաբերակցությունը և մեկ շնչի հաշվով ՅՆԱ-ն 38

Գծապատկեր 2.16. Վարկեր/ՅՆԱ հարաբերակցությունը և մեկ շնչի հաշվով ՅՆԱ-ն 38

Գծապատկեր 2.17. Տոկոսադրույքի սպրեդի բացվածքը 39

Գծապատկեր 2.18. Տոկոսադրույքի սպրեդը 2016 թ. (տոկոս).....39

Գծապատկեր 2.19. Հայաստանում աշխատուժի արտադրողականության աճը ճգնաժամից հետո դանդաղել է և համադրելի երկրների համեմատ շատ ավելի ցածր է 41

Գծապատկեր 2.20. Բնակչության աճի նվազման պատճառով կրճատվում են աշխատանքային ռեսուրսները.....42

Գծապատկեր 2.21. Բնակչության միջին տարիքը բարձրանում է 42

Գծապատկեր 2.22. Աղքատների մեծ մասը լրիվ միջնակարգ կրթություն ունի.....43

Գծապատկեր 2.23. Գյուղական բնակիչների կրթական նվաճումներն ավելի ցածր են՝ երկրորդային քաղաքների կամ Երևանի բնակիչների համեմատ 43

Գծապատկեր 2.24. Կրթական անհամապատասխանությունը Հայաստանում և համադրելի երկրներում 45

Գծապատկեր 2.25. Տնտեսական շարժունակությունը 2010-15 թթ. 47

Գծապատկեր 2.26. Բյուջետային զարգացումներ, 2011-16 թթ. 50

Գծապատկեր 2.27. Հայաստանի պարտքի դինամիկան, 1999-16 թթ. 50

Գծապատկեր 2.28. Բնակչության փոփոխությունների արդյունքում առողջապահական ընդհանուր ծախսերի աճի մոդելավորված հաշվարկ 52

Գծապատկեր 2.29. Տնտեսական կախվածության մեջ գտնվողների հարաբերակցությունը տնտեսապես ակտիվ մարդկանց նկատմամբ, 2015-40 թթ. 53

Գծապատկեր 2.30. Հաշիվ ֆինանսական կազմակերպությունում, ավելի բարձր տարիքի չափահասներ (% , 25+ տարեկան), 2014 թ. 54

Գծապատկեր 3.1: Չույգ նպատակները, ուղիները և բարեփոխումների ուղղությունները 59

ՆԵՐՂԻՐՆԵՐ

Ներդիր 1.1. Հայաստանի «հուլանդական հիվանդության» բռնկումը և գերտաքացումը 2

Ներդիր 1.2. Հայաստանի կառուցվածքային վերափոխումը 5

Ներդիր 1.3. Հարկաբյուջետային քաղաքականության որակ (Եկամուտների մոբիլիզացում, պետական ծախսերի համակցում) 7

Ներդիր 1.4. Ներքին բարեփոխումները ՀՖՃ-ից առաջ 9

Ներդիր 1.5. Ի՞նչ գիտենք Հայաստանի աղքատների մասին 12

Ներդիր 2.1. Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտը. արդյունքներ և մարտահրավերներ 18

Ներդիր 2.2. Հայաստանը լավ առաջընթաց է գրանցել սահմանային կառավարման ուղղությամբ.....22

Ներդիր 2.3. Հայաստանի դիրքը միջազգային տարանցման լոգիստիկայում 25

Ներդիր 2.4. Հայաստանի սփյուռքը 26

Ներդիր 2.5. Ընկերությունների դինամիկան 28

Ներդիր 2.6. Եկամուտների և գույքի հայտարարագրում 30

Ներդիր 2.7. Էներգետիկայի ոլորտի մարտահրավերները.....33

Ներդիր 2.8. Գնումները Հայաստանում 37

Ներդիր 2.9. Դոլարիզացիա 50

Ներդիր 3.1. Ինչպե՞ս կարող են ԵՀԳ-ի քաղաքականության ուղղությունները վերացնել տարբերությունները տարածաշրջանների միջև՝ կապված կենսամակարդակի հետ. 63

ԹԻՄԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ ԵՎ ԽՈՍՔ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

Սույն զեկույցը կազմել է Համաշխարհային բանկի թիմը՝ Ժենիվա Բոադուի (առաջադրանքի թիմի համադեկավար, հավասար աճ, ֆինանսներ և հաստատություններ (ՀՖՀ) ստորաբաժանման ծրագրերի ղեկավար) և Նիշտա Սինհայի (առաջադրանքի թիմի համադեկավար, աղքատության և հավասարության գլոբալ պրակտիկա) գլխավորությամբ և Գոհար Գյուլումյանի (գլոբալ մակրոֆիսկալ պրակտիկա) ու Լորդես Ռոդրիգես Չամուսուի (աղքատության և հավասարության գլոբալ պրակտիկա) ընդգրկմամբ: Համաշխարհային բանկի՝ զեկույցը պատրաստող թիմն ընդգրկել է գլոբալ պրակտիկայի տարբեր ուղղությունները և փոխհատվող լուծումները ներկայացնող հիմնական պատասխանատուներին: Արուսյակ Ավաբերդյան և Բեկզո Շամսի (գյուղատնտեսություն), Սորեն Նելեման (կրթություն), Էմիլ Չալիսյան (էներգետիկա), Ջիլիան Ա. Սերբու և Ռուքսանդրա Ֆլորոյու (շրջակա միջավայր և բնական պաշարներ), Կիրստեն Լորի Յունդ (էներգակիրների արդյունահանում), Ալեքսանդրինա Պատանովա-Օքուաբ (կլիմայի փոփոխության խումբ), Բրեթ Զոլման (ֆինանսներ և շուկաներ), Արման Վաթյան (կառավարում-ֆինանսական ղեկավարում), Արմինե Այդինյան և Բենեդիկտա Օլիվերոս (կառավարում-գնումներ), Դավիթ Մելիքյան և Դեյվիդ Բերնշտեյն (կառավարում-պետական հատված), Ռուզել Ֆ. Լավադո և Սուսաննա Հայրապետյան (առողջապահություն), Ջունկո Նարիմաթու (տեղեկատվական և հաղորդակցության տեխնոլոգիաներ), Յուլյա Միրոնովա և Արման Բարխուդարյան (ՄՖԿ), Աննա Կորսի (հողային ոլորտ), Փերսեփոնի Իկոնոմու (ԲՆԵԳ), Մորից Մեյեր (աղքատություն և հավասարություն), Մոնիկա Ռոբայո (աշխատատեղերի դիագնոստիկա, աղքատություն և հավասարություն), Սոֆյա Գեորգիևա և Հարիկա Մասուդ (սոցիալական զարգացում), Մադալենա Հոնորատի (սոցիալական պաշտպանություն և աշխատանք), Միտչել Վիեներ (կենսաթոշակային բարեփոխում), Արսեն Նազարյան և Գոնսալո Վալերա (առևտուր և մրցունակություն), Տանյա Պրիսիյա Բեգասո Գոմես (առևտուր և մրցունակություն. մրցակցություն), Դանիել Սասլավսկի (առևտուր և մրցունակություն. լոգիստիկա), Նարգիզ Ռիսկուլովա (տրանսպորտ), Չառա Թոմմախյան և Վիկա Ռոսարիո Բոգաերթս (քաղաքների/աղետների ռիսկի կառավարում), Ուիլսոն Յու (ջրային ոլորտ), Զլիվ Ջեյ Հարիս (պետական-մասնավոր գործընկերություններ), Վիգեն Սարգսյան (ԵՀԳ հաղորդակցություն և իրազեկում):

Չեկույցը խմբագրել է Փիթըր Միլեն, համակարգչային ձևավորումն արել է Սառա Նանկիյա Բարբիոյեն: Թիմը ոգեշնչվել է Հայաստանի ուսանողների՝ երկրի արդի իրականության մասին կարծիքներով, ինչպես նաև ապագայի տեսլականով, որոնց հաղորդակից է դարձել ԵՀԳ-ի իրազեկման աշխատանքների շրջանակում: Երևանի Նիկոլ Աղբալյանի անվան թիվ 19 հիմնական դպրոցի 4-րդ և 5-րդ դասարանցիներն արձագանքել են Համաշխարհային բանկի՝ իրենց պատկերացրած «Ապագայի Հայաստանը» նկարելու խնդրանքին: Հայաստանի տարբեր համալսարանների 64 ուսանող մասնակցել է «Ապագայի Հայաստանի» մասին հարցմանը, որին պատասխանելու համար պահանջվում էր օգտագործել ընդամենը մեկ ածական: Չեկույցը կազմվել է Մերսի Թեմբոնի (ECCSC տարածաշրջային տնօրեն), Սիլվի Բոսուլոյոյի (Երևանի գրասենյակի ղեկավար), Լորա Բելլիի (Երևանի գրասենյակի նախկին ղեկավար), Յան Վան Բիլսենի (ՄՖԿ ավագ ղեկավար), Մարիա Գոնսալես-Միրանդայի (մակրոէկոնոմիկայի և ֆիսկալ կառավարման գլոբալ պրակտիկայի ղեկավար), Լուիս-Ֆելիպե Լոպես-Վալվայի (աղքատության և հավասարության գլոբալ պրակտիկայի ղեկավար) ընդհանուր ղեկավարությամբ: Թիմը ցանկանում է նաև շնորհակալություն հայտնել Ռումին Իսլամին (տնտեսական խորհրդատու), Ռ. Սուդարշան Կանազարաջահին (զարգացման արդյունավետության ղեկավար), Լիբե Էրսադոյին (մարդկային զարգացման ծրագրի ղեկավար), Սառա Մայքլին (կայուն զարգացման ծրագրի ղեկավար) և Օզան Սևիմլիին (ծրագրերի ավագ պատասխանատու), ինչպես նաև Երկրի համակարգված գնահատմանն աջակցող կենտրոնական թիմին՝ ուղղություն ցույց տալու համար: Թիմը երախտապարտ է Վոլֆգանգ Ֆենգլերին և Ռինկու Մուրգային (փորձագետ-գնահատողներ) և Համաշխարհային բանկի բոլոր թիմերին, որոնք մասնակցել են հայեցակարգի քննարկմանը, Երևանում անցկացված երկօրյա աշխատաժողովի և որոշման կայացման հանդիպման մասնակիցներին, ինչպես նաև արտաքին փորձագիտական խմբին՝ հայտնած կարծիքների համար: Չեկույցը հարստացել է ներքին քննարկումների, երկրի ներսում կառավարության, քաղաքականության հետազոտման խմբերի, զարգացման հարցերով գործընկերների և քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների հետ մի քանի փուլով անցկացված խորհրդակցությունների շնորհիվ:

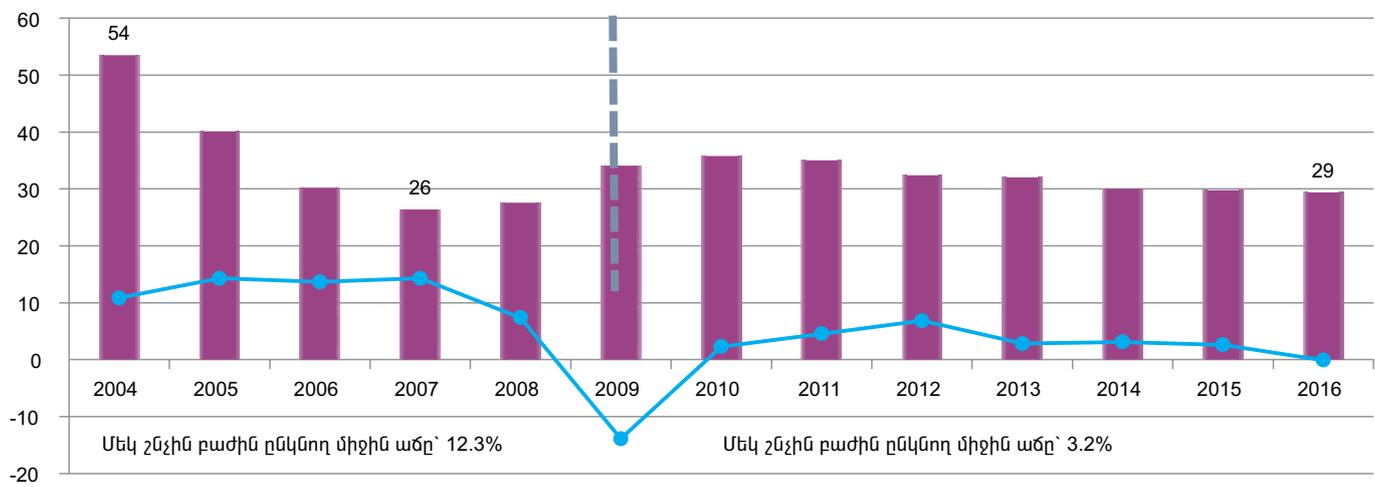
ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

1991 թվականի անկախացումից սկսած և մինչ 2008-2009 թվականների համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը (ՅՖՃ) Հայաստանի հաջողության պատմությունը կարևոր էր համարվում անցումային տնտեսությունների շարքում: Իրոք, մի քանի տարի շարունակ երկրում արձանագրվում էին մակրոտնտեսական կայուն ձեռքբերումներ, որոնք արտացոլվում էին բարձր աճի, տնտեսական կայունության, ցածր գնաճի ու պակասուրդների և արտաքին պարտքի համեստ մակարդակի, ինչպես նաև աղքատության նվազման և եկամտային անհամաչափությունների կրճատման ցուցանիշներում: Մակրոտնտեսական կայուն արդյունքներն աստիճանաբար խարսխվում էին հարկաբյուջետային կանոնի, գնաճի նպատակադրման համակարգի վրա, իսկ ֆինանսական միջնորդության խորացումը՝ բանկային համակարգի զարգացման վրա: Նշված արդյունքերին նպաստում էին արտաքին բարենպաստ միջավայրը և ավելի վաղ իրականացված ներքին բարեփոխումները՝ ուղղված տնտեսության ազատականացմանը: Հայաստանը նախկին խորհրդային այն տնտեսություններից մեկն էր, որոնք

առաջնորդում էին այսպես կոչված «առաջին սերնդի բարեփոխումների» իրականացման ուղին:

Այսօր՝ ՅՖՃ-ից գրեթե մեկ տասնամյակ անց, Հայաստանի տնտեսությունը հայտնվել է նախկին ձեռքբերումներից խիստ տարբերվող իրավիճակում (գծապատկեր ES1): Երկիրը դիմակայում է «ցածր աճ-ցածր ներդրումներ» շղթային, ընդ որում՝ աղքատության նվազեցման դանդաղման և եկամտի անհամաչափությունների աճի պայմաններում: Պետական պարտքի արագ մեծացող պաշարը Հայաստանին մանևրելու համար հարկաբյուջետային սահմանափակ տարածք է թողել, իսկ վերականգնված աճի կենսունակությունը, դիմակայունությունը և ներառականությունը կախված է անհրաժեշտ երկրորդ սերնդի ներքին կառուցվածքային բարեփոխումներից, որոնք դեռևս լիարժեք չեն իրականացվել: Իրոք, ՅՖՃ-ի ընթացքում և դրանից հետո, հետագայում՝ Ռուսաստանի ճգնաժամի ժամանակ արտաքին պայմանների վատթարացումից հետո աճի, աղքատության նվազեցման և համընդհանուր բարգավաճման ցուցանիշների դիմակայունությունն արտաքին անբարենպաստ պայմաններին համեմատաբար ցածր էր:

Գծապատկեր ES1. Աճը և աղքատության նվազեցումը (տոկոս)

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ և Ազգային վիճակագրական ծառայություն (ԱՎՇ), Հայաստան: Գծապատկերում ցույց են տրված աղքատության ազգային ցուցանիշները:

Աղքատության միջազգային համեմատության արդյունքները բարձր են համաշխարհային, բայց ոչ տարածաշրջանային մասշտաբով: Ըստ աղքատության միջազգային գծի՝ Հայաստանում աղքատությունը, ըստ հաշվարկների, կազմում է ընդամենը 1.9 տոկոս, ինչը ցածր միջին եկամտով երկրների ծայրահեղ աղքատության միջին՝ 16.35 տոկոս ցուցանիշից զգալիորեն ցածր է (Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշների տվյալների շտեմարան): Ըստ ցածր միջին եկամտով դասի աղքատության գծի՝ Հայաստանն ու Վրաստանը

տարածաշրջանում աղքատության ամենաբարձր ցուցանիշն ունեն, որը գերազանցում է միայն Ղրղզստանի Հանրապետությունը: 2015 թ. Հայաստանը փոքր-ինչ ավելի լավ արդյունքներ գրանցեց, քան Վրաստանը, սակայն ոչ այնքան լավ, որքան մեկ շնչին բաժին ընկնող նմանատիպ ՀՆԱ-ի մակարդակով այլ երկրները: Թե՛ Ուկրաինան, թե՛ Մոլդովան, մեկ շնչին բաժին ընկնող ավելի ցածր ՀՆԱ-ի պայմաններում, տարածաշրջանային աղքատության էապես ավելի ցածր ցուցանիշ ունեն:

Նշված համատեքստում Երկրի համակարգված գնահատմամբ (ԵՅԳ) ձևակերպվում են Հայաստանում ներառական և կայուն աճի խթանման ապագային միտված տարբերակներ՝ աղքատության նվազեցումը և համընդհանուր բարգավաճումն առաջ մղելու համար: Հաշվետվությունը հիմնվում է առկա տվյալների և վերլուծական գործիքների վրա և հենվում առկա գիտելիքի ու փաստերի վրա՝ լրացվելով հավելյալ վերլուծություններով: Վերլուծական փաստերից ելնելով՝ ԵՅԳ-ն ախտորոշում է աճի և համընդհանուր բարգավաճման հասնելու սահմանափակումները: Այդպիսով առաջարկություններ են ձևակերպվում, որոնք առաջնահերթությունը սահմանվում է՝ ըստ աղքատության նվազեցման և համընդհանուր բարգավաճման վրա դրանց ազդեցության:

Նայելով հետ՝ ԵՅԳ-ն ընդունում է, որ աճը պայմանավորող պատմական գործոնները սպառվել են: Աճը ՀՖՃ-ից առաջ պայմանավորված էր ոչ արտահանելի ոլորտները և ներքին պահանջարկը խթանող արտաքին ֆինանսական հոսքերով: Սակայն հնարավոր է, որ աճի բարձր կատարողականը քողարկեր բարեփոխումները վճռականորեն առաջ մղելու անհրաժեշտությունը, որոնք կօգնեին ավելի լավ կառավարելու փոփոխված (և ավելի դժվարին) արտաքին պայմանները, երբ հետագայում դրանք փաստորեն ի հայտ եկան: Իրոք, այսօր բնականոն դարձած նոր իրավիճակը բնութագրվում է շատ ավելի պակաս նպաստավոր արտաքին միջավայրով, ինչը հանգեցրել է աճի ավելի թույլ արդյունքների, իսկ արտադրողականության բարձրացման հետ կապված աճը պայմանավորվող նոր գործոնները դեռևս լիարժեք չեն առարկայացել:

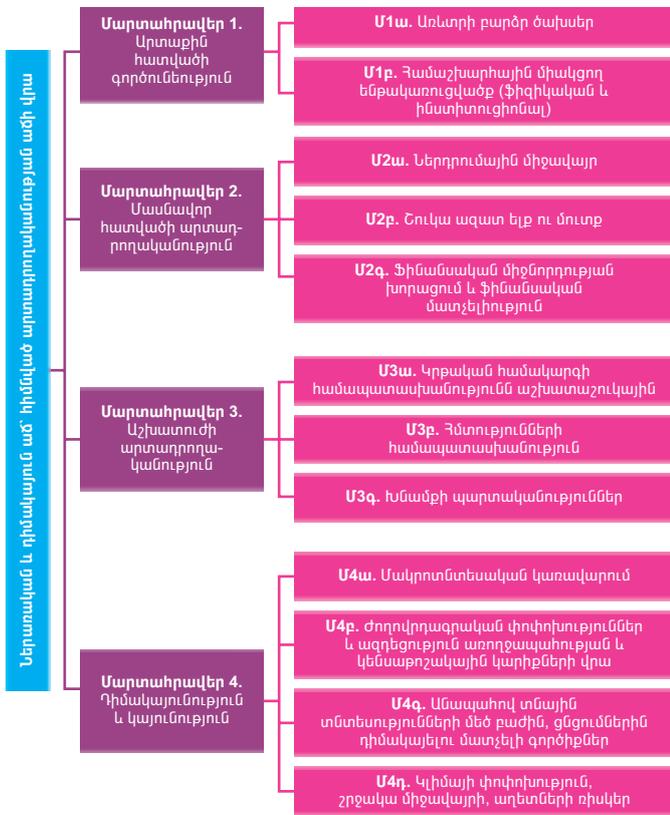
Աղքատության նվազեցումը և համընդհանուր բարգավաճումը պայմանավորող պատմական գործոնների արդյունավետությունը նվազել է: Երկուսն էլ պայմանավորված են եղել մասնավոր և պետական տրանսֆերտներով (դրամական փոխանցումներ և կենսաթոշակներ) և աշխատանքի վարձատրությամբ ու զբաղվածությամբ, մասնավորապես՝ շինարարության ոչ արտահանելի ճյուղում, որտեղ ցածր որակավորում ունեցող աշխատողները կարող էին աշխատանք գտնել: Նշված պատմական գործոնները, սակայն, ինչպես երևում է, կորցրել են արդյունավետությունը. արտաքին միջավայրի վատթարացմանը հաջորդել են դրամական փոխանցումների կտրուկ անկումը, հարկաբյուջետային բուֆերների սպառումը և շինարարական ճյուղի փլուզումը՝ նեղացնելով տնտեսական աճի փոխանցման ուղիները տնային տնտեսություններին և անհատական բարեկեցությանը:

Ավելի վաղ իրականացված քաղաքականության օգուտների և սատարող արտաքին պայմանների նշանակության նվազմանը զուգահեռ՝ ներկա և ապագա մարտահրավերներին դիմագրավելու համար տեղծվում է տնտեսական աճի մոդելն ու բարեփոխումներ

րի օրակարգը նորացնելու և վերափոխելու հնարավորություն: Վերջին կառուցվածքային բարեփոխումները համեմատաբար դանդաղ են ընթացել, և այդ դանդաղ տեմպը հավանաբար համապատասխանում է արդեն բնականոն դարձած «նոր» պայմանների առաջադրած մարտահրավերներին, որոնք արմատավորվեցին ՀՖՃ-ից սկսած: Բարեփոխումների նոր լիցք ստացած օրակարգը կարող է ստեղծել դիմակայուն, ինքնուրույն պահպանվող և ներառական տնտեսական աճի հիմքեր: Այն ներառում է մակրոտնտեսական և կառուցվածքային բարեփոխումները, որոնք տնտեսական վերելքների ընթացքում կարող են օգնել ավելի բարձր աճի և համընդհանուր բարգավաճման ապահովմանը և միաժամանակ բարելավել տնտեսության դիմակայունությունն անկումների դեպքում: Ի վերջո, աճի նոր մոդելն անհրաժեշտ կլինի նաև ժողովրդագրական անբարենպաստ միտումը (նվազող և ծերացող բնակչություն) կարգավորելու համար, ինչը շուտով լրջագույն սահմանափակումներ կառաջացնի տնտեսական աճի և համընդհանուր բարգավաճման համար:

Նշվածից ելնելով՝ ԵՅԳ-ով վեր է հանվում չորս մարտահրավեր՝ ուղղված ներառական աճին և դիմակայությանը նոր լիցք հաղորդելուն (գծապատկեր ES2): Նախ՝ զգալիորեն ավելի անբարենպաստ արտաքին պայմանների դեպքում տնտեսական աճի վերականգնման համար հարկավոր է փնտրել այն պայմանավորող նոր գործոններ և աճը վերահավասարակշռել արտահանելի ոլորտների ուղղությամբ: Նշված իրավիճակում երկրի արտահանման ցածր արդյունքները և համաշխարհային սահմանափակ բազմուղի հաղորդակցությունները, որոնց պատճառը առևտրի և տրանսպորտի դյուրացման բարձր ծախսերն են, առաջին մարտահրավերներն են, որոնց պետք է արձագանքել: Երկրորդ՝ մասնավոր հատվածի ոչ բավարար արտադրողականությունը կանգնում է թե՛ ավելի բարձր աճի և թե՛ աշխատատեղերի ստեղծման ճանապարհին: Ըստ ամենայնի, ընկերությունները, որպես տնտեսության արտադրողական շարժիչներ, կաշկանդված են արտադրողականությունը բարձրացնելու գործում ներդրումային միջավայրի անավարտ բարեփոխումների, սահմանափակ մրցակցության և ֆինանսական զարգացումն էլ ավելի խորացնելու անհրաժեշտության ֆոնին: Երրորդ՝ աղքատության նվազեցումն ու համընդհանուր բարգավաճումը, այսինքն՝ հանրագումարային աճի փոխանցումը անհատական բարեկեցությանը և աղքատության նվազմանը, նույնպես, թվում է, կաշկանդված է աշխատաշուկայի մարտահրավերներով. աշխատանքային ռեսուրսները կրճատվում են, աշխատուժի մասնակցությունը ցածր է, Եվրոպայի ու Կենտրոնական Ասիայի (ԵԿԱ) տարածաշրջանում երկիրն զբաղվածության ամենացածր և գործազրկության ամենաբարձր ցուցանիշներն ունի, աշխատողների արտադրողականությունն էլ նվազել է: Ըստ երևույթին ուսումնառության արդյունքները պա-

Գծապատկեր ES2. Ներառական աճի ապահովումը արտադրողականության բարձրացմամբ. սահմանափակումներ և մարտահրավերներ

հանջարկից հետ են մնում թե՛ մակարդակի, թե՛ այն հմտությունների առումով, որոնք փնտրում է շուկան: Չորրորդ՝ աղքատության նվազեցման և համընդհանուր բարգավաճման ճանապարհին Հայաստանը մակրոտնտեսական, շրջակա միջավայրի և միկրոտնտեսական մակարդակով բախվում է հիմնական խոցելիություններին: Հայաստանի բնակչության ծերացումը զգալիորեն կանդաղառնա առողջապահական ծախսերի և կենսաթոշակային համակարգի վրա և չկարգավորվելու դեպքում հարկաբյուջետային կայունության և աղքատության առումով կարող է լուրջ հետևանքներ ունենալ:

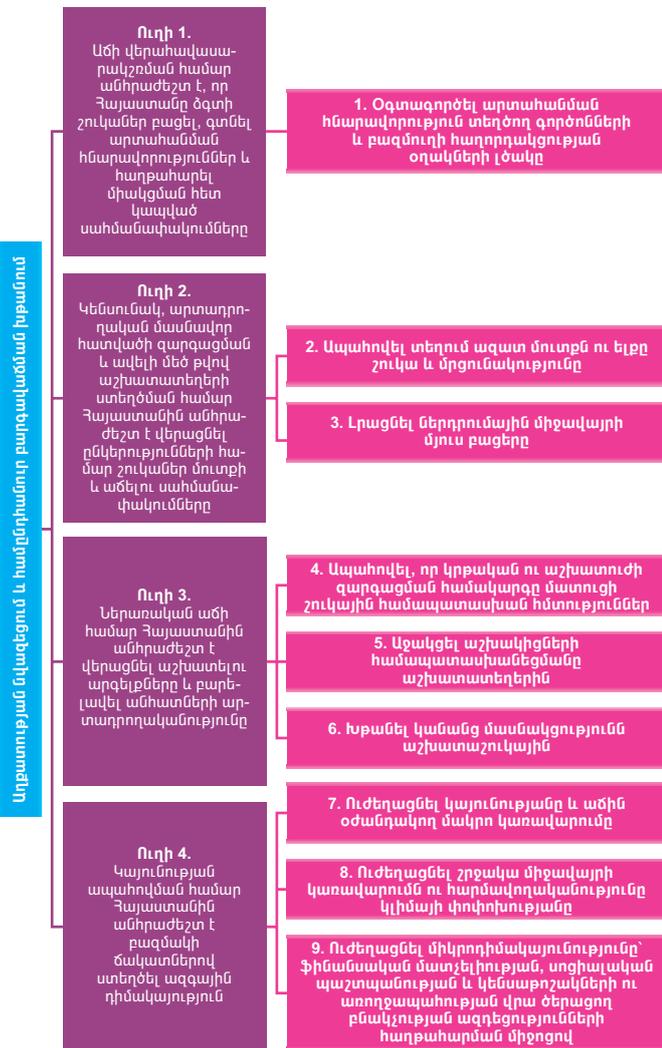
Մակրոտնտեսական, միկրոտնտեսական և կառուցվածքային մակարդակով վերոնշյալ մարտահրավերներն այնպես են շաղկապված, որ մի ոլորտի սահմանափակումները հաջորդաբար նվազեցնում են մյուսների հաջողությունը: Միջազգային առևտրի համար բազմուղի հաղորդակցության սահմանափակումները և դեպի ոչ արտահանելի ոլորտ ու ներքին պահանջարկ շեղված աճը ընկերությունների մակարդակով արտահայտվում է դանդաղ մուտքով և աճով, ապրանքների բազմազանեցման ցածր աստիճանով և նորորարության ու տեխնոլոգիաների համեմատաբար սակավ օգ-

տագործմամբ: Թույլ աշխատաշուկան և արտագաղթն արտացոլում են աշխատատեղերի հնարավորությունների պակասը, որի պատճառը կենսունակ մասնավոր հատվածի բացակայությունն է: Մասնավոր հատվածի սահմանափակ զարգացումը, իր հերթին, կարելի է բացատրել ներդրումային միջավայրին և շուկա ազատ մուտք ու ելքին միտված բարեփոխումների անբավարար առաջընթացով, ինչը բացատրվում է պետական և կորպորատիվ կառավարման բարեփոխումների օրակարգի հապաղմամբ: Ձեռնարկատիրությունն անհրաժեշտ է խթանել ողջ տնտեսության մասշտաբով՝ ավելի մրցունակ, արտադրողական և թափանցիկ գործարար միջավայր ապահովելու համար: Ներդրումային մթնոլորտի և միակցելիության սահմանափակումները վերացնելուց և պակաս պարտադրող դառնալուց հետո ընկերությունների համար որակյալ հմտությունների հասանելիությունը կարող է սահմանափակ դառնալ, իսկ ավելի արտադրողական աշխատատեղերի միջոցով բարձր և ներառական տնտեսական աճ ապահովելու համար կպահանջվի աշխատաշուկայում բոլորի, հատկապես՝ կանանց ավելի մեծ մասնակցություն: Ներառականությունը լրացվում է անհատների համար այնպիսի համակարգերով (ֆինանսների, սոցիալական պաշտպանության և կենսաթոշակների հասանելիության), որոնք տալիս են ցնցումներին դիմագրավելու, տնտեսական աճից իրենց ստացած օգուտները պահպանելու և աղքատության վիճակում կրկին հայտնվելուց խուսափելու հնարավորություն: Մակրոտնտեսական քաղաքականությունն ու հաստատությունները կարող են խթանել արտադրողականություն-աճ-վերահավասարակշռում ճշգրտումը, եթե համապատասխանաբար համակարգված կամ ճկուն չլինեն ցիկլային տեղաշարժերը հարթելու համար: Ի վերջո, բնական ալտիվների կառավարումը և կլիմայի փոփոխությանը հարմարվելը կազդեն ռեսուրսներից կախում ունեցող ոլորտների երկարաժամկետ մակրոտնտեսական կայունության և ընդհանուր առմամբ հասարակության վրա:

ԵԳ-ով ձևակերպվում են մի խումբ փոխլրացնող ուղիներ և բարեփոխումների ոլորտներ՝ բացահայտված մարտահրավերներին դիմագրավելու համար (գծապատկեր ES3):¹ Դիմակայուն ներառական աճի ապահովման համար անհրաժեշտ է որդեգրել արտադրողականության բարելավումների վրա հիմնված տնտեսական աճի նոր մոդել: Նախ՝ անհրաժեշտ է աճի վերահավասարակշռում՝ պահանջարկով թելադրվողից առաջարկով թելադրվողի և դեպի արտահանում կամ արտահանելի ապրանքներ ու ծառայություններ՝ հեռանալով ոչ արտահանելի և ներքին պահանջարկից (ուղի 1): Հայաստանը պետք է ձգտի շուկաներ բացել, արտահանման հնարավորություններ որսալ և բազմուղի հա-

¹Երկրի համակարգված գնահատման (ԵԳ) նպատակն է Համաշխարհային բանկի խմբի հաճախորդի առջև ծառայած աճի, աղքատության նվազեցման և դիմակայունության հիմնական մարտահրավերների արտադրումը: Այս գործընթացում ԵԳ-ով սահմանվում է բարձր մակարդակի քաղաքականության հնարավոր առաջնահերթությունները՝ նշված սահմանափակումների հաղթահարմանը նպատակով համար: ԵԳ-ին հաջորդում է Երկրի հետ գործընկերության շրջանակի (ԵԳԿ) կազմում, որը հենվում է ԵԳ ախտորոշումների վրա, և կառավարության հետ գործընկերությամբ կազմվում է ծրագիր՝ առաջարկելով կողմնորոշիչ (դեռևս ոչ որոշակի) քաղաքականության միջամտությունների ընտրողական ծրագիր ԵԳԿ միջնաժամկետ շրջափուլի ընթացքում:

Գծապատկեր ES3. Չույզ նպատակներ, ուղիներ և բարեփոխումների ուղղություններ

դորդակցության լծակն օգտագործել: Երկրորդ՝ աճի շահաբաժինը ավելացնելու և աճի ներառականությունը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է կրկին զարկ տալ աշխատատեղերի ստեղծմանը արդյունավետ ընկերությունների և արտադրողական աշխատաշուկայում անհատների մասնակցության միջոցով (ուղի 2 և 3): Երրորդ՝ կենսունակ և արտադրողական մասնավոր հատվածի զարգացման և ավելի մեծ թվով աշխատատեղերի ստեղծման համար Հայաստանը պետք է ընկերությունների համար վերացնի շուկա մուտքի և աճի սահմանափակումները: Եվ որպեսզի աճը բնակչության նվազման և ծերացման պայմաններում ներառական լինի, Հայաստանը պետք է վերացնի աշխատանքի արգելքները և բարելավի անհատների արտադրողականությունն ու աշխատանքի տեղավոր-

րելու հավանականությունը (ուղի 3): Չորրորդ՝ Հայաստանին անհրաժեշտ է նման ներառական աճի օգուտները պահպանելու համար ուժեղացնել դիմակայունությունը բոլոր մակարդակներով ցնցումների նկատմամբ (ուղի 4):

Գիտակցելով Հայաստանի բարգավաճման համար միակցելիության և մրցակցության կարևորությունը՝ բարեփոխումների ուղղությունները և քաղաքականության գործողությունները կարելի է խմբավորել ըստ հետևյալ առաջնահերթությունների: Գնահատումը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի բազմաթիվ մարտահրավերները կարելի է հաղթահարել՝ զարկ տալով մասնավոր հատվածի զարգացմանը: Մասնավոր հատվածի զարգացումը, արտադրողականությունը և մրցունակությունը հապաղում են, իսկ արտահանումը ներուժից ցածր է: Հետևաբար հրատապ առաջնահերթություն է արտահանման շուկաների ընդլայնումը և մասնավոր հատվածի զարգացման բարելավումը՝ աճը և աշխատատեղերի ստեղծումը խթանելու համար: Դրա իրագործման համար կարևոր կլինի արտահանումը հնարավոր դարձնող գործոնների լծակի օգտագործումը և ցամաքային հաղորդակցության արգելքների շրջանցումը: Անհրաժեշտ են նաև տեղում ներդրումային միջավայրի և կառավարման ոլորտի բարելավումներ՝ սկսելով շուկա ազատ մուտք ու ելքից և ֆինանսական ներառականությունից, ինչպես նաև մասնավոր և պետական հատվածների շփումներից: Այս առաջնահերթությունը կնպաստի աճը պայմանավորվող գործոնների վերահավասարակշռմանը, կառուցվածքային վերափոխման իրականացմանը, աշխատատեղերի ստեղծմանը և ներառական տարածական զարգացման օժանդակությանը:

Հաջորդ առաջնահերթությունն աշխատուժի արտադրողականության բարձրացումն է՝ միաժամանակ կառավարելով նվազող և ծերացող բնակչության ազդեցությունները աշխատաշուկայում ներգրավվածության ավելացման և անհատների դիմակայունությանն աջակցելու միջոցով: Դրա համար կպահանջվի ապահովել, որ կրթական համակարգը մատուցի աշխատաշուկային համապատասխանող հմտություններ՝ սկսելով կրթության որակի բարելավումից: Սա պահանջում է նաև աշխատաշուկայում կանանց մասնակցության ոլորացում՝ ընդլայնելով վաղ մանկական հասակի կրթությունը, որը երկու արդյունք է բերում՝ խթանում է կանանց աշխատանքը, երկրորդ՝ երեխաներին պատրաստում է դպրոցին և զարգացնում է նրանց բարեկեցությունը: Միկրոդիմակայու-

²Կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագիրը, որ հաստատվել է 2017 թ. հունիսին, սահմանում է տեսլականը, նպատակները և ոլորտային բարեփոխումների առաջիկա առաջնահերթ ուղղությունները: Տեսլականի հիմքում «անվտանգ, արդար, ազատ և խելացի Հայաստանի» սկզբունքն է: Նպատակներն են՝ տարեկան միջինը 5 տոկոս տնտեսական աճի ապահովումը, ապրանքների և ծառայությունների արտահանման աճը՝ հասնելով ՀՆԱ-ի 40-45 տոկոսի, 12 տոկոսային կետով աղքատության կրճատումը և անվանական աշխատավարձերի 25 տոկոսով աճը՝ զբաղվածության աճի զուգակցմամբ: Կառավարության ծրագրում առաջարկվում են նաև բարձր մակարդակի մի խումբ բարեփոխումներ պետական կառավարման և իրավական դաշտում, արտաքին քաղաքականության, տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում: Այս և այլ բարեփոխումներին որոշակիորեն աջակցելու հարցը Համաշխարհային բանկի խմբի գործընկերակցում առկա վարկավորման և տեխնիկական աջակցության տարաբնույթ գործիքների միջոցով հասգակամարտն կլենարկվի ԵԳԿ-ի շրջանակում: Ծրագիրն ամփոփ ներկայացվում է հավելվածներում:

նության ուժեղացումը, այդ թվում՝ տնային տնտեսությունների համար ֆինանսական մատչելիության բարձրացումը, կենսաթոշակների ուղղությամբ շարունակական ներդրումները և առողջապահական և սոցիալական պաշտպանությանն ուղղված ծախսերի պաշտպանումն ու ավելի լավ թիրախավորումը նույնպես կարևոր կլինեն: Երկու փոխհատվող քաղաքականությունների ուղղությունները, որոնց «ամբայությամբ պարտադիր է», ներառում են մակրոտնտեսական և շրջակա միջավայրի կառավարման ամրապնդումը: Նախորդը պահանջում է հարկաբյուջետային կառավարման հարցում ավելի մեծ ճկունություն ու արդյունավետություն և մակրոտնտեսական քաղաքականության հակացիկլայնության կատարելագործում:

Բարեփոխումների նշված խմբի իրականացումը Հայաստանին կարող է տալ միջին եկամտային թակարդից դուրս գալու և դեպի բարձր եկամտով երկրի կարգավիճակ ճանապարհի հարթելու հնարավորություն: Աճի, աղքատության նվազեցման և անհամաչափությունների վրա բարեփոխումների ազդեցության նմանակումը (սիմուլյացիա) ցույց է տալիս, որ ներքին պահանջար-

կից աճի վերահավասարակշռումը արտահանման և արտադրողականության բարձրացման ուղղությամբ, ծերացող և նվազող բնակչության մարտահրավերներին դիմակայելու հետ մեկտեղ, կբարելավի Հայաստանի եկամուտը և կվերացնի աղքատությունը՝ այսօրվա չափանիշներով:

Հուսադրող է այս առաջարկվող բարեփոխումների ակտորոշման ընդհանրությունը կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագրի հետ: Կառավարության ծրագրում ներառված է այն ուղղությունների ակտորոշումը, որոնց անհրաժեշտ է ձեռնամուխ լինել կառավարության տեսլականն իրականացնելու համար, տեսլական, որը համահունչ է սույն ԵՀԳ-ով ներկայացվողին: Ավելին, կառավարության ծրագրով ընդունվում է Հայաստանի համար այն կարևոր ուժեղ կողմերի ամկայությունը, որոնք ուսումնասիրվում են սույն ԵՀԳ-ում ինչպես մակրոտնտեսական, այնպես էլ կառուցվածքային մակարդակով, և որոնք կարող են նպատակին հասնելու միջոց դառնալ առաջիկայում բարեփոխումների նոր լիցք ստացած օրակարգը կյանքի կոչելու համար:

ԳԼՈՒԽ 1.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ՝ ԱՆՑՅԱԼ ԵՎ ԱՊԱԳԱ

1.1. Սույն գլխում ուսումնասիրվում են Հայաստանի մակրոտնտեսական արդյունքների, աղքատության նվազեցման և համընդհանուր բարգավաճման առանձնահատկությունները ՀՖՃ-ից առաջ և հետո: Զննարկվում են նշված արդյունքները պայմանավորող գործոնները, արտաքին միջավայրի դերը, քաղաքականության միջոցով արձագանքելու արդյունավետությունը և կառուցվածքային բարեփոխումների առաջընթացը ապագա ներառական, դիմակայուն աճի հիմքերի ստեղծմանը նպաստելու ուղղությամբ: Այն եզրափակվում է ապագային ուղղված հայացքով՝ տնտեսական աճի նոր մոդելի տեսանկյունով, որը Հայաստանին կտա ներառականությունը և դիմակայունությունը վերականգնելու հնարավորություն: Կանխատեսման սկզբունքով կատարվում է Հայաստանի երկարաժամկետ եկամտի և աղքատության վերջնարդյունքների նմանակում (սիմուլյացիա)՝ կախված բարեփոխումների որոշագրվող ուղուց և Հայաստանի ժողովրդագրական միտումներից: Եզրա-

կացություն է արվում, որ աճի վերահավասարակշռումը ոչ արտահանելի ոլորտներից արտահանելի ապրանքների և ծառայությունների ուղղությամբ և արտադրողականության բարձրացումը Հայաստանին կտան կայուն աճի վերսկսման և սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների լուրջ առաջընթացի ապահովման հնարավորություն՝ երկրի համար հնարավոր դարձնելով բարձր եկամտով կարգավիճակի հասնելու ճանապարհով ընթանալը:

A **Մակրոտնտեսական ցուցանիշներն ու դրանք պայմանավորող գործոնները**

1.2. Ինչպե՞ս կարելի է բնութագրել Հայաստանի մակրոտնտեսական ցուցանիշները: Սույն բաժնում ուսումնասիրվում է երկրում իրականացված մակրոհարկաբյուջետային քաղաքականության և տնտեսական աճի կապը: Զննարկվում է արտաքին ցնցումների, մակրոհարկաբյուջետային քաղաքականության արձագանքների և

ներքին քաղաքականության ու բարեփոխումների դերը Հայաստանի աճի ցուցանիշների և մակրոտնտեսական կայունությունն ու վիճակի շարունակականությունը բացատրելու հարցում:

Մակրոտնտեսական և հարկաբյուջետային ցուցանիշներ

1.3. ՀՖՃ-ից առաջ Հայաստանի մակրոտնտեսական ցուցանիշները, համադրելի երկրների համեմատ, բարձր էին: 2000-2008 թթ. Հայաստանի տնտեսությունը տարեկան աճում էր միջինը գրեթե 11 տոկոսով՝ զգալիորեն առաջ անցնելով տարածաշրջանի այլ երկրներից: Մակրոտնտեսական մյուս ցուցանիշները ևս զգալիորեն բարելավվել էին երկրի անկախացումից հետո. բյուջեի պակասուրդը նվազել էր մինչև ՀՆԱ-ի 2-3 տոկոսը, գնաճը վերահսկողության տակ էր պահվել և ընթացիկ հաշվի պակասուրդը կտրուկ նվազել էր երկնիշից ավելի կայուն մակարդակի: Այս ժամանակահատվածում ներքին պահանջարկը տնտեսական աճը պայմանավորվող հիմնական գործոնն էր, որի շարժիչն արտաքին ֆինանսական հոսքերն էին, ինչը շահեկան էր ոչ արտահանելի ոլորտների, մասնավորապես՝ շինարարության ճյուղի համար: Արտաքին ներհոսքերի կազմում էին եկամուտները հանքարդյունաբերության ոլորտի արտահանումից, հումքային ապրանքների բարձր գները, դրամական փոխանցումները և օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները (ՕՈՒԼ), որոնց հիմնական ծագման աղբյուրը Ռուսաստանն էր: Սա հանգեցրեց իրական փոխարժեքի արժևորման և մրցունակության որոշակի կորստի «հո-

լանդական հիվանության» ազդեցությամբ: Արտաքին հոսքերը նպաստեցին ֆիզիկական ներդրումներին, սակայն չնպաստեցին թե՛ մարդկային ամուր կապիտալի կուտակմանը, թե՛ գիտելիքների և տեխնոլոգիաների կլանմանը և թե՛ արտադրողականության բարձրացմանը կամ աճի ապագա դիվիդենդների ստեղծմանը:

1.4. Այս ժամանակահատվածի ողջ ընթացքում իշխանությունները հաստատել են իրենց երկարատև հավատարմությունը կայուն և շրջահայաց մակրոտնտեսական քաղաքականությանը: Հարկաբյուջետային կոնսոլիդացման ջանքերից հետո կառավարությունը սահմանեց հարկաբյուջետային խիստ կանոն (2008 թ.), ընդունեց գնաճի նպատակադրման ծրագիր և ավելի ճկուն փոխարժեքի համակարգ (2006 թ.), որը նախքան ՀՖՃ-ն ցնցումների կլանման մեխանիզմի բարելավման հնարավորություն տվեց: Նշված ջանքերը, սակայն, բավարար չէին այն ռիսկերը լիարժեք կանխելու համար, որոնք առաջանում են գերտաքացման աստիճանական ուժեղացումից: Որոշ տվյալներ վկայում են, որ բյուջեի կառուցվածքային պակասուրդները հավանաբար ողջ ժամանակահատվածում պրոցիկլային մնային և զուգահեռ գնաճը բարձրանար հումքային ապրանքների գերցիկլի ամենաթեժ պահին: Այս համատեքստում իրական փոխարժեքն արժևորվեց՝ վնասելով մրցունակությունը, իսկ արտահանման ծավալների չթուլացող բարձր տատանողականությունը հուշեց ներքին խոցելիությունների առկայության մասին՝ երկրի ավելի բազմազան արտադրանքի և արտահանման ավելի լայն բազայի կարիքի հետ միասին³:

Ներդիր 1.1. Հայաստանի «հոլանդական հիվանդության» բռնկումը և գերտաքացումը

2003 թ. սկսած՝ չափազանց աջակցող արտաքին միջավայրը հանգեցրեց երկնիշ աճի՝ ամրապնդված ներդրումների բարձր ցուցանիշներով: Հայաստանի տնտեսությունը զգալիորեն ընդլայնվեց հանքարդյունաբերական արտահանումների մասով առևտրի պայմանների բարենպաստ տեղաշարժերի, աճող ՕՈՒԼ-ների և բարձր դրամական փոխանցումների շնորհիվ: Բարձր աճի առաջատար ճյուղերը հիմնականում բնակարանաշինությունը, սպառումը և ներքին ծառայություններն էին, որոնք կլանեցին ներքին ռեսուրսների հիմնական մասը և կապիտալ ներհոսքերը: Համախառն կապիտալի կուտակումը 2008 թ. հասավ գագաթնակետին՝ ՀՆԱ-ի 40 տոկոսի: 46 տոկոս կազմող սպառումը 2004-2008 թթ. ամենամեծ նպաստը բերեց գումարային 73.2 տոկոս աճին: Ռուսաստանի բարձր աճից օգտվելով՝ դեպի Հայաստան դրամական փոխանցումները նշանակալիորեն

աճեցին՝ մինչև 2008 թ. հասնելով ՀՆԱ-ի ավելի քան 17 տոկոսի և խթանելով մասնավոր սպառումը:

Շինարարության ճյուղում մեծ ներդրումները ՀՖՃ-ին նախորդած տարիներին աջակցեցին տնտեսական արագ աճին: 2004-2008 թթ. իրական ՀՆԱ-ի միջին տարեկան աճը 11 տոկոսից բարձր էր: Առանց շինարարության ճյուղի (որը գագաթնակետին՝ աճի գրեթե երկու երրորդին հասավ 2006 թ.) միջին աճը կկազմեր 7.3 տոկոս՝ 11.2 տոկոսի փոխարեն: Շինարարության ճյուղի ծախսերի զգալի մասն ուղղված էր բնակարանաշինությանը, որն ազդեց կարճաժամկետ աճի վրա, սակայն պոտենցիալ աճին կամ արտադրողականությանն աննշան նպաստ բերեց: 2008 թ. շինարարության ճյուղին բաժին ընկավ ՀՆԱ-ի մեկ քառորդը, ինչն էապես ավելացել էր 2004 թ. 16 տոկոսի համեմատ:

³IMF Working Paper Series WP/10/97 «Estimates of the Output Gap in Armenia with Applications to Monetary and Fiscal Policy», 2010

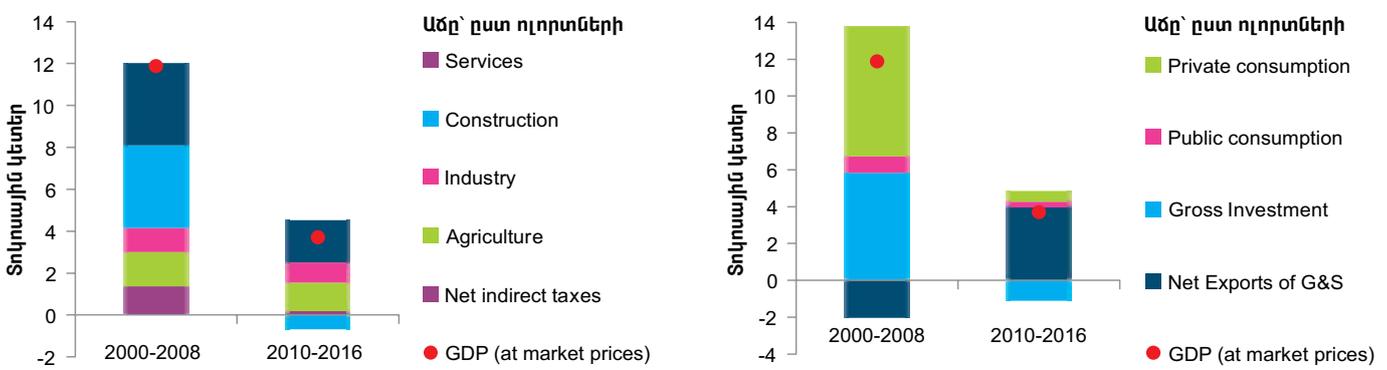
Այս ժամանակահատվածում Հայաստանը տառապում էր «կրկնակի հոլանդական հիվանդությամբ», ինչը պայմանավորված էր թե՛ հումքային ապրանքների արտահանումից ստացված ուղղակի ներհոսքերով, թե՛ դրամական փոխանցումներով և օտարերկրյա այլ ներհոսքերով, որոնք լցվում էին երկիր (հիմնականում Հայաստանի առևտրային և ներդրումային գլխավոր գործընկեր երկրներում ապրանքային բումի շնորհիվ) և խթանում սպառման արագ աճը: Արտարժուրթային ներհոսքերն իրական արտահայտությամբ հանգեցրին ազգային արժույթի արժևորման՝ դառնալով մրցունակության վատթարացման պատճառ արտահանելի ապրանքների համեմատ ոչ արտահանելի ապրանքների գների բարձրացման հետևանքով¹: 2003-2008 թթ. իրական արդյունավետ փոխարժեքը (REER) արժևորվեց 60 տոկոսով, իսկ անշարժ գույքի գինը, որ ոչ արտահանել-

լի ապրանքներին փոխարինող լավ ցուցանիշ է, սլացավ վեր՝ անշարժ գույքում ներդրումները դարձնելով ավելի գրավիչ, քան ներքին ներդրումների որևէ այլ տեսակ՝ առանց բանկային ավանդների տոկոսադրույքները նշելու անհրաժեշտության: Նույն կերպ նախքան 2009 թ. իրական աշխատավարձերի աճի տեմպը զգալիորեն ավելի բարձր էր արտադրողականության աճից: Ինչպես և բնորոշ է հոլանդական հիվանդությանը դիմագրավող երկրին, նշված մակրոտնտեսական զարգացումները գումարվեցին եղած կառուցվածքային թերություններին և սահմանափակեցին արտահանելի և արտահանմանն ուղղված արտադրական հենքը: Փոխարենը խթանվեց խոշոր ոչ արտահանելի ոլորտը (շինարարությունը և արաշյալ), ինչը աշխատատար է և աղքատությունը նվազեցնող, սակայն միտված չէ արտադրողականության բարձր աճին:

1.5. ՀՆԱ-ի ընթացքում՝ 2008-2009 թթ., արտաքին պայմանների վատթարացմանը և 2014-2015 թթ. ռուսական ճգնաժամի պատճառով էլ ավելի սրվելուն զուգահեռ, պարզ դարձավ, որ նախկին բարձր աճի հիմքում ընկած տնտեսական մոդելը սպառել է իրեն: Այն սպառման աճը և շինարարությունը ֆինանսավորելու համար չափից ավելի էր ապավինում անսպասելի հաջողություններով պայմանավորված արտաքին ֆինանսական ներհոսքերին: Հայաստանի տնտեսության խոցելիություններն ու կառուցվածքային թերությունները, չթուլացող խնայողություններ-ներդրումներ անհավասարկշռությամբ, ակնհայտ դարձան երկնիշ տնտեսական աճի շրջանի կտրուկ ավարտի ժամանակ: Ընթացիկ հաշվի պակասուրդը «փքվեց»՝ 2009 և 2010 թթ.

կազմելով ՀՆԱ-ի, համապատասխանաբար, 17 և 14 տոկոսը և հաջորդող երկու տարիներին պահպանվեց 11 տոկոսի չափով: 2009 թ. սկսած՝ համաշխարհային իրացվելիությունը սպառվեց, և ֆինանսական ներհոսքերի տեմպի շեշտակի դանդաղումը հարված հասցրեց Հայաստանին դրամական փոխանցումների, ՕՌՆ-ի և առևտրի ուղիներով: 2009 թ. ՀՆԱ-ն իջավ 14.2 տոկոսով՝ հանգեցնելով աղքատության կտրուկ աճի և եկամտի անհամաչափությունների: Հազիվ էր Հայաստանի տնտեսությունը սկսել կրկին ոտքի կանգնել, երբ նորից հարված կրեց՝ այս անգամ պայմանավորված նավթի արագ նվազող գներով և Ռուսաստանի նկատմամբ միջազգային պատժամիջոցների կիրառմամբ⁵:

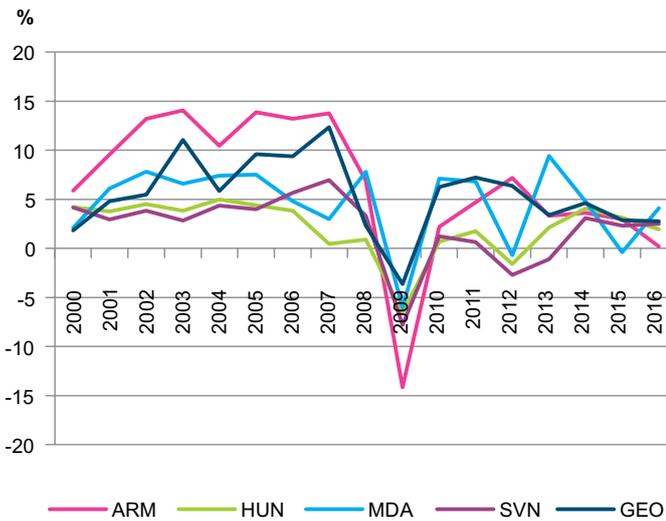
Գծապատկեր 1.1. Աճի տրոհումը՝ ըստ ոլորտների և ծախսերի

Աղբյուրը՝ ԱՎԾ-ի տվյալների վրա հիմնված հաշվարկներ:

¹ Դրամի իրական արժևորումը նշանակալի ազդեցություն ունեցավ թե՛ արտահանման արժեքի և թե՛ արտահանման պահպանման հեռանկարների վրա: Իրոք, Հայաստանում արտահանման հոսքերի մանրագին վերլուծությունը ցույց է տվել, որ տեղական արժույթի 10 տոկոսով իրական արժևորում այլ հավասար պայմաններում հանգեցնում է դրվարային արտահայտությամբ արտահանման 8.7 տոկոսով նվազման: Նույն արժևորումն արտահանման հոսքերի դադարելու հավանականությունը մեծացնում է շուրջ 3 տոկոսային կետով (տե՛ս հավելվածը, Առևտրի և մրցունակության ընտրված հարցեր):
⁵ Ռուսաստանի հետ Հայաստանի սերտ տնտեսական կապերի պայմաններում նշված արտաքին ցնցումը Հայաստանի վրա անդրադարձավ երեք ուղիներով. (i) իր առևտրային հաշվեկշռով՝ ռուբլու արժեզրկմամբ և Ռուսաստանի աճի և ներմուծման պահանջարկի տեմպի դանդաղմամբ, (ii) դրամական փոխանցումներով, որոնք զգալիորեն նվազեցին և (iii) ՕՌՆ-ների անկմամբ:

Գծապատկեր 1.2. ՀՆԱ-ի աճի ցուցանիշները Հայաստանում և համադրելի երկրներում 2000-2015 թթ.

Աղբյուրը՝ ՀՀՏ տվյալների վրա հիմնված հաշվարկներ:

1.6. Թեև համադրելի երկրների համեմատ՝ Հայաստանի տնտեսության վերականգնման ցուցանիշը բարձր է, աճը մնացել է անբավարար՝ որոշ խոցելիություններ դարձնելով ավելի ակնհայտ: ՀՖՃ-ից հետո ֆինանսական ներհուսքերը կտրուկ նվազեցին և էլ ավելի անկում ապրեցին 2014 թ. Ռուսաստանի ճգնաժամից հետո: ՀՖՃ-ի սկզբում տեղի ունցած անկումից հետո Հայաստանի աճի տեմպը վերականգնվեց՝ 2010-2015 թթ. կազմելով միջինը շուրջ 4 տոկոս, սակայն դրանից հետո մեկ անգամ էլ նվազեց: Թեև այս արդյունքը տարածաշրջանի այլ երկրներից ավելի լավ էր, աճն ավելի տատանողական է դարձել՝ ի ցույց դնելով արտաքին պայմանների զգալի ազդակիր լինելը, հատկապես երկրի մեծ կախվածությունը Ռուսաստանից ստացվող դրամական փոխանցումներից և դեպի Ռուսաստան արտահանումից: ՀՖՃ-ից հետո ընթացիկ հաշվի բարձր պակասուրդը պահպանվեց առնվազն մինչև 2015 թվականը, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ներմուծումը զսպված էր: Այն վեր հանեց երկրի ոչ հումքային ապրանքների արտահանելի բազայի թերությունները և կառուցվածքային բարեփոխումների անհրաժեշտությունը, որոնք կօգնեն առաջիկայում ամրապնդելու դրա ընդլայնումը:

1.7. Հայաստանի վերջին մակրոտնտեսական և հարկաբյուջետային արդյունքներից կարելի է հետևություն անել, որ լավ է առկա խոցելիություններին ավելի շուտ

Գծապատկեր 1.3. ՀՆԱ-ի աճի ցուցանիշները 2000-2015 թթ.

Աղբյուրը՝ ՀՀՏ տվյալների վրա հիմնված հաշվարկներ:

արձագանքել, քան՝ ուշ: Աճը զգալի դանդաղեց՝ 2015 թ. 3.0 տոկոսից 2016 թ. կազմելով ընդամենը 0.2 տոկոս, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր մետաղների (Հայաստանից արտահանվող հիմնական հումքային ապրանքներ) համաշխարհային գների տևական անկմամբ, ինչպես նաև նվազող դրամական փոխանցումներով և ՕՌՆ-ներով (որոնց մեծ մասը գալիս է Ռուսաստանից): Չնայած բնույթով հուսադրող լինելուն՝ ոչ ռեսուրսային արտահանելի ոլորտների 20 տոկոսով ընդլայնումը, պայմանավորված Ռուսաստանի հետ առևտրային կապերի վերականգնմամբ և Չինաստան ու Մերձավոր Արևելք ներթափանցմամբ, չկարողացավ չեզոքացնել շինարարության ճյուղի երկնիշ անկումը և գյուղատնտեսական արտադրանքի զգալի նվազումը: Դրամական փոխանցումների շարունակական նվազումը, ՕՌՆ-ների ներհուսքերի անկումը և սահմանափակ ներքին ներդրումներն էականորեն թուլացրին ներքին պահանջարկը՝ դառնալով գնանկման դրվագի պատճառ: Միաժամանակ հարկաբյուջետային ընդլայնողական քաղաքականությունը (ընդ որում բյուջեի պակասուրդը մեծացավ՝ 2014 թ. ՀՆԱ-ի շուրջ 2 տոկոսից 2016 թ. վերջին կազմելով շուրջ 5.5 տոկոս) անարդյունավետ եղավ աճը վերականգնելու հարցում՝ միաժամանակ դառնալով երկրի պետական պարտքի կտրուկ ավելացման և երկրի հարկաբյուջետային կանոնի խախտման պատճառ⁶:

⁶ Հարկաբյուջետային կանոնով սահմանվում է, որ թե՛ պետական պարտքը գերազանցում է ՀՆԱ-ի 50 տոկոսը, ինչպես նաև թե՛ պետական պարտքը գերազանցում է ՀՆԱ-ի 3 տոկոսը: Հետևաբար անհրաժեշտ է, որ կառավարությունը պակասուրդը 2016 թվականի ՀՆԱ-ի 5.9 տոկոսից 2017 թվականին իջեցնի մինչև ՀՆԱ-ի 2.8 տոկոսը:

Ներդիր 1.2. Հայաստանի կառուցվածքային վերափոխումը

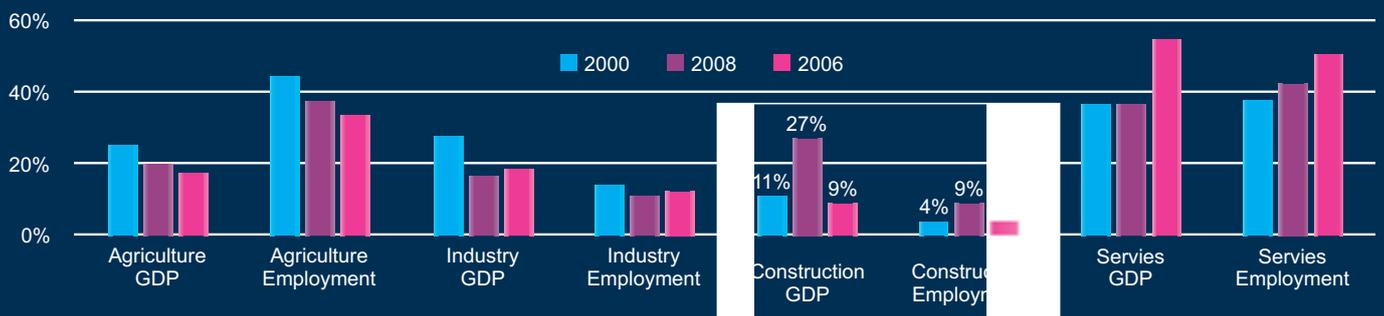
Անցած 15 տարիների ընթացքում Հայաստանի տնտեսությունն ավելի շատ անցում էր կատարում դեպի ծառայություններ և հեռանում էր գյուղատնտեսությունից: 2016 թ. ՀՆԱ-ի և զբաղվածության կեսը բաժին էր ընկնում ծառայությունների ոլորտին՝ բարձրանալով 2000 թ. շուրջ 37 տոկոսից: Անցած 16 տարիներին գյուղատնտեսության ճյուղում զբաղվածությունը 9 տոկոսային կետով կրճատվեց, գյուղատնտեսական ՀՆԱ-ն ևս նվազեց, սակայն ավելի դանդաղ՝ 5 տոկոսային կետով: Սա ցույց է տալիս գյուղատնտեսությունում ցածր արտադրողականությամբ ինքնազբաղված (և հաճախ ոչ պաշտոնական) հատվածի դիմացկունությունը: Միաժամանակ նույն ժամանակահատվածում արդյունաբերության բաժինը ՀՆԱ-ում կրճատվեց 9 տոկոսային կետով, իսկ զբաղվածության ցուցանիշում՝ 3 տոկոսային կետով: Սա վկայում է Հայաստանում ապարդյունաբերացման գործընթացի առկայության, մշակող արդյունաբերության մրցունակության կորստի և արտահանման ու հանքարդյունաբերության ոլորտի վրա մետաղների գների անկման բացասական ազդեցության մասին:

Միաժամանակ և նշված վերափոխման ողջ ընթացքում ի հայտ եկան «արտադրողականության օջախներ», որոնք խոստումնալից էին ապագայում առևտրի և արտադրողականության արդյունքների բարելավման առումով: Դրանց թվում են զբոսաշրջության դիստրիբյուցիոն ոլորտը, աստիճանաբար ուժեղացող արտահանող ՏՀՏ

ուլորտի զարգացումը և գյուղվերամշակման արտադրանքը, մասնավորապես՝ խմիչքները և ծխախոտը: Նշված ոլորտների փորձի, ինչպես նաև դրանց միկրոձեռնարկատիրության միջավայրի հատկանիշների ավելի լավ ըմբռնումն առանցքային կլինի Հայաստանի կառուցվածքային վերափոխումը բարելավելու և նշված դրական դինամիկան էլ ավելի ընդլայնելու համար:

Կարևոր հանգամանք է, որ շինարարության ճյուղի վերելքի և վայրէջքի շրջափուլը, որը շուրջ 15 տարի տևեց, առանցքային է համընդհանուր բարգավաճման ցուցանիշների դինամիկան բացատրելու առումով: 2000-2008 թթ. ընթացքում շինարարության ճյուղը վերելք ապրեց՝ պայմանավորված խոշոր կապիտալ ներհոսքերով և դրամական փոխանցումներով: Անշարժ գույքի ոլորտի վերելքը կլանեց ցածր որակավորում ունեցող աշխատողներին, որոնց համար շահեկան էր նաև ՀՖՃ-ին նախորդած բարձր տնտեսական աճը. ոլորտին բաժին ընկնող զբաղվածության և արտադրության ցուցանիշները բարձրացան, համապատասխանաբար, ընդհուպ մինչև 27 և 9 տոկոս մինչև 2015 թ., երբ վերադարձան 15 տարի առաջ դիտված մակարդակներին: 2008-2009 թթ. փուլիկի պայթյունին հաջորդեց հաստատուն ներդրումների կտրուկ անկումը (50 տոկոսով) շինարարության ոլորտում, որը փլուզվեց: Սա խոր ազդեցություն ունեցավ Հայաստանի տնտեսության աճից աղքատության կրճատում տանող ուղիների վրա:

Գծապատկեր 1.4. Հայաստանի տնտեսական վերափոխումը 2000-2008 և 2008-2015 թվականներին

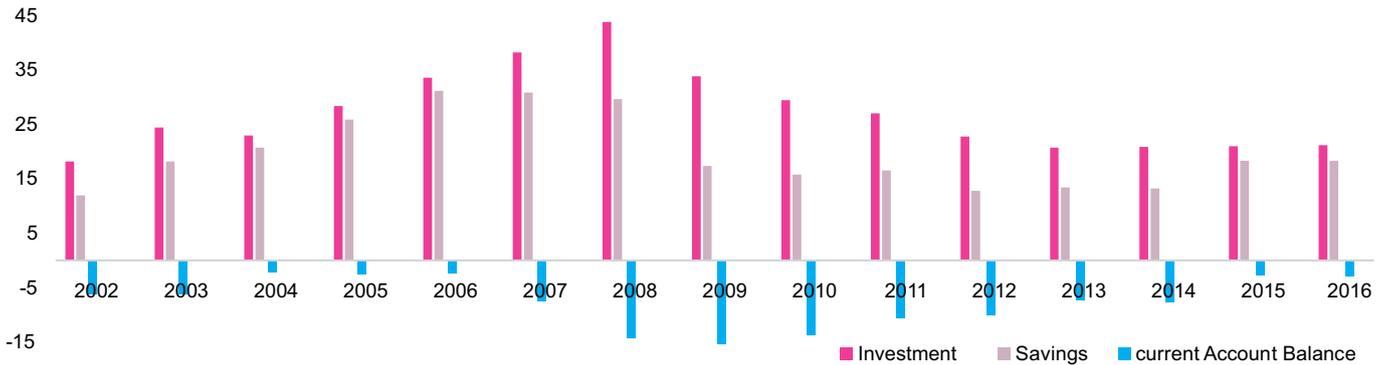

1.8. Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի մակրոտնտեսական կայուն և կառավարելի դիրքը պահպանվում է՝ առաջիկա բարեփոխումների համար ապահովելով նպաստավոր հարթակ: Ընթացիկ հաշվի պակասուրդում կայուն բարելավում է դրսևորվել՝ հաջորդելով

ծախսերի զգալի խնայողությունների տևական շրջանին: ԱՄՅ-ի գնահատմամբ՝ Հայաստանի արտաքին դիրքն ընդհանուր առմամբ համահունչ է տնտեսության հիմունքներին և քաղաքականության ցանկալի միջավայրին²: Ընթացիկ հաշվի պակասուրդը 2015 և 2016

²ԱՄՅ, 2017 թվական, IV հոդված:

Գծապատկեր 1.5. Ընթացիկ հաշվի հաշվեկշիռը (ՀՆԱ-ի %)

Աղբյուրը՝ ԱՎԾ:

թթ. սվազեց մինչև ՀՆԱ-ի 2.6 տոկոսը, ինչին նպաստեց 20 տոկոսով արտահանման աճը՝ ուղեկցվելով ներմուծման պահանջարկի անկմամբ և ճկուն փոխարժեքով, որը գործում է որպես ցնցումները կլանող (գծապատկեր 1.5):

Մակրոտնտեսական քաղաքականության արձագանք

1.9. ՀՖՃ-ից սկսած՝ հարկաբյուջետային քաղաքականությամբ փորձ է արվել ավելի հակացիկլային դեր կատարել, սակայն ավելի մեծ տատանողականությունն ու ձգձգվող ցնցումների առաջացումը մարտահրավերներ են ստեղծել: 2009 թ. Հայաստանը համաշխարհային ցնցմանն արձագանքեց ուժեղ ընդլայնողական, հակացիկլային քաղաքականությամբ, և բյուջեի պակասուրդն ընդլայնվեց՝ նախորդ տարվա ՀՆԱ-ի 1.7 տոկոսից հասնելով 7.7 տոկոսի⁸: Որպես հետևանք և աճի բարձրանալուն զուգահեռ՝ Հայաստանը որդեգրեց կոնսոլիդացման հավակնոտ ծրագիր՝ փորձելով իր հարկաբյուջետային դիրքը վերադարձնել բնականոն հուն: Այդ ջանքերը, որ հիմնականում հիմնված էին կառավարության ծախսերի աստիճանական կրճատման վրա, կասեցվեցին, քանի որ ևս մեկ փուլով խթան ներդրվեց 2014 թվականին Ռուսաստանից եկող ցնցման հետևանքները մեղմելու համար: Վերադարձն ընդլայնողական քաղաքականությանը հանգեցրեց պետական պարտքի զգալի կուտակման, ընդ որում կառավարության ընդհանուր համախառն պարտքի հարաբերակցությունը ՀՆԱ-ին ավելի քան եռապատկվեց՝ 2016 թ. վերջին հասնելով ՀՆԱ-ի 55 տոկոսի (2008 թ. 14.6 տոկոսից): Դրա հետևանքով գործեց խորհրդարանի ընդունած հարկաբյուջետային խիստ կանոնը՝ 2017 թ. վերադարձնելով բյուջետային զգալի կրճատումների փուլը և սահմանափակելով քա-

ղաքականության իրականացման շրջանակը, որը կօգներ վերջին հաշվով երկարատև ցնցման ազդեցությունը սահուն կերպով հաղթահարելու հարցում:

1.10. Հարկաբյուջետային քաղաքականության նշված մարտահրավերները վկայում են Հայաստանի հարկաբյուջետային խիստ կանոնի ճշգրտման անհրաժեշտության մասին՝ այն համաշխարհային միջավայրի փոփոխություններին ավելի լավ համապատասխանեցնելու և ավելի դիմակայուն և վստահելի դարձնելու նպատակով: Գործող՝ 2008 թ. ընդունված կանոնում բացակայում են ՀՖՃ-ից հետո մշակված սոր սերնդի կանոններում ընդգրկված հատկանիշները: Մասնավորապես, Հայաստանի հարկաբյուջետային կանոնը թե՛ պրոցիկլային շեղումը մեղմելու, թե՛ տնտեսական լուրջ ցնցումների դեպքում հարկաբյուջետային ճշգրտումը սահուն դարձնելու հարցում իշխանություններին օգնելու կամ արտաքին ֆինանսավորմամբ ծրագրերի տատանողականությունը հաղթահարելու մեխանիզմ չունի: Նշված թերությունները կարող են հանգեցնել կարճաժամկետ կտրուկ ճշգրտումների՝ ապակայունացնելով համախառն պահանջարկը և սահմանափակելով կապիտալ ծախսերի հնարավորությունը: Կառավարությունը հանձն է առել վերանայել հարկաբյուջետային կանոնը և ընդհանուր առմամբ պահպանել կանոնների վրա հիմնված հարկաբյուջետային կառավարումը⁹:

1.11 Ճկուն փոխարժեքի քաղաքականությունն առարկայական դեր է կատարել արտաքին ցնցումների մեղմման հարցում: 2008 թ. սկսած՝ հայկական դրամն արժեզրկվեց մոտավորապես 60 տոկոսով 2003-2008 թթ. գրեթե նմանատիպ արժևորումից հետո: Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկը (ՀՀ ԿԲ) հետամուտ է եղել գնաճի նպատակադրման քա-

⁸Այն կառավարության կողմից հակացիկլային խթան տրամադրելու համար ծախսերի ընդգծված ավելացման (ՀՆԱ-ի շուրջ 7 տոկոսով) հետևանք էր: Բյուջեի պակասուրդի աճը հիմնականում վերագրվում էր սոցիալական պաշտպանությանն ու տնտեսական ոլորտներին ուղղված ավելի մեծ բյուջետային հատկացումներին՝ 2008-2009 թթ. յուրաքանչյուրի 1.8 տոկոսային կետով աճով: Համաշխարհային բանկ, պետական ծախսերի ուսումնասիրություն (2014):
⁹ԱՄՀ 2017, IV հոդված:

ղաքականությանը արտարժույթային միջամտությունների միջոցով: Ոչ արտահանելի ապրանքների գները ճշգրտվել են նշված արտաքին նոր միջավայրի հետ համատեղելի մակարդակներով: Իրական փոխարժեքը զգալիորեն արժեզրկվեց 2009-2013 թթ., իսկ իրական աշխատավարձերի աճի տեմպը ճշգրտվեց՝ վերադարձնելով արտադրողականության (ցածր) աճի, ինչպես և եղավ անշարժ գույքի գների դեպքում: Ռուսական ռուբ-

լու խիստ արժեզրկումը 2014-2015 թթ. առաջացրեց որոշակի իրական արժևորում, քանի որ դրամը նույն չափով չարժեզրկվեց: Ընդհանուր առմամբ դրամավարկային և փոխարժեքի քաղաքականությունն օգնեց գների կայունության պահպանմանն ու օժանդակեց արտաքին ճշգրտմանը, ինչի մասին է փաստում արտաքին ընթացիկ հաշվի աստիճանաբար նվազող պակասությունը¹⁰:

Ներդիր 1.3. Հարկաբյուջետային քաղաքականության որակ (եկամուտների մոբիլիզացում, պետական ծախսերի համակցում)

Ի լրումն մակրոտնտեսական ամրությանն ու կայունությանն աջակցելուն՝ հարկաբյուջետային քաղաքականությունն ազդում է տնտեսական աճի վրա եկամուտների և ծախսերի մակարդակի և կազմի միջոցով: Հաջորդիվ քննության է առնվում Հայաստանի հարկաբյուջետային քաղաքականության որակը:

Հայաստանի բյուջեն, տնտեսության չափի համեմատ, փոքր է՝ պայմանավորված հանրային եկամուտներ հավաքելու իր սահմանափակ ունակությամբ: Հայաստանի ընդհանուր կառավարության ծախսերը, որոնք վերջին տարիներին կազմել են ՅՆԱ-ի շուրջ 25 տոկոսը, ցածր միջին եկամտով այլ երկրների, ԱՊՀ երկրների և ԵՄ երկրների ծախսերից փոքր են, ինչը հիմնականում պայմանավորված է պետական եկամուտներ հավաքելու սահմանափակ ունակությամբ¹¹: Իրոք, չնայած առաջընթացին, եկամուտների մոբիլիզացումը գիշում է տարածաշրջանային և միջազգային միջին ցուցանիշներին: Հարկային եկամուտներն աստիճանաբար աճեցին՝ 2002 թ. ՅՆԱ-ի 15 տոկոսի համեմատ 2016 թ. կազմելով ՅՆԱ-ի 20 տոկոսը: Ակնկալվում է, որ 2016 թ. ընդունված հարկային նոր օրենսգրքով միջնաժամկետ հեռանկարում հարկային եկամուտները կբարձրանան ՅՆԱ-ի շուրջ 2 տոկոսի չափով: Օրենսգրքի մանրակրկիտ իրականացումը և ընդհանուր առմամբ ներքին եկամուտների մոբիլիզացման ռազմավարությունը առանցքային նշանակություն կունենան Հայաստանի՝ թե՛ ֆիզիկական, և թե՛ մարդկային կապիտալին ուղղված ավելի մեծ ծախսերի միջոցով զարգացման կարիքները հոգալու ունակության համար:

Ազդեցությունը աճի, աղքատության և հանրային ծախսերի անհամաչափությունների վրա դրական է, բայց սահմանափակ՝ կառավարության հետքի նվազման պատճառով: Ընդհանուր առմամբ հարկաբյուջետային միջոցառումները նվազեցնում են անհավասարությունն ու աղքատությունը, փոքր է դրանց ազդեցությունը

և սակայն ծրագրերի փոքր մասշտաբի պատճառով¹²: Ընդհանուր ներդրումների ցուցանիշում հանրային ներդրումների բաժինը նվազել է՝ 2009 թ. 22 տոկոսից (կամ ՅՆԱ-ի 7 տոկոսից) 2016 թ. կազմելով 12 տոկոս (ՅՆԱ-ի 3 տոկոսը): Կապիտալ ծախսերի նման ցածր մակարդակը մատչելի սահմանափակ միջոցների և կապիտալ ծախսերի նկատմամբ ընթացիկ ծախսերին առաջնահերթություն տալու հետևանք է՝ պայմանավորված սոցիալական ծախսերի պարտավորություններով (մասնավորապես՝ սոցիալական պաշտպանության և առողջապահության): Իրոք, ընթացիկ ծախսերը փոքր-ինչ աճել են՝ 2009 թ. ՅՆԱ-ի 23 տոկոսից 2016 թ. հասնելով ՅՆԱ-ի 24.6 տոկոսի:

Հանրային կամ մասնավոր հատվածից ներդրումները արտադրողական ենթակառուցվածքում կարող են վերականգնել աճն աղքատության նվազման վերածող որոշ ուղիներ՝ հենարան ստեղծելով ավելի լայնահենք ՅՆԱ-ի համար: Հանրային ներդրումները չկատարելը մտավախություններ է առաջացնում է ապագա արտադրողականության և մարդկային ու ֆիզիկական կապիտալի ուղղությամբ թերի ներդրումների հետևանքների առնչությամբ: Անհրաժեշտ է բարելավել հանրային ներդրումների կառավարումը, հստակ չափանիշներից ելնելով՝ սահմանել ներդրմային ծրագրերի առաջնահերթությունը դրանց տնտեսական ազդեցությունն առավելագույնի հասցնելու համար և բարելավել միջնաժամկետ ծրագրերի կազմումը¹³: Ավելի լայն իմաստով՝ հանրային հատվածի, մասնավոր հատվածի կողմից կամ երկուսի գործընկերությամբ ֆինանսավորվող արդյունավետ ենթակառուցվածքը հիմքեր կստեղծի դիմակայուն և ներառական աճի համար: Արդյունավետ ներդրումներին (ի տարբերություն անշարժ գույքի շինարարության) միջոցների նոր հոսք չուղղելը, արտաքին պայմանների կրկին բարելավվելու դեպքում, կարող է վերելքի և վայրէջքի նոր շրջափուլի վերադառնալու վտանգ թաքցնել:

Կառուցվածքային բարեփոխումների դերը

1.12. Հայաստանի երկարաժամկետ աճի օրակարգին աջակցելու հարցում կառուցվածքային բարեփոխումներն առաջընթաց են դրսևորել, սակայն որոշ ուշացումներով: 2016 թ. հաստատված նոր Հարկային օրենսգիրքը հարկային միջավայրի բարելավմանը և միջնաժամկետ եկամուտների բարձրացմանն ուղղված վճռորոշ քայլ էր: Հարկային և մաքսային վարչարարությունը, պետական ֆինանսների կառավարումը (ՊՖԿ), այդ թվում՝ էլեկտրոնային գնումները և գործարարության պայմանների բարելավմանն ուղղված բարեփոխումները, առաջ են ընթացել, սակայն ավելի դանդաղ տեմպով: ՀՀ ԿԲ-ն որդեգրել է դրամավարկային քաղաքականության պայմանների վերանայման վրա հիմնված համակարգ՝ գևաճի նպատակադրման ծրագրին աջակցելու հարցում օգնելու համար և ֆինանսական կայունությունը երաշխավորելու նպատակով ամրապնդել է ծրագրերի կազմումը չնախատեսված դեպքերի համար: Ձեռնարկվել են էներգետիկայի ոլորտի ֆինանսական դիրքի բարելավման և հարկաբյուջետային ռիսկերը սահմանափակելու միջոցառումներ: 2014 թ. հունվարին մեկնարկեցին կենսաթոշակային բարեփոխումները, որոնք նպատակաուղղված էին ամբողջությամբ կուտակային կենսաթոշակային համակարգի ներդրմանը: Համակարգն իրականացվեց մինչև 40 տարեկան քաղաքացիական ծառայողների և մասնավոր հատվածի նոր աշխատակիցների համար, սակայն դրա իրականացումը մասնավոր հատվածի մինչև 40 տարեկան աշխատողների համար հետաձգվեց մինչև 2018 թվականի հուլիսի 1-ը: Որոշ առաջընթաց է գրանցվել հեռահաղորդակցության և քաղաքացիական ավիացիայի համակարգերի բարելավման, ինչպես նաև գույքային իրավունքների կիրառման ուղղությամբ:

1.13. Ընթանում են բարեփոխումներ՝ ուղղված, մասնավորապես, գործարար միջավայրի բարելավմանը և ՕՈՒՆ-ների ներգրավմանը: Ներկայիս՝ 2017 թ. ապրիլին նշանակված կառավարության օրոք կան բարեփոխումների ավելի լայն թափ ստանալու հուսադրող նշաններ: 2017 թ. հունվարին ստեղծվեց Ռազմավարական նախաձեռնությունների կենտրոնը՝ պետական-մասնավոր գործընկերության (ՊՄԳ) խրախուսման, ՕՈՒՆ-ների ներգրավման և ներդրողների և ճյուղային նախարարությունների միջև զարգացման նպատակ-

ների համապատասխանեցման համար: Կառավարությունն ընդլայնում է կոռուպցիայի հաղթահարման ջանքերը, ընդ որում՝ բարելավելով հարկային և մաքսային վարչարարությունը: Կենտրոնացված գնումների մասին օրենքն ուժեղացվել է՝ գնումների ավելի մրցակցային և թափանցիկ գործընթաց ապահովելու համար: ԵՄ-ի հետ առաջ են ընթանում Միասնական աջակցության շրջանակի ընդունման բանակցությունները, իսկ տնտեսական մրցակցության մասին օրենքի փոփոխությունների ընդունումն ակնկալվում է մինչև 2017 թվականի վերջը: Իշխանություններն օգտագործում են ԵԱՏՄ անդամակցությունը արտահանման բազմազանեցումը խթանելու, չափանիշները բարելավելու, ներքին մրցակցությունն ավելացնելու և ենթակառուցվածքների ուղղությամբ ներդրումներ կատարելու համար՝ միաժամանակ հետամուտ լինելով ԵԱՏՄ-ի շրջանակից դուրս առևտրի ավելի մեծ ինտեգրմանը:

1.14. Սակայն օգտակար կլինի բարեփոխումների օրակարգի վերափոխումը որոշ ուղղություններով, որտեղ այն տուժել է դանդաղ առաջընթացի և հատվածականության պատճառով: Մրցակցությունը, գործարարության մթնոլորտը և կարգավորման բարեփոխումներն ընթացել են սպասվածից ավելի դանդաղ տեմպով: Օրինակ՝ հարկային բարեփոխումները և 2016 թ. վերջին ընդունված նոր հարկային օրենսգիրքը տասը տարի քննարկվել են: Հայաստանը ստեղծել է մրցակցության քաղաքականության օրենսդրությունն ու հաստատությունները, որոնք ենթադրում են մուտքի սահմանափակումների որոշակի կրճատում և իրավակիրառման գործողություններ գերիշխող դիրք ունեցող ընկերությունների նկատմամբ, սակայն այդ շրջանակը հեռու է ամբողջական լինելուց (տե՛ս գլուխ 2, բաժին 2): Նմանապես թույլ է Հայաստանի սնանկության օրենսդրության կիրառումը, և սակավ են այն գործողությունները, որոնք ձեռնարկվել են կա՛մ կորպորատիվ կառավարումն ուժեղացնելու, կա՛մ կոռուպցիայի հետ կապված աղճատումներին անդրադառնալու համար: Ֆինանսական շուկաների զարգացումը նույնպես հապաղում է: Բարեփոխումների անավարտ օրակարգի հարցերը ներդրումների վրա ռիսկի հավելագին են պարտադրում: Ավելի լայն իմաստով, թե՛ն առաջընթաց է գրանցվել, կառուցվածքային բարեփոխումների ուղղությամբ դեռ պետք է վճռորոշ շրջադարձ ապահովվի՝ մասնավոր հատվածի զարգացման համար դրանից բխող հետևանքներով:

¹⁰ ԱՄՆ IV հոլդինգի շրջանակում դիտարկումներ (2014 և 2017 թթ.): Արտահանման ելաստիկությունը իրական փոխարժեքի նկատմամբ գնահատվում էր 0.87 (Յավելված 1. Առևտրի և մրցունակության ընտրված հարցեր):
¹¹ Հայաստանի հարկային համակարգը հիմնականում բաղկացած է ավելացված արժեքի հարկից (ԱՀՀ), շահութահարկից (ԾՀ), ակցիային հարկից, մաքսատուրերից և եկամտահարկից (ԵՀ): Թե՛ն դրույքաչափերը, որոնցով հարկվում են տնտեսական գործունեությունը և ֆիզիկական անձինք, ցածր չեն, այս հարկատեսակներով մրցելիզացվող եկամուտները ցածր են: Չգալի արտահոսք է եղել՝ պայմանավորված հարկային վարչարարության և հարկային քաղաքականության թերություններով, այդ թվում՝ հարկային արտոնություններով: Հարկերի արդյունավետությունը, որ փաստացի և հնարավոր կամ տեսական հարկային եկամուտների հարաբերակցությունն է, ցածր է ԵՎՄ երկրների մեծ մասից, թե՛ն Հայաստանի շահութահարկը համեմատաբար արդյունավետ է (Համաշխարհային բանկ, Պետական ծախսերի ուսումնասիրություն, 2015): Հարկային նոր օրենսգրքի ընդունումը լուրջ առաջընթաց քայլ է հարկման հավասարակշռությունն ուղղակից դեպի անողղակի հարկում փոխելու և արդարությունը բարելավելու ուղղությամբ: Բացի այդ, օրենսգրքն ունի հարկային կարգապահության ծախսերը նվազեցնելու նպատակ:
¹² Համաշխարհային բանկի պետական ծախսերի ուսումնասիրություն (2014): Սույն վերլուծությունը շուկայական եկամտի և վերջնական եկամտի, հարկումից, տրանսֆերտներից և ծախսային նպաստներից առաջ և հետո ՋԻՆի գործակիցների և աղքատության ցուցանիշների համեմատության և ծրագրերի արդյունավետ հասցեականության ուսումնասիրության արդյունքն է:
¹³ Իրոք, ծրագրերի համեմատ՝ հանրային ներդրումները ժամանակ առ ժամանակ թերակատարվել կամ գերակատարվել են:
¹⁴ Կառավարության թյուրեքն համեմատաբար քիչ շահեց մինչև ՀՖԾ-ն մետաղների գների վերելքից, քանի որ ֆիսկալ համակարգը նախատեսված չէր գերշահույթի որոշ մասն ընդգրկելու համար:

Ներքին 1.4. Ներքին բարեփոխումները ՀՖՃ-ից առաջ

Ներքին բարեփոխումները որոշ չափով օժանդակել են սոցիալ-տնտեսական արդյունքների բարելավմանը, սակայն դրանց շնորհիվ չի հաջողվել ստեղծել դիմակայունության և լավ բազմազանեցված արտադրանքի և արտահանման հիմքերը: Հայաստանը շուկայամետ մի շարք բարեփոխումներ իրականացրեց վաղ փուլում, այդ թվում՝ ազատ գնագոյացումը չափազանց բաց շուկայում՝ առևտրի և ներդրումների համար ազատական համակարգով, ազատական ֆինանսական համակարգը, հողի ընդհանուր մասնավոր սեփականությունը և թե՛ միջին ձեռնարկությունների (ՓՄՁ-ներ), թե՛ խոշոր ձեռնարկությունների մասնավորեցումը: 2002 թ. դեկտեմբերին, միանալով Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը (WTO)՝ Հայաստանը ներգրավվեց բաց միջազգային առևտրի համակարգում: Նախքան 2009 թ. ընկած ժամանակահատվածում արձանագրվեցին նաև մակրոտնտեսական կայուն արդյունքներ, որոնք աստիճանաբար խարսխվում էին հարկաբյուջետային կանոնի և գնաճի նպատակադրման համակարգի վրա, արձանագրվեց նաև բանկային հատվածի զարգացման միջոցով ֆինանսական հատվածի խորացում: Բացի այդ, համապարփակ բարեփոխումներն օժանդակեցին էներգետիկայի և հանրային ծառայությունների մյուս ոլորտների ֆինանսական և տեխնիկական, կառուցվածքային փոփոխություններին: Վարկավորման միջավայրը բարելավվելու նպատակով կառավարությունը մի շարք բարեփոխող միջոցառումներ իրականացրեց բանկային հատվածում: 1999 թ. ներդրված Ընտանեկան նպաստների ծրագրով (ԸՆԾ) ընդհանուր հովանու ներքո համախմբվեց գործող ծրագրերի գնահատումն ու վարչարարությունը և սահմանվեց թիրախավորումը: Զաղաքականության

տվյալ բարեփոխումները որոշ չափով նպաստեցին արտադրողականության բարձրացմանն ուղղված միջոցների վերաբաշխման բարելավմանը, բիզնեսի աճին և հիմնական սոցիալական կարիքներին անհրաժեշտ ավելի լավ ենթակառուցվածքի և հաստատությունների բարելավմանը: Փաստորեն 2008 թ., ըստ Համաշխարհային բանկի Երկրի քաղաքականության և ինստիտուցիոնալ կարողությունների գնահատման (CPIA), Հայաստանը, Վրաստանի հետ, ամենաբարձր արդյունքներով ՄՁԸ երկիրն էր:

Սակայն բարեփոխումները համեմատաբար հատվածական էին: Մի քանի կարևոր բարեփոխումներ ուշացան՝ չնայած դրանց հրատապությանը: Օրինակ՝ ավիացիայի ոլորտի ազատականացումը, մրցակցության քաղաքականության դաշտի մշակումը և հանքարդյունաբերական ոլորտի ֆիսկալ համակարգը բարեփոխվեցին միայն ՀՖՃ-ից հետո: Երբ տնտեսության համար շահեկան էին արտաքին համընթաց քամիները, դիմակայուն տնտեսության հիմքերի ստեղծման խթաններն ուժեղ չէին, որոնք, ինչպես ՀՖՃ-ով բացահայտվեց, երկիրը խոցելի թողեցին արտաքին միջավայրի նկատմամբ: ՎՉԵԲ-ի անցումային ցուցանիշները հստակ ցույց են տալիս գների ազատականացման, մեծ և փոքրամասշտաբ մասնավորեցման և արտարժույթային և առևտրի ազատականացման ուղղությամբ գրանցված արագ առաջընթացը: Սակայն ցուցանիշները ցույց են տալիս նաև, որ 2004 թ. ի վեր Հայաստանը կորպորատիվ կառավարման և մրցակցության միջավայրի բարելավման փոքր առաջընթաց է արձանագրել ինչպես բացարձակ արտահայտությամբ, այնպես էլ համեմատական առումով, օրինակ՝ Եստոնիայի համեմատ:

Գծապատկեր 1.6. ՎՉԵԲ անցումային ցուցանիշները

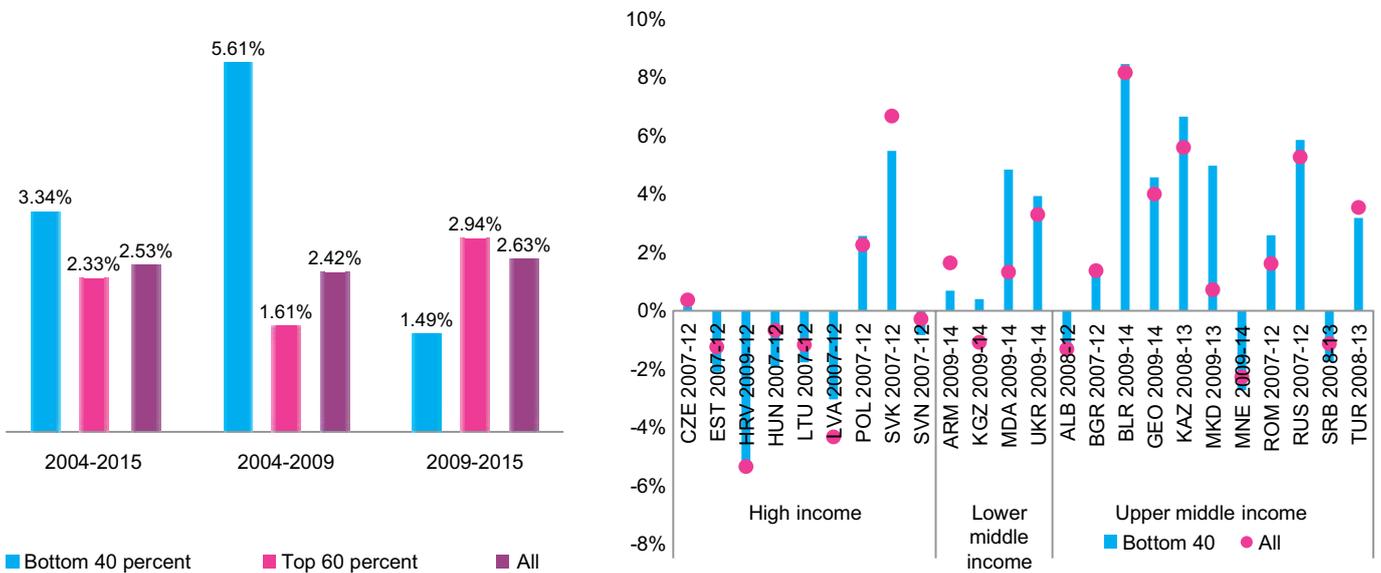
Աղբյուրը՝ ՎՉԵԲ անցումային ցուցանիշները:

B Աղքատության նվազեցում և համընդհանուր բարգավաճման արդյունքները

1.15. Բնակչության ամենաաղքատ 40 տոկոսը մինչ 2009 թվականը գրանցված տնտեսական աճից բաժին էր ստանում՝ օգտվելով շինարարության ճյուղում ցածր որակավորմամբ աշխատանքից և աշխույժ դրամական փոխանցումներից: Բաշխվածության ամենաաղքատ 40 տոկոսի («ստորին 40 տոկոս») շրջանում սպառման աճի տարեկանացված ցուցանիշով չափվում է, թե որքանով

է տնտեսական աճը բաժին հասել խմբին: 2004-2009 թթ. ընթացքում, երբ շինարարության ոլորտը վերելք էր ապրում և դրամական փոխանցումները կտրուկ աճել էին, Հայաստանում ստորին 40 տոկոսի սպառման աճի ցուցանիշները բարձր էին՝ գերազանցելով ավելի լավ վիճակում գտնվողների սպառման ցուցանիշի աճը («վերին 60 տոկոս») (գծապատկեր 1.7, ձախակողմյան վահանակ): 2009 թվականի տնտեսական անկումը ծանր հարված հասցրեց ստորին 40 տոկոսին. նրանց սպառումը մեկ տարվա ընթացքում կրճատվեց 7.46 տոկոսով:

Գծապատկեր 1.7. Համընդհանուր բարգավաճում. տարեկանացված սպառման աճը 2004-2015 թվականներին (%)

Աղբյուրը՝ ԵԿԱ տարածաշրջանի հարմոնիզացված սպառման տվյալների շտեմարան (ECAPOV) (ձախակողմյան վահանակ): Համընդհանուր բարգավաճման համաշխարհային տվյալների շտեմարան (աշակողմյան վահանակ): Ծանոթ.՝ համընդհանուր բարգավաճումը՝ գնահատված ստորին 40 տոկոսի համար սպառման տարեկանացված աճով: Աճի նշված ցուցանիշը համեմատվում է ընդհանուր բնակչության համար աճի ցուցանիշի հետ:

1.16. ՀՖՃ-ից հետո աճը՝ ցածր որակավորմամբ աշխատողների համար մատչելի ավելի փոքրաթիվ աշխատատեղերով և դրամական փոխանցումների նվազմամբ, նպաստավոր էր ավելի բարեկեցիկ վիճակում գտնվողների համար: 2009 թ. ի վեր ստորին 40 տոկոսը տարեկան միջինը 1 տոկոսից պակաս աճ է ունեցել, ինչի հետևանքով Հայաստանը ԵԿԱ-ի միջին եկամտով երկրների շարքում հայտնվեց ամենավատ արդյունքներով երկրների տեղում, որի հաշվարկները կան: Լեհաստանից և Սլովակիայից բացի, Հայաստանի արդյունքներն ավելի լավն էին, քան ԵԿԱ-ի բարձր եկամտով երկրների արդյունքները, որոնց վրա ՀՖՃ-ն ունեցել էր զգալի բացասական ազդեցություն (գծապատկեր 1.7, աջակողմյան վահանակ): Ավելին, վերին 60 տո-

կոսի սպառման աճը¹⁵ գերազանցեց ստորին 40 տոկոսի սպառման աճի ցուցանիշը: Աճի մակարդակի կորը, որը պատկերում է ժամանակի երկու կետերի միջև մեկ շնչին բաժին ընկնող աճի տարեկանացված ցուցանիշը սպառման բաշխվածության յուրաքանչյուր պրոցենտիլի համար, լրացուցիչ անգամ ցույց է տալիս ավելի բարեկեցիկ վիճակում գտնվողներին բաժին հասած ավելի բարձր օգուտները (գծապատկեր 1.8):

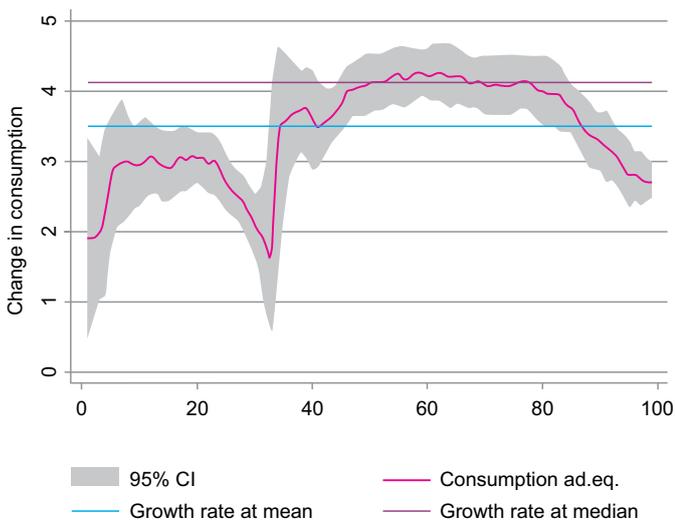
1.17. Աճի բաշխման նման վարքագիծը նշանակում էր, որ ՀՖՃ-ից սկսած՝ սպառման անհավասարությունը վատթարացավ: Նախքան ՀՖՃ-ն, երբ ստորին 40 տոկոսի սպառման աճի ցուցանիշները բարձր էին, Ջինի գործակցով չափվող անհավասարությունը 28-ից նվազել էր

¹⁵Տնային տնտեսությունների հետազոտությունների մեծ մասի նման՝ Հայաստանի «Տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ամբողջացված հետազոտությամբ» բարձր եկամտով տնային տնտեսությունների համարժեքորեն ընդգրկված չեն: Հետևաբար, հետազոտության մեջ ավելի բարեկեցիկ վիճակում գտնվող 60 տոկոսը չի կարող հարուստ համարվել: Հետազոտության մեջ ընդգրկված բնակչության գրեթե 50 տոկոսն օրական սպառում է 2.50-ից 5.00 ԱՄՆ դոլար (ըստ 2005 թվականի գնողունակության պարիտետի) և ևս 25 տոկոսն օրական սպառում է 5.00 ԱՄՆ դոլարից ավելի:

մինչև 24: Ընդհանուր առմամբ աճի տեմպի դանդաղման և ավելի բարեկեցիկ վիճակում գտնվողների համար նպաստավոր լինելու պայմաններում Ձինի գործակիցը կրկին բարձրացավ՝ 2010 թ. 27-ից 2015 թ. դարձյալ կազմելով 28¹⁶:

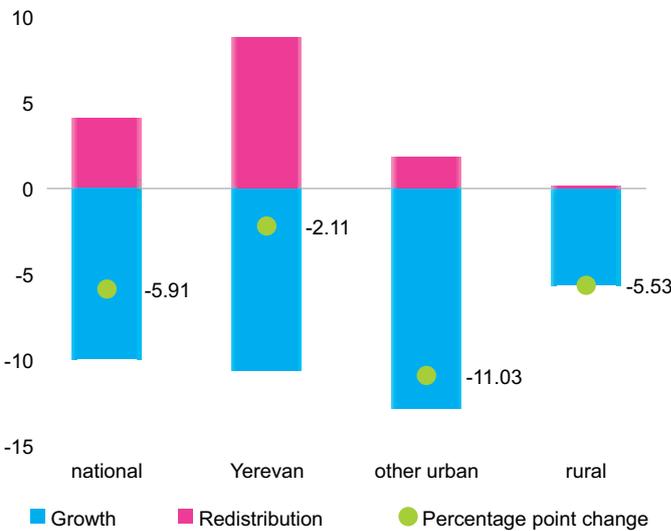
1.18. 2004-2008 թթ., երբ ստորին 40 տոկոսն աճից բաժին էր ստանում, աղքատությունը կտրուկ նվազեց, սակայն ՅՖՃ-ի և զուգահեռ շինարարական ճյուղի փլուզման հետևանքով աղքատությունը կտրուկ ավելացավ: Աղքատության ցուցանիշը 2008 թ. 53.5 տոկոսից նվազեց 27.6 տոկոսի, իսկ 2015 թ. կրկին բարձրացավ մինչև 29.8 տոկոս (աղքատության միտումները տե՛ս ES1 գծապատկերում, իսկ աղքատության բնութագիրը՝ ներդիր 1.5-ում): Աղքատության խորությունը նույնպես պակասեց: Երբ Հայաստանը մուտք գործեց ցածր աճի ժամանակաշրջան, աճը պայմանավորող գործոնները ևս փոխվեցին, ուստի վերին 60 տոկոսի համար սպառման աճն ավելի շահեկան եղավ, քան ստորին 40 տոկոսի համար: Հետագա վերլուծությամբ հաստատվում է, որ եթե անհավասարությունը չմեծանար, աճի ավելի մեծ մասը կփոխանցվեր ստորին 40 տոկոսին և կհանգեցներ շատ ավելի բարձր՝ 10 տոկոսային կետով աղքատության նվազման (գծապատկեր 1.9): Հետևաբար ապագայում աղքատության նվազեցման ու աճի ներառականության բարձրացման համար անհրաժեշտ է ոչ միայն ավելի բարձր աճ, այլև ստորին 40 տոկոսի ապահովում ակտիվներով՝ աճից բաժին ունենալու համար (տե՛ս գլուխ 2):

Գծապատկեր 1.8. Աճի մակարդակի կորը, Հայաստան, 2010-2015 թվականներ

Աղբյուրը՝ Հայաստանի աղքատության վերլուծական, 2017 թվական:

Գծապատկեր 1.9. Հայաստանի համար Դաթ-Ռավալիոնի (Datt-Ravallion) տրոհումը , 2010-2015 թվականներ

Աղբյուրը՝ Հայաստանի աղքատության վերլուծական, 2017 թվական:

1.19. 2004 թվականից մինչ մեր օրերն ընկած ժամանակահատվածում աղքատության նվազեցումը պայմանավորող գործոնները մնացել են նույնը: Աղքատության նվազեցումը պայմանավորվել է տնային տնտեսության անդամների աշխատանքից ստացված եկամտով, զբաղվածությամբ և կենսաթոշակով: Դրամական փոխանցումները ևս աղքատության նվազեցումը պայմանավորող կարևոր գործոն էին, հատկապես՝ գյուղական տնային տնտեսություններում, որտեղ կարճաժամկետ միգրացիան դեպի Ռուսաստան ավելացավ գյուղատնտեսության ճյուղում աշխատողների կրճատմանը զուգահեռ: Աղքատության նվազեցման և համընդհանուր բարգավաճման համար կարևոր էր թե՛ այն, որ աճի մակարդակն ավելի ցածր էր, և թե՛ դրա կազմը՝ ավելի փոքրաթիվ հնարավորություններ առաջարկելով ստորին 40 տոկոսի համար արտադրողական գործունեությանը մասնակցելու առումով:

1.20. Այսպիսով անհրաժեշտ է ստեղծել և պահպանել արտադրողականության բարձրացմանն ուղղված աճի նոր աղբյուրներ: Հնարավոր է, որ աճն անցյալում ներառական և աղքատությունը նվազեցնող էր, սակայն կայուն չէր, քանի որ չափից ավելի էր ապավինում արտաքին մեծ ֆինանսավորմանը: Աղքատության նվազեցումը և համընդհանուր բարգավաճումը պայմանավորող գործոններին անհրաժեշտ է նորից զարկ տալ աճի այնպիսի աղբյուրների միջոցով, որոնք բխում են ներսից՝ ներքին մրցակցային առավելությունից և մրցունակությունից և թելադրվում են արտադրողականության բարելավումներով:

¹⁶ Ձինի գործակիցը, որն անհավասարության առավել հաճախ ներկայացվող ցուցանիշն է, գտնվում է 0-ից (կարծեք հավասարություն) 100-ի (կարծեք անհավասարություն) միջակայքում, թեև սպառման ծախսերի համար այն, որպես կանոն, գտնվում է 30-50-ի միջակայքում:

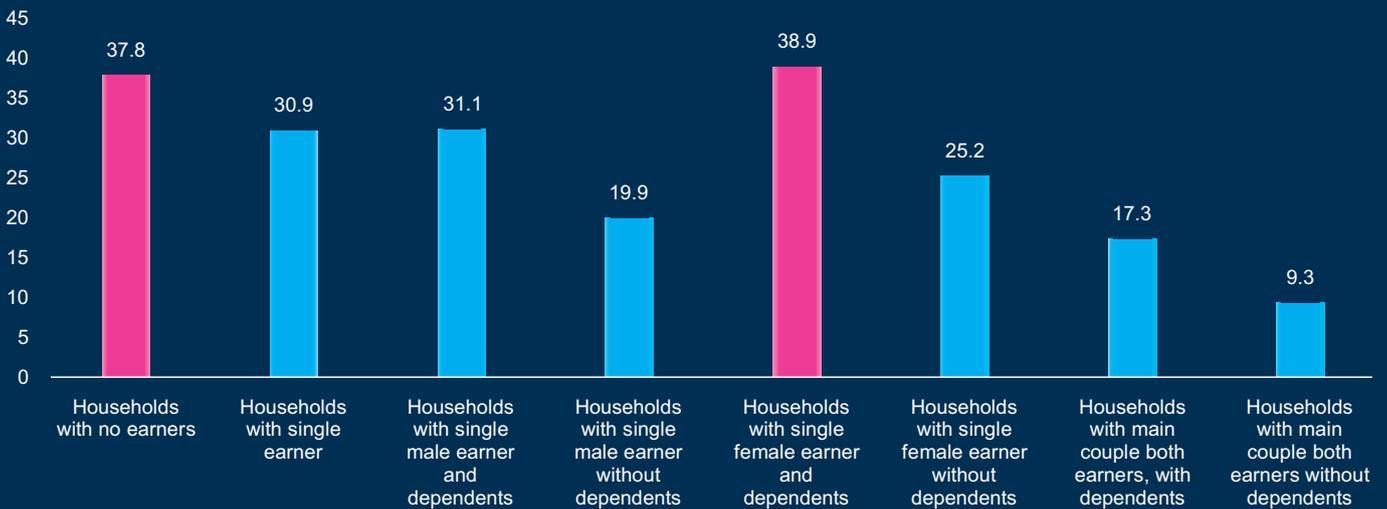
Ներդիր 1.5. Ի՞նչ գիտենք Հայաստանի աղքատների մասին

Երևանը, որպես տնտեսական գործունեության կենտրոն, երկրում աղքատության ամենացածր ցուցանիշն ունի (2015 թ.՝ 25 տոկոս): Երևանում աղքատության ցուցանիշը բարձր է, եթե հաշվի առնենք, որ քաղաքին բաժին է ընկնում Հայաստանի ՀՆԱ-ի 50 տոկոսը, սակայն Երևանից դուրս աղքատության ցուցանիշն ավելի բարձր է: Քաղաքային այլ վայրերում՝ երկրորդային 48 քաղաքներում բնակվողները շարունակաբար աղքատության ամենաբարձր ցուցանիշն են ունեցել (2015 թ.՝ 34 տոկոս): Գյուղական աղքատության ցուցանիշը նույնպես բարձր է, սակայն երկրորդային քաղաքների աղքատության ցուցանիշի համեմատ՝ ցածր (2015 թ.՝ 30.4 տոկոս): Միասին հաշված՝ երկրորդային քաղաքներում և գյուղական վայրերում ապրող աղքատները երկրի ընդհանուր աղքատների 70 տոկոսից փոքր-ինչ ավելի են: Երկրորդային քաղաքներում բնակվող աղքատների մեծ բաժինը տարբերվում է գյուղական վայրերում աղքատների մեծ խտության բնորոշ պատկերից: Օրինակ՝ Բելառուսում, Բուլղարիայում, Բոսնիա և Հերցեգովինայում, Խորվաթիայում, Հունգարիայում, Լատվիայում, Լեհաստանում, Ռումինիայում, Ռուսաստանում և Սլովակիայում աղքատությունը հիմնականում գյուղական երևույթ է: Վրաս-

տանում և Սերբիայում, թեև կենտրոնացումը նույնքան ակնհայտ չէ, գյուղական բնակչության շրջանում աղքատության ցուցանիշներն ավելի բարձր են: Ի տարբերություն՝ Ալբանիայում և Ուկրաինայում Հայաստանի նման քաղաքների բնակչության շրջանում աղքատությունն ավելի բարձր է ¹⁷ (տե՛ս նաև ներդիր 3.1):

Որպես կանոն, աղքատները կրթական ավելի ցածր մակարդակ ունեն, և նրանց կապն աշխատանքի շուկաների հետ ավելի թույլ է: Աշխատաշուկայում զբաղված չափահասների ավելի բարձր տոկոսը նվազեցնում է աղքատ լինելու հավանականությունը, նույն կերպ ավելի լավ կրթությունն անհատների և տնային տնտեսությունների համար ստեղծում է աղքատությունից խույս տալու հիմքեր: Ուստի այն տնային տնտեսությունները, որտեղ հիմնական վաստակողը կին է, ավելի հավանական է, որ աղքատ լինեն, քանի որ կանայք տղամարդկանցից քիչ են վաստակում: Հայաստանի կանայք տղամարդկանցից ավելի քիչ են վաստակում ոչ այն պատճառով, որ կրթությամբ զիջում են նրանց, դա պայմանավորված է այն մասնագիտություններով և ոլորտներով, որտեղ նրանք աշխատում են (տե՛ս հավելվածը):

Գծապատկեր 1.10. Աղքատների թվաքանակը՝ ըստ ժողովրդագրական և վաստակողների կազմի

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները 2015 թվականի ՏՏԿԱՀ կիրառմամբ: Ծանոթ. Սահմանման համաձայն՝ խնամքի տակ գտնվող անձ է համարվում 18-ից ցածր կամ 69-ից բարձր տարիքի անձը: Վաստակողը սահմանվում է որպես նախորդ տարի գրոյից տարբերվող աշխատանքային եկամուտ ունեցող անձ:

Բազմաչափ աղքատության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ աղքատ տնային տնտեսությունների կրթական մակարդակը ցածր է, իսկ առողջության արդյունքները՝ վատ: Ամենաաղքատ 20 տոկոսի շրջանում ավելի մեծ է այն տնային տնտեսությունների մասնա-

բաժինը, որոնց անդամներն առավելագույնը միջնակարգ կրթություն ունեն, և ավելի հավանական է, որ նրանց երեխաները բացակայեն դպրոցից: Թվում է, թե խզումը փոքրանում է այն տնային տնտեսությունների մասնաբաժինը դիտարկելիս, «որտեղ տնային տնտե-

¹⁷Poverty and Shared Prosperity Snapshots, World Bank, accessed May 2017. <http://globalpractices.worldbank.org/poverty/Pages/SitePages/AAG-PovertyandSharedProsperity.aspx>

սուբյեկտի անդամներից առնվազն մեկին անհրաժեշտ է եղել իր առօրյան ընդհատել առողջական խնդիրների պատճառով» (ինչը սրվում է գործունեության տեսակների և տնային տնտեսության տարիքային կառուցվածքի հետ), առողջապահական ծառայությունների ֆինանսական մատչելիությունը թվում է, որ շատ ավելի ցածր է բարեկեցության բաշխվածության ստորին

հատվածում գտնվող տնային տնտեսությունների համար (22.7 տոկոս՝ 8.4 տոկոսի համեմատ): Կրթության և առողջապահական արդյունքների նշված անհամաչափություններով ոչ միայն ձևավորվում է անհատի բարեկեցությունը, այլև որոշվում է նրա՝ ներառական տնտեսական աճի գործընթացին մասնակցելու և հասարակության մեջ ներգրավվելու ունակությունը:

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակազմի՝ 2015 թ. SS4M3-ի վերլուծությունը և Համաշխարհային բանկի՝ 2017 թ. Հայաստանի աղքատության գնահատումը:

C Նայելով ապագային. աճի նոր շարժիչները

1.21. Անհրաժեշտ է գտնել աճի նոր աղբյուրներ: Առևտրի ցածր մակարդակով աճը և ներքին պահանջարկը ֆինանսավորող խոշոր ֆինանսական ներհոսքերը հասել են իրենց սահմանին՝ ցածր աճ-ցածր ներդրումներ «բնականոն դարձած նոր» համաշխարհային իրավիճակում: «Բնականոն դարձած նոր» համաշխարհային և տարածաշրջանային միջավայրում աճի աղբյուրները, ինչպես մինչ 2009 թվականն էր, չեն կարող առաջանալ ներքին տնտեսությունը խթանող և ոչ արտահանելի ապրանքների արտադրությունը սատարող ֆինանսական ներհոսքերից: Նախ՝ հավանական է, որ կապիտալ ներհոսքերը չափավոր լինեն և դրամական փոխանցումների զսպված ծավալը պահպանվի՝ ոչ արտահանելի ոլորտների աճին ապավինելը դարձնելով քիչ հավանական: Երկրորդ՝ հարկաբյուջետային խթանի լծակն իր դերը կատարել է, այժմ սպառված հարկաբյուջետային բուֆերով, ինչից հետևում է, որ մոտ ապագայում ընդլայնողական հարկաբյուջետային քաղաքականությունը չի կարող շարունակվել: Վերջիվերջո, Հայաստանի տնտեսության խոցելիությունն արտաքին ցնցումների նկատմամբ բացահայտվել է, և անհրաժեշտ է դրան արձագանքել: Սույն բաժնում դիտարկվում է աճի նոր մոդելը, որը Հայաստանում կարող է առաջիկայում դառնալ դիմակայուն ներառական աճի հիմք:

1.22. Հաշվի առնելով, որ ներկա արտաքին պայմանները պակաս նպաստավոր են, իրատեսորեն կենսամակարդակի և աղքատության նվազեցման ի՞նչ արդյունքներ կարելի է ակնկալել բարեփոխումների համապարփակ փաթեթից : Ի՞նչ ժամկետում Հայաստանը կարող է ձգտել՝ հասնելու բարձր եկամտով երկրի կարգավիճակի: Որքանով կնվազեն աղքատությունը և եկամտային անհամաչափությունները: Սույն բաժնում քննարկվում են երկարաժամկետ աճի կանխատեսումները՝ կիրառելով աճի պարզ մոդել: Ուսումնասիրվում է երկու սցենար: Առաջին սցենարով ենթադրվում է քաղաքականության փոփոխություն և բարեփոխումների արագացում՝ արտադրողականության բարձրացման և գործունեների

կուտակման համար: Երկրորդ սցենարով ենթադրվում է, որ պատմական քաղաքականության պարամետրերը մնացել են անփոփոխ:

1.23. Սիմուլյացիաները (նմանակումներ) հուշում են, որ Հայաստանի առջև ծառայել են էական մարտահրավերներ, որոնց պետք է դիմակայել, բայց հուշում են նաև, որ երկիրը շատ լուրջ հնարավորություններ ունի, եթե օգտվի դրանցից: Սիմուլյացիաների երկու սցենարներում էր հաշվի է են առնվում կանխատեսվող ժողովրդագրական միտումները, որոնք լրջագույն մարտահրավերներ են ստեղծում աշխատաշուկայի և աճի դինամիկայի, սոցիալական ծառայությունների և հարկաբյուջետային կայունության համար: Մեկ կնոջ հաշվով 1.6 երեխայից պակաս ծնելիության ցուցանիշով և զուտ արտագաղթի պայմաններում Հայաստանի բնակչությունը մինչև 2050 թվականը կնվազի շուրջ 10 տոկոսով՝ կազմելով 2.7 միլիոն: Ակնկալվում է, որ ծերացող բնակչության և աշխատուժին մասնակցության առումով կանանց և տղամարդկանց ցուցանիշների չմեղմացող խզման պարագայում տնտեսապես ոչ ակտիվ (մինչև 14 տարեկան երեխաներ և 65-ից բարձր տարիքի չափահասներ) և տնտեսապես ակտիվ ընդհանուր բնակչության (ակտիվները 15-64 տարիքային խմբում) հարաբերակցությունը 2015 թվականի շուրջ 60 տոկոսից կբարձրանա՝ մինչև 2030 թվականը հասնելով շուրջ 80 տոկոսի: Բնակչության նվազումն ու ծերացումը մեծ ազդեցություն ունեն ՅՆԱ-ի աճի վրա: Բնակչության նվազման կասեցումը յուրաքանչյուր տարի կբերի ՅՆԱ-ի աճի ավելացում 0.3 տոկոսային կետով: Աշխատունակ տարիքի բնակչության և ընդհանուր բնակչության հարաբերակցությունը հաստատուն պահպանելու դեպքում ՅՆԱ-ի տարեկան աճը կավելանա լրացուցիչ 0.3 տոկոսային կետով: Սա ցույց է տալիս բարեփոխումների փաթեթը լրացուցիչ միջոցառումներով համալրելու հնարավորությունը:

■ Ըստ բարեփոխումների համապարփակ փաթեթի սցենարի՝ ենթադրվում է, որ մինչև 2050 թվականը Հայաստանը բավականաչափ առաջ ընթացած կլինի բարձր եկամտով երկրի կարգավիճակի ապահովման և աղքատ

տուրությունը նշանակալիորեն նվազեցնելու ուղղությամբ: Ընդհանուր գործունային արտադրողականության (ԸԳԱ) խթանմանը, աշխատանքի և կապիտալի արդյունավետությանը, աշխատուժի և կապիտալի կուտակմանը և անհամաչափությունների կրճատմանն ուղղված բարեփոխումների իրականացումն ուղղակի ազդեցություն կունենա աճը պայմանավորող հիմնական գործոնների վրա: Միմուլյացիաները ցույց են տալիս, որ այդ աճը բավարար կլինի, որպեսզի Հայաստանը մինչև 2050 թվականը հասնի բարձր եկամտով երկրի կարգավիճակի: Աղքատների թվաքանակի հարաբերակցությունը, որ չափվում է ըստ աղքատության ազգային գծի, կտրուկ կնվազի՝ 2030 թվականին կազմելով 8.6 տոկոս, իսկ մինչև 2050 թվականը գրեթե կհավասարվի զրոյի:

■ **Ի տարբերություն նշվածի, եթե ենթադրություն է արվում, որ վերջին միտումները կշարունակվեն, Հայաստանի մեկ շնչին բաժին ընկնող համեստ աճը բավարար չի լինի աղքատությունն էականորեն կրճատելու և մինչև 2050 թվականը բարձր եկամտային կարգավիճակի հասնելու համար:** Բարձր տնտեսական աճի բացակայության պայմաններում սպասվում է, որ մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճը մինչև 2030 թվականը կպահպանվի 2.5 տոկոսից ցածր մակարդակում: Նայելով ավելի հեռուն՝ Հայաստանի մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն մինչև 2050 թվականը միայն 7490 ԱՄՆ դոլարի կհասնի (2016 թ. ԱՄՆ դոլարով), ինչը զգալիորեն ցածր է բարձր եկամտային կարգավիճակի ապահովման ձգտելու նպատակից (12 476 ԱՄՆ դոլար կամ ավելի): Մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն կավելանա մինչև 4690 ԱՄՆ դոլար (2016 թ. ԱՄՆ դոլարով), ինչը բավարար է, որպեսզի Հայաստանը մոտ 2021 թվականին գերազանցի բարձր միջին եկամտով երկրների 4 035 ԱՄՆ դոլարի շեմը: Միջին աճի ցածր ցուցանիշը նաև մտահոգիչ հեռանկար է ստեղծում՝ կապված պարտքի կայունության հետ: Աղքատության նվազման դանդաղ տեմպը զգալիորեն կզիջի ըստ ԿԶՆ-ի սահմանված նպատակին¹⁸:

1.24. Եզրակացնենք՝ Հայաստանն ունի իր ընթացքը փոխելու, աճը բարձրացնելու և աղքատությունը նվազեցնելու և բարձր եկամտային կարգավիճակի ուղիում հայտնվելու հնարավորություն, եթե ուշադրությունն ուղղի արտադրողականության բարձրացման բարեփոխումներին: Երկրի բարեփոխումների թափն անհրաժեշտ է համապատասխանեցնել իր կառուցվածքային մարտահրավերներին, որոնք 2009 թ. Հետո՝ արտաքին պայմանների վատթարացումից սկսած, ավելի ակնհայտ դարձան: Արդեն իսկ ՀՖՃ-ից հետո շատ վերլուծաբաններ մատնանշեցին այն հանգամանքը, որ 2008 թ. նախորդած զարգացման ուղին շարունակելու համար պահանջվում էր բարեփոխումների խորացում՝ տնտեսության մրցակցային դաշտը բարելավելու, միջազգա-

յին առևտրի և կապիտալի շուկաների հետ ավելի սերտ ինտեգրման հասնելու, ֆինանսական շուկաներ ստեղծելու և գիտելիքի կլանման պայմաններ ապահովելու համար, ինչն էլ հանգեցնում է տեխնոլոգիական ավելի բարձր կատարելագործման:

1.25. Համեմատաբար փոքր ներքին շուկայում այս ամենն անելու համար Հայաստանին անհրաժեշտ է իր աճը վերահավասարակշռել արտահանման ուղղությամբ և արտասահմանում բացել սոր շուկաներ՝ արտաքին պահանջարկից ավելի մեծ չափով օգտվելու համար: Դրան կարող են նպաստել ներդրումները բազմուղի հաղորդակցության մեջ, առևտրի և տրանսպորտի դյուրացումը, ՏՀՏ-ները և դրանք հնարավոր դարձնող այլ գործոնները, օրինակ՝ հայկական սփյուռքը, և առևտրի ու ներդրումային քաղաքականությունը (2-րդ գլխի 1-ին բաժին), ներդրումային միջավայրի բարեփոխումները և շուկա ազատ մուտք ու ելքի հնարավորությունը որպես լծակ օգտագործելը (2-րդ գլխի 2-րդ բաժին): Անհրաժեշտ է կապ ստեղծել այսպիսի բարեփոխումների և կրթության ու հմտությունների ուղղությամբ ներդրումների, ինչպես նաև արդյունավետ պաշտոնական զբաղվածությունից օգտվելու համար հավասար մուտքի ապահովման միջև (2-րդ գլխի 3-րդ բաժին): Սկիզբ է առնում դեպի ավելի լավ աշխատատեղեր կառուցվածքային փոփոխությունը, սակայն Հայաստանի խոշոր ոչ ֆորմալ հատվածում (մասնավորապես՝ գյուղատնտեսությունում) ցածր արտադրողականության փաստը մարտահրավերներ է առաջացնում: Կառուցվածքային վերափոխման արագացումը՝ փակ տնտեսությունից ազդեցիկների և գյուղատնտեսությունից արտահանմանն ուղղված մշակող արդյունաբերության, բարեփոխումների փաթեթի կարևոր մաս պետք կազմի: Արտադրողականության բարելավումները հատկապես կարևոր կլինեն աշխատունակ տարիքի բնակչության նվազման հետևանքներին դիմակայելու համար: Համընդհանուր բարգավաճում ապահովելու համար երկրին անհրաժեշտ է ավելի շատ և ավելի լավ օգտագործել աշխատանքային ռեսուրսները ավելի շատ և ավելի լավ աշխատատեղերի միջոցով՝ արձագանքելով նաև հմտությունների անհամապատասխանության հարցին: Միասին վերցրած՝ բարեփոխումների նման փաթեթը կհանգեցնի ավելի բարձր ԸԳԱ-ի և մարդկային կապիտալի աճի: Այն նաև բարձրորակ արտադրողական ներդրումների ավելացման անհրաժեշտություն կառաջացնի և կապահովի: Ի վերջո, քանի որ այդպիսով կվերականգնվեն աճ-աշխատատեղերի ստեղծում փոխանցման ուղիները, բարեփոխումները կկասեցնեն անհավասարության հետագա խորացումը և աղքատությունը կրճատելու հարցում աճը կդարձնեն ավելի արդյունավետ :

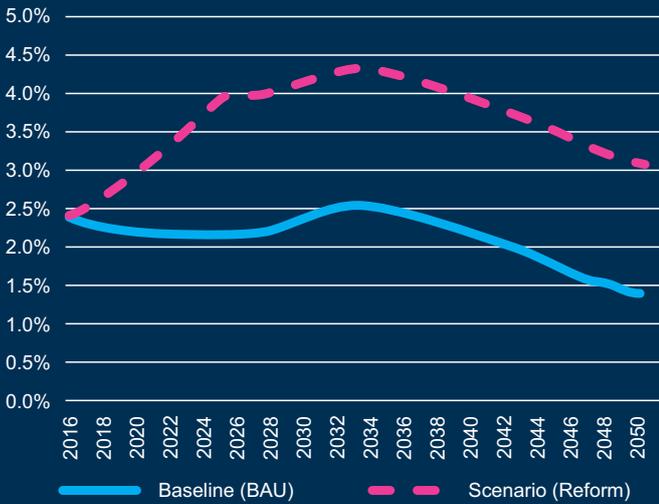
¹⁸Կայուն զարգացման 1[2] նպատակը (ԿԶՆ) ենթադրում է աղքատության ազգային գծով հաշվարկված աղքատության ցուցանիշի կիսով չափ նվազում մինչև 2030 թվականը: Հայաստանում սա նշանակում է աղքատների թվաքանակի ցուցանիշի նվազում՝ 2015 թվականի 29[8 տոկոսից 2030 թվականին մինչև 14[9 տոկոս:

Ներդիր 1.6. Հայաստանի երկարաժամկետ աճի կանխատեսումները տարբեր սցենարների հիման վրա

DEC-MFM երկարաժամկետ աճի մոդելն (LTGM) օգտագործելով՝ մենք սովորական վիճակի պահպանման դեպքում (BAU) աճը համեմատում ենք աճի այնպիսի հետազոծի հետ, որի համար ԸԳԱ-ի, աշխատանքի և կապիտալի արտադրողականության, աշխատուժի մասնակցության բարձրացմանը և ավելի մեծ ներդրումների ուղղված բարեփոխումների փաթեթը շահեկան է: LTGM-ն հիմնված է Սոլոու-Սվանի (Solow-Swan) աճի մոդելի վրա, սակայն ընդլայնվել է մարդկային կապիտալը, ժողովրդագրական և աճը պայմանավորող այլ գործոնները ներառելու համար, որոնք կարևոր են զարգացող երկրների համար: Մոդելը հետևում է նաև եկամտի բաշխվածությանը: Անհավասարության ցուցանիշում փոփոխությունների բացակայության դեպքում տնտեսական աճի միջոցով բոլոր եկամուտներն ավելանում են, ինչը նվազեցնում է աղքատությունը, երբ աճը մարդկանց աղքատության գծի երկայնքով բարձրանում է: Ի տարբերություն դրա, անհավասարության աճի ավելացումն աղքատությունը

եղակետը ցույց է տալիս BAU-ն՝ ենթադրելով վերջին միտումների շարունակությունը և դիտարկելով պատմական միտումները: Հետևյալ ենթադրությունները հետագա բացատրություն են պահանջում, քանի որ դրանք կփոփոխվեն բարեփոխման սցենարում: Առաջին՝ ԸԳԱ աճը սահմանվում է 1.0 տոկոս, ինչը փոքր-ինչ բարձր է ողջ երկրի մեդիանից և մոտ է Հայաստանի՝ 2005-2014 թթ. պատմական միջին՝ 1.3 տոկոս ցուցանիշին (PWT9): ԸԳԱ աճը ծայրահեղ տատանողական է եղել անցյալում: Օրինակ՝ ԸԳԱ աճը մինչև 2005 թ. որոշ տարիների 10 տոկոսից բարձր էր, իսկ վերջին տարիներին բացասական է եղել: Վերջինը 10 տարվա միջինից հեռանալու և սպասումները մինչև 1.0 տոկոս իջեցնելու պատճառն է: Երկրորդ՝ մարդկային կապիտալի աճը սահմանվում է 0.1 տոկոս, ինչն արտացոլում է պատմական միջինը 2005-2014 թթ. ընթացքում, սակայն քիչ տատանողականությամբ՝ ի տարբերություն ԸԳԱ-ի աճի: Երրորդ՝ ենթադրվում է, որ ներդրումներ-ՀՆԱ հարաբերակցությունը կմնա վերջին տարիների մակարդակում՝ այսինքն շուրջ 20 տոկոս: Ի վերջո, ենթադրվում է, որ Ջինի գործակցի վերընթաց միտումը կշարունակվի՝ մինչև 2030 թվականը բարձրանալով մինչև 36.7 և դրանից հետո հաստատուն պահպանվելով: Ջինի գործակցը 2005-2014 թթ. տարեկան բարձրացավ 0.33-ով՝ 2009 թ. 29.9-ից 2014 թ. կազմելով 31.5, իսկ բարեկեցության բաշխվածության ստորին հատվածում եկամուտները, մնացած բնակչության եկամուտների համեմատ, ավելի դանդաղ տեմպով աճեցին: Եթե ենթադրվում ենք, որ այս միտումը կշարունակվի մինչև 2030 թվականը, Ջինի գործակցը մինչ այդ տարի կկազմի 36.7: Դա Հայաստանի համար անիրատեսական մակարդակ չէ, եթե Ջինի գործակցը 2004 թվականին 37.5 էր :

Գծապատկեր 1.11. Մեկ շնչին բաժին ընկնող իրական ՀՆԱ-ի աճի տեմպը

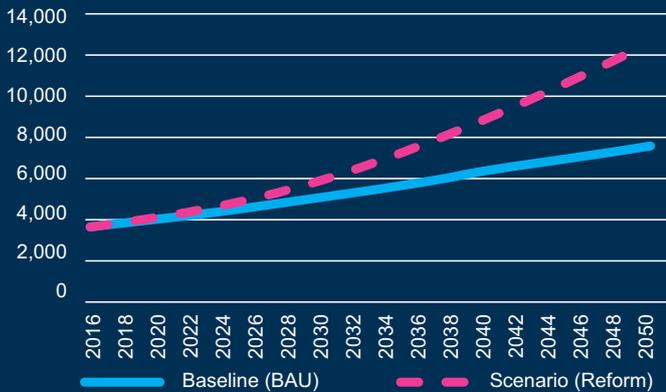

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները:

Նվազեցնելու հարցում պակաս արդյունավետ է դառնում: Ինչպես ելակետային, այնպես էլ սցենարային հիմնական եզրակացությունները հետևյալն են. սկզբնական հաշվարկային տարին 2016 թվականն է, սկզբնական կապիտալ-ՀՆԱ հարաբերակցությունը 2.7 է, մեկ շնչին բաժին ընկնող սկզբնական ՀՆԱ-ն 3 640 ԱՄՆ դոլար է (2016 թ. ԱՄՆ դոլարով), արժեզրկման ցուցանիշը 2.7 տոկոս է, աշխատուժի մասնաբաժինները հաստատուն 62.5 տոկոս են և սկզբնական աշխատաշուկայում մասնակցության ցուցանիշը՝ 66.9 տոկոս: Ժողովրդագրական դինամիկայի տվյալները ստացվել են Համաշխարհային բանկի բնակչության գնահատականներից և ծրագրերի տվյալների շտեմարանից:

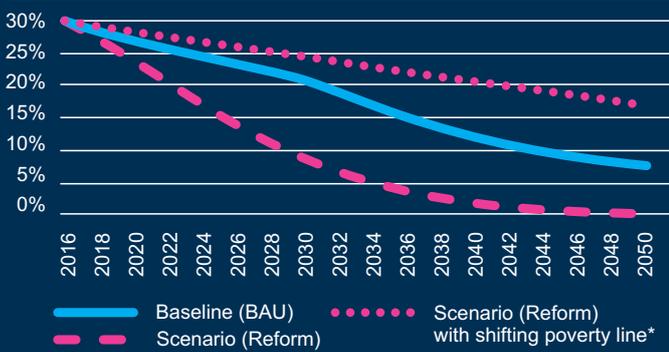
Բարեփոխումների սցենար. Մինչ 2025 թվականը ԸԳԱ աճը կավելանա մինչև 2.0 տոկոս, մարդկային կապիտալի աճը կհասնի 0.3 տոկոսի, իսկ ներդրումներ-ՀՆԱ հարաբերակցությունը՝ 26 տոկոսի: Բարեփոխումների փաթեթը ներառում է նաև անհավասարության հաղթահարման քաղաքականություն, որը պետք է առնվազն դադարեցնի Ջինի գործակցի աճը: Գծապատկեր 1.11-ը ցույց է տալիս նման բարեփոխման փաթեթի ազդեցությունն աճի և աղքատության նվազեցման վրա: Այն ցույց է տալիս, որ մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն զգալիորեն աճել է: 2017 -2050 թթ. ընթացքում ՀՆԱ-ի միջին աճի ցուցանիշը կկազմի 3.4 տոկոս և մեկ շնչի հաշվով՝ 3.7 տոկոս: Դա բավարար կլինի, որ Հայաստանը մինչև 2050 թվականը հասնի բարձր եկամտային կարգավիճակի (գծապատկեր 1.12): Գծապատկեր 1.13-ը ցույց է տալիս աղքատության նվազման վրա ազդեցությունը երկու տարբեր ուղիներով: Մի կողմից՝ աղքատության ընթացիկ ազգային գծով գնահատված աղքատների թվի հարաբերակցությունը կտրուկ կնվազի՝ մինչև 2030 թվականը կազմելով ըն-

Չճապատկեր 1.12. Մեկ շնչին բաժին ընկնող իրական ՀՆԱ-ի մակարդակը (2011 թ. ԱՄՆ դոլար)

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակազմի հաշվարկները:

Չճապատկեր 1.13. Աղքատների թվի ցուցանիշը՝ ըստ աղքատության ազգային գծի

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակազմի հաշվարկները:

դամենը 8.6 տոկոս և մինչև 2050 թվականը՝ գրեթե զրո: Սակայն երկրները, հարստանալուն զուգահեռ, սովորաբար իրենց աղքատության գծերը վերընթաց ճշգրտում են: Դա ցույց է տրվում սցենարում աղքատության գծի փոփոխությամբ: Այս սցենարում մենք ենթադրում ենք, որ մինչև 2050 թվականը աղքատության գիծն աստիճանաբար դեպի վեր կփոխվի՝ հասնելով դրանից երկու անգամ բարձր մակարդակի (իրական արտահայտությամբ), որը համապատասխանում է այս եկամտային մակարդակի այլ երկրների ազգային աղքատության գծերին⁸: Բացի այդ, այս սցենարի համաձայն, աղքատությունը զգալի կնվազի՝ մինչև 2050 թվականը հասնելով 16.8 տոկոսի նոր աղքատության գծի պայմաններում, որը երկու անգամ բարձր է սկզբնականից:

Չգայունության վերլուծություն

Բնակչության նվազումը զգալի ազդեցություն ունի ՀՆԱ-ի աճի վրա: Թեև կանխատեսվում է, որ մինչև մոտ 2020 թվականը բնակչության դրական աճը կպահպանվի, այն նվազման միտում ունի և շուտով բացասական կդառնա:

Դա եական ազդեցություն ունի ՀՆԱ-ի աճի տեմպի վրա: Ինչպես վերը տեսանք, կանխատեսվում է, որ BAU տարեկան իրական ՀՆԱ-ի աճը մինչև 2050 թվականը 1.8 տոկոս կկազմի: Բայց եթե կառավարությանը հաջողվի կասեցնել բնակչության նվազումը, աճը կավելանա 0.3 տոկոսային կետով (Չճապատկեր 1.12): Միաժամանակ մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճը փոքր-ինչ կփոխվի, սակայն հակառակ ուղղությամբ՝ միջինը 2.1 տոկոսից 2.0 տոկոսի:

Բնակչության ծերացումն էլ ավելի մեծ ազդեցություն ունի ՀՆԱ-ի աճի վրա: Ներկայումս Հայաստանը ծերացող բնակչություն ունի, և կանխատեսվում է, որ այս միտումը մինչև 2030-ականների սկիզբը կպահպանվի: Ակնկալվում է, որ կմեկնարկի վերականգնման փուլը, թեև ոչ կայուն. մինչև աշխատունակ տարիքի և ընդհանուր բնակչության հարաբերակցությունը ևս մեկ անգամ կսկի նվազել: Եթե ենթադրում ենք, որ 2017 թ. կառավարությանը հաջողվում էր կասեցնել այս միտումը և մինչև 2050 թվականը կարող է աշխատունակ տարիքի և ընդհանուր բնակչության հաստատուն հարաբերակցությունը պահպանել, ապա այն զգալի և դրական ազդեցություն կունենա ինչպես ՀՆԱ-ի, այնպես էլ մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճի վրա: Հակափաստական դեպքը՝ առանց ծերացող բնակչության, իրական ՀՆԱ-ի աճը կավելանա՝ միջինը 1.8 տոկոսից 2.1 տոկոսի, նմանատիպ աճ, ինչպիսին առաջանում է բնակչության նվազումը կասեցնելու դեպքում: Սակայն չծերացման սցենարում մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն ևս կաճի 0.3 տոկոսային կետով՝ կազմելով 2.4 տոկոս:

Ելակետի հիման վրա կատարվող ժողովրդագրական զգայունության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ բարեփոխումների փաթեթը լրացուցիչ միջոցառումներով լրացնելու զգալի հնարավորություններ կան: Բնակչության նվազման և ծերացման միտումը կասեցնելը կամ առնվազն պակասեցնելը կհանգեցնի իրական ՀՆԱ-ի աճի զգալի բարելավումների: Երբ խոսքը վերաբերում է մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճին, հենց միայն ծերացումը կասեցնելու կամ սահմանափակելու միջոցառումները դրական արդյունքներ կբերեն: Այն ամենը, ինչը հիմնավորված է BAU-ի վերլուծության համար, ճիշտ է նաև բարեփոխումների փաթեթի սցենարի դեպքում. բնակչության հաստատուն թիվը կբարձրացնի միջին իրական ՀՆԱ-ի աճը մինչև 3.6 տոկոսի (և մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճը կնվազեցնի մինչև 3.6 տոկոսի), աշխատունակ տարիքի և ընդհանուր բնակչության ցուցանիշը հաստատուն պահելու դեպքում մեկ շնչին բաժին ընկնող միջին իրական ՀՆԱ-ի աճը կբարձրանա մինչև 3.7 տոկոս և 4.0 տոկոս:

⁸ Նշված ցուցանիշները համապատասխանում են Հայաստանի պատմությանը և ողջ երկրի փորձին: Իրականում փոփոխականները կայուն չեն մնա, ոչ էլ առանձնապես աստիճանական ձևով կփոփոխվեն, այլ կարելի է սպասել, որ դրանք կտատանվեն:
⁹ Իրոք, ցածր եկամտով երկրի աղքատության գծի պահպանումն այնպիսի միջավայրում, որտեղ մեկ շնչին բաժին ընկող ՀՆԱ-ն հասնում է բարձր եկամտով երկրների մակարդակին, վստահելի չի լինի:

ԳԼՈՒԽ 2.

ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՄԲ ԴԻՄԱԿԱՅՈՒՆ ՆԵՐԱՌԱԿԱՆ ԱԾԻ ԱՊԱՅՈՎՄԱՆ ԶՈՐՍ ՄԱՐՏԱՅՐԱՎԵՐՆԵՐԸ

2.1. Արտադրողականությունը բարձրացնող ներդրումների աջակցությամբ արտահանման ավելի մեծ հնարավորությունների և կենսունակ մասնավոր հատվածի համակցումը կապահովի աճի առողջ և կայուն աղբյուրներ: Այդպիսով կառաջարկվեն նաև արտադրողական աշխատատեղեր, որոնք կլրացնեն ճիշտ հմտություններ և դեպի աշխատաշուկա մուտք ունեցող անձինք՝ դրանով իսկ ապահովելով աճի ներառականությունը և նվազեցնելով արտագաղթի խթանները (տե՛ս 4-րդ հավելվածը): Հաջորդ բաժիններում ուսումնասիրվում է արտաքին հատվածի գործունեությունը (մարտահրավեր 1), ընկերությունների և անհատների արտադրողականությունը (համապատասխանաբար մարտահրավերներ 2 և 3) և ընդգծվում են մինչ այժմ գրանցած առաջընթացն ու ձեռքբերումները, ինչպես նաև մնացած սահմանափակումները և հետագա բարելավման համար առկա հնարավորությունները: Վերջին բաժնում անդրադարձ է կատարվում առկա ռիսկերին ու խոցելիություններին և այն հարցին, թե ինչպես դրանք կառավարել (մատրահրավեր 4):

A Մարտահրավեր 1. Արտաքին հատվածի գործունեությունը

2.2. Ինչպես պարզաբանվել է 1-ին գլխում, առաջ շարժվելու համար Հայաստանին անհրաժեշտ կլինի ավելի և ավելի ապավինել իր արտաքին հատվածի գործունեությանը և արտադրողականության աճին՝ որպես աճի և աշխատատեղերի ստեղծման շարժիչի: Դրա համար պահանջվում է աճի վերահավասարակշռում՝ ներքին պահանջարկից դեպի արտահանում, ոչ արտահանելի ոլորտներից՝ արտահանելի ոլորտներ և գործուսային կուտակումից՝ ԸԳԱ բարելավում: Հետևյալ բաժիններում քննության են առնվում արտաքին հատվածի արդյունքները և դրանք պայմանավորող հիմնական օժանդակող գործոնները՝ մյուսների հետ միակցման ֆիզիկական ենթակառուցվածքը (ցամաքային և օդային ճանապարհով) և ինստիտուցիոնալ ենթակառուցվածքը (ՏՀՏ), առևտրի և ներդրումային քաղաքականությունը և սփյուռքի դերը:

I Արտաքին հատվածի արդյունքները

2.3. Ինչպիսի՞ն են եղել Հայաստանի արդյունքներն արտաքին մրցունակության առումով: Երկիրը վերջին տարիներին ներկայանում է նկատելի առաջընթացով, արտահանման ապրանքների և շուկաների ավելի մեծ բազմազանեցմամբ, վճարային հաշվեկշռի զգալի բարելավմամբ և ՕՈՒՆ-ների ավելի կատարելագործմամբ: Սակայն երկրի վճարային հաշվեկշիռը թե՛ հումքային ապրանքների միջազգային գներից և թե՛ Ռուսաստանի տնտեսական պայմաններից էական կախվածություն ունի՝ արտահանման, օտարերկրյա ներդրումների և դրամական փոխանցումների միջոցով: Հայաստանի արտահանման բազան նեղ է, կատարելագործվածությունը ցածր է, գոյատևման ցուցանիշները ցածր են և համադրելի երկրների համեմատ՝ ցածր է մասնակցությունը գլոբալ արժեշղթաներին: Բաժնում եզրակացություն է արվում, որ Հայաստանից արտահանումը զարգացնելու դեպքում, որպես աճը պայմանավորող գործոն, ապրանքների և շուկաների բազմազանեցումն անհրաժեշտ կլինի խորացնել՝ անկախ Ռուսաստանի տնտեսության և հումքային ապրանքների համաշխարհային շուկաների բարելավումներից:

2.4. Հայաստանի վճարային հաշվեկշիռը վերջին տարիներին նկատելիորեն բարելավվել է, սակայն շարունակում է խոցելի մնալ համաշխարհային ապրանքային շուկաների նկատմամբ՝ ուղղակիորեն արտահանման կամ անուղղակիորեն Ռուսաստանի հետ սերտ տնտեսական կապերի միջոցով: Խնայողությունների ծախսման տեսակետից Կապիտալի և աշխատուժային ծախսերի հատվածից հետո ընթացիկ հաշվի պակասորդը կայուն բարելավումներ է դրսևորել ինչպես ներմուծման ընկճման, այնպես էլ արտահանման ավելացման միջոցով՝ ավելի մեծ բազմազանեցմամբ: Երկիրը զուտ հումքային ապրանքների արտահանող է, ընդ որում՝ հանքարդյունաբերությանը և մետաղներին առնչվող արտահանման նպաստն ապրանքների արտահանմանը կազմում է 60 տոկոս²¹: Գերակշռում է զգալի խոցելիությունը միջազգային գների տատանումների նկատմամբ, ինչպես ցույց է տալիս արտահանումից ստացված եկամուտների և պղնձի ու շուկայում շրջանառվող այլ հանածոների գների սերտ կոռելացիան: Ուստի երկրի վճարային հաշվեկշիռը ներկայանում է հումքային ապրանքների միջազգային գներից զգալի կախվածությամբ, ինչը խորանում է Ռուսաստանի տնտեսական պայմաններից մեծ խոցելիության հետևանքով՝ արտահանման, օտարերկրյա ներդրումների և արտագնա աշխատանքի մեկնած հայերի դրամական փոխանցումների միջոցով: Աշխարհի մնացած երկրներից Հայաստանի ներմուծումները խոշոր հաշվով ֆինանսավորվել են (i) պղնձի և ոսկու արտահանմամբ,

թերի և սերմնացուի մատչելիությունը բարելավվել էր կառավարության սուբսիդավորման ծրագրերի շնորհիվ: Պետական ներդրումներն ուղղվել են ոռոգման հասանելիության բարելավմանը, խորհրդատվական ծառայությունների համակարգի զարգացմանն օժանդակելուն, շրջագառործողների ընկերությունների հզորացման միջոցառումներին գյուղերում ոռոգման կառավարումը բարելավելու համար և ֆերմերների կոոպերատիվների և արտադրողների միություններին՝ որպես մասշտաբի արդյունքի ապահովման միջոցի, որն անհրաժեշտ է գյուղատնտեսական շուկաներում ավելի շահութաբեր մասնակցության համար: Նմանապես կապիտալի հասանելիությունը զգալիորեն բարելավվել է վերլուծության ժամանակահատվածում՝ ամերիկայի բանկերի կողմից գյուղատնտեսության վարկավորման, ՕՈՒՆ-ների և զարգացման գործընկերների կողմից ֆինանսավորման միջոցով: Միաժամանակ արտահանման աճը բարձր է եղել՝ հիմնականում պայմանավորված խմիչքներով և ծխախոտային արտադրանքով, որոնք երկրի ռեսուրսային բազային քիչ են ապավինում:

Ներդիր 2.1. Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտը. արդյունքներ և մարտահրավերներ

Գյուղատնտեսության ոլորտում աճը բարձր է եղել՝ պայմանավորված մասամբ փակ տնտեսությունների արտադրողականության աճով և լքելով գյուղատնտեսությունը: 2015 թ. ոլորտի նպաստը ՀՆԱ-ին կազմել է 20 տոկոս, զբաղվածությանը՝ 35 տոկոս և արտահանմանը՝ 28 տոկոս: Այն հիմնականում ոչ ֆորմալ է, ընդ որում՝ բոլոր ոչ ֆորմալ աշխատողների 76 տոկոսը գյուղատնտեսության ոլորտում է: 2004-2015 թթ. ոլորտն աճել և նպաստել ՀՆԱ-ի աճի մեկ քառորդին (Համաշխարհային բանկի զարգացման ցուցանիշներ): Արտադրողականության բարձրացումը գյուղատնտեսության ոլորտի աճը պայմանավորող հիմնական գործոնն էր, որը հողի արտադրողականության, նաև աշխատուժի արտադրողականության բարելավման արդյունք էր, ընդ որում վերջինին դրդում էր ոլորտում զբաղված մարդկանց թվի կտրուկ կրճատումը: Բերքատվության աճը պայմանավորած էր պարարտանյութերի օգտագործման ավելացմամբ և լայնորեն բարելավված սերմերի կիրառմամբ. պարզ, ցածր ինքնարժեքով տեխնոլոգիաներ, որոնք ֆերմերների մեծ մասն օգտագործում և հասկանում է: Պարարտանյու-

թերի և սերմնացուի մատչելիությունը բարելավվել էր կառավարության սուբսիդավորման ծրագրերի շնորհիվ: Պետական ներդրումներն ուղղվել են ոռոգման հասանելիության բարելավմանը, խորհրդատվական ծառայությունների համակարգի զարգացմանն օժանդակելուն, շրջագառործողների ընկերությունների հզորացման միջոցառումներին գյուղերում ոռոգման կառավարումը բարելավելու համար և ֆերմերների կոոպերատիվների և արտադրողների միություններին՝ որպես մասշտաբի արդյունքի ապահովման միջոցի, որն անհրաժեշտ է գյուղատնտեսական շուկաներում ավելի շահութաբեր մասնակցության համար: Նմանապես կապիտալի հասանելիությունը զգալիորեն բարելավվել է վերլուծության ժամանակահատվածում՝ ամերիկայի բանկերի կողմից գյուղատնտեսության վարկավորման, ՕՈՒՆ-ների և զարգացման գործընկերների կողմից ֆինանսավորման միջոցով: Միաժամանակ արտահանման աճը բարձր է եղել՝ հիմնականում պայմանավորված խմիչքներով և ծխախոտային արտադրանքով, որոնք երկրի ռեսուրսային բազային քիչ են ապավինում:

²¹Հայաստանի ներմուծման ցուցանիշում գերակշռում են վերջնական սպառման ապրանքները (62 տոկոս): Հումքային ապրանքների ներմուծմանը (հիմնականում բենզին և գազ) բաժին է ընկնում ներմուծման շուրջ 18 տոկոսը (2015 թ.):

Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտը ժամանակակից դինամիկ ոլորտի վերափոխումը և փակ տնտեսությունից արտահանման անցումը կանխում են երկու հիմնական սահմանափակումները: Նախևառաջ և Հայաստանի վարելահողերի սահմանափակ տարածքների համատեքստում հողի սեփականությունը հատվածական է, և գերակշռում են փոքրամասշտաբ, մասամբ փակ տնտեսությունները: Երկրորդ՝ առաջադեմ տեխնոլոգիաների և կառավարման փորձի համատարած յուրացման պակասը ոլորտին դեպի արտահանումն իրապես ավելի կողմնորոշված դառնալու և ապրանքներն ու շուկաները բազմազանեցնելու հնարավորություն չի տվել:

Ժամանակակից գյուղատնտեսական ոլորտի ստեղծումը պահանջում է ինստիտուցիոնալ ենթակառուցվածքի նոր խումբ և գիտելիքի փոխանցում: Չգալի աճ է ապահովվել փոքրամասշտաբ տնտեսությունների արտադրողականության բարձրացմամբ, որոնք շարունակում են կիրառել 1990-ականների վերջին նախաձեռնված մասնակի փակ արտադրական համակարգերի օգտագործումը: Սակայն Հայաստանի՝ բարձրարժեք բերքի և անասնապահական մթերքներ ստանալու և արտահանելու կարողությունները դեռևս լիարժեք չեն օգտագործվում: Գյուղատնտեսության ոլորտի աճի նոր մոդելի համար առաջարկվող հիմնական բաղադրատարրերն են.

■ **Փոքրամասշտաբ տնտեսությունների, ֆերմերների վրա ուշադրության կենտրոնացումը, որոնք ներդրումներ կատարելու պատրաստակամություն և սույն տեխնոլոգիան արդյունավետորեն կիրառելու համար անհրաժեշտ գիտելիքներ ունեն:** Նման միջին մասշտաբի տնտեսությունների և գյուղվերամշակման ձեռնարկությունների ավելի ուժեղ և լայնահենք ներկայությունը խաղի ավելի հավասար պայմաններ կստեղծի և կուժեղացնի մրցակցությունը՝ այդպիսով ավելացնելով մասնավոր հատվածի գործունեության կենսունակությունը: Արտադրողականության բարձրացումը, որն անհրաժեշտ է միջին մասշտաբի այս տնտեսությունների և գյուղվերամշակման ձեռնարկությունների կայունության համար, կապահովվեն արժեշտային զարգացման

ուղղված ընթացիկ աջակցության միջոցով:

■ **Լայնահենք միջնաժամկետ ծրագիր՝ հողի շուկայի միջոցով տնտեսությունների խոշորացումը խթանելու համար.** (i) հողերի խոշորացման ծրագրեր, (ii) հողի հետազոտման, հողի գրանցման և հողային իրավունքների փոխանցման համար պատասխանատու պետական հաստատությունների հզորացում, (iii) գյուղերի հողի գնահատման և գյուղերում անշարժ գույքի վաճառքի համար պատասխանատու մասնավոր կառույցների հզորացում, (iv) հողի հարկերի դերի վերանայում՝ որպես գյուղատնտեսական հողի օգտագործման արդյունավետությունը բարելավելու եղանակ և (v) ավելի տարեց ֆերմերներին խրախուսելու խթաններ, որ իրենց հողատարածքը վարձակալության հանձնեն կամ վաճառեն ավելի երիտասարդ ֆերմերներին (օրինակ՝ հողի հարկից ազատում, պետական տրանսֆերտներ և այլն):

■ **Ներդրումներ ֆերմերներին և գյուղվերամշակողներին գիտելիքի հաղորդման և գյուղացիների համար կրթության և ուսուցման բարելավման ուղղությամբ:** Գյուղական վայրերում գիտելիքի հաղորդման, ուսուցման ու կրթության ուղղությամբ ներդրումների առաջնահերթության սահմանման համար երկու համոզիչ պատճառ կա: Նախ՝ գյուղատնտեսության վերափոխումը մասամբ փակ տնտեսությունից ֆերմերային արդի համակարգերի հաջողություն կունենա միայն այն դեպքում, եթե ֆերմերներն ու գյուղվերամշակման ձեռնարկություններն ի վիճակի լինեն արդյունավետ օգտագործելու այս տեխնոլոգիան: Տվյալ տեխնոլոգիաների յուրացումը բարելավելով՝ գյուղատնտեսական խորհրդատվական արդյունավետ համակարգն ավելացնում է նաև նշված ներդրումների կատարման խթանները և նվազեցնում ներդրումների ծախսողման ռիսկերը: Երկրորդ՝ գյուղատնտեսությունից հրաժարվող գյուղացիներին անհրաժեշտ է հիմնավոր, լայնահենք կրթություն և մասնագիտական ուսուցման մի շարք ծրագրերի հասանելիություն, որպեսզի նրանք այլ աշխատանք գտնեն: Ոչ ֆերմերային աշխատանքի հնարավորությունները ամկա են գյուղական վայրերում տնտեսական գործունեության ամբողջ սպեկտրով, այդ թվում՝ զբաղվածությունը հանրային ծառայություններում:

(ii) Ռուսաստանում գյուղատնտեսական մթերքի իրացման բարձր արդյունքներով, (iii) Ռուսաստան արտագնա աշխատանքի մեկնած ցածր որակավորմամբ հայերից դրամական փոխանցումներով, (iv) Ռուսաստանից օտարերկրյա ներդրումներով և (v) արտաքին օգնությամբ: Միաժամանակ, չնայած ծառայությունների

արտահանման դսևորած ուշագրավ դինամիկային, դրանցից դեռևս առևտային հավելուրդ չի առաջանում²²:

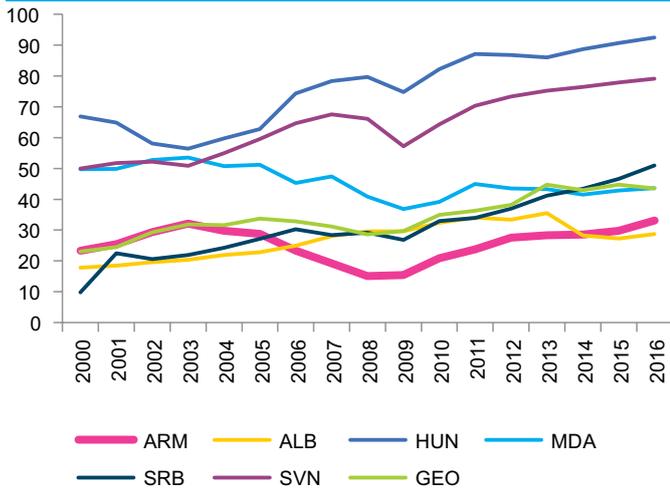
2.5. Հայաստանի վրա արտաքին առևտրի ազդեցությունը համադրելի երկրներից ցածր է: Ապրանքների և ծառայությունների արտահանման կշիռը ՀՆԱ-ում 2015 թ. 30

²²Արտագաղթը և դրամական փոխանցումները փոխարինել են ոչ հումքային ապրանքների արտահանմանը: Միզացիայի միջոցով աշխատուժի արտահանվել է՝ ուղարկելով դրամական փոխանցումներ ապրանքների և ծառայությունների արտահանման եկամուտները երկիր բերելու փոխարեն: Եվ եթե ոչ հումքային ապրանքների և ծառայությունների արտահանումն օժանդակում է արտադրողականությանը և աշխատատեղերի ստեղծմանը, միզացիան նույն չափով չի նպաստում ներքին հավելյալ արժեքի ստեղծմանը և ուղղակիորեն արտադրողականության բարձրացմանը: Բացի այդ, դրամական փոխանցումներն ինքնին աջակցում են տնտեսական աճին կարճաժամկետ հեռանկարում մասնավոր սպառումն ավելացնելու միջոցով, սակայն դրանց նպաստը աճի որակի բարելավմանը արտադրողական ներդրումների միջոցով փոքր է: Կարելի է ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրել տևյալ տնտեսություններում՝ դրամական փոխանցումներն ավելի շատ միկրոներդրումների, քան սպառման համար օգտագործելու խթանները:

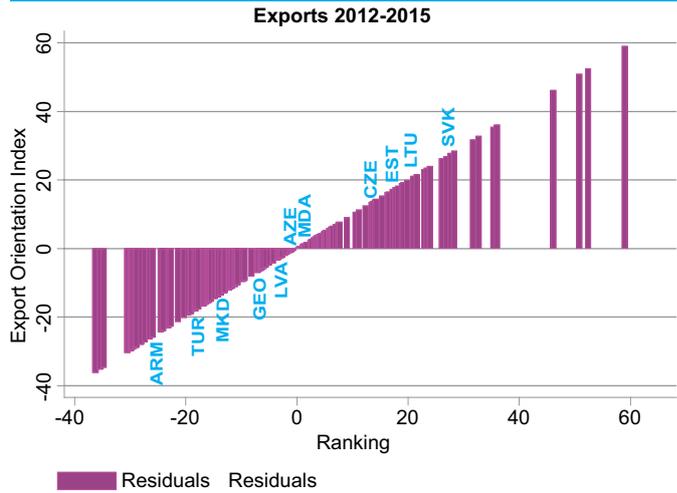
տոկոսից ցածր պահպանվեց (գծապատկեր 2.1): Արտահանման բաց լինելու ցուցանիշով Հայաստանից ավելի ցածր մակարդակ են դրսևորում միայն Ալբանիան և Բոսնիան: Միջազգային առևտրի սահմանափակ ազդեցությունը նաև ի հայտ է գալիս արտահանման կողմնորոշմամբ վարկանիշում Հայաստանի և համադրելի երկրների դիրքը դիտարկելիս, որով չափվում են առևտուր-ՀՆԱ հարաբերակցությունները²³: Ակնհայտ

է, որ Հայաստանը համաշխարհային շուկաներին ավելի քիչ է ինտեգրված, քան համադրելի երկրները (գծապատկեր 2.2): Ընկերությունների մակարդակով տվյալները հաստատում են Հայաստանի սահմանափակ մասնակցությունը միջազգային շուկաներին²⁴: Կարճ ձևակերպմամբ՝ Հայաստանի արտահանման չօգտագործված ներուժն ապագա աճի համար նշանակալի հնարավորություն է:

Գծապատկեր 2.1. Ապրանքների և ծառայությունների արտահանումը (ՀՆԱ-ի %)

Գծապատկեր 2.2. Արտահանման կողմնորոշման ցուցիչ

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները 328 տվյալների հիման վրա:

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները 328 տվյալների հիման վրա:

2.6. Առևտրի արդյունքների գնահատման մյուս ցուցանիշները բարելավման հնարավորություններ են մատնանշում: Մի կողմից՝ արտահանման բազմազանեցումը թե՛ ապրանքների, թե՛ աշխարհագրական առումով թույլ է եղել՝ Հայաստանին համադրելի երկրների մեծ մասից հետ թողնելով: Հիմնական արտահանումը կատարելագործված չէ և ուղղված է Ռուսաստանին (Հայաստանի ընդհանուր արտահանման 16 տոկոսը և հիմնականում գյուղատնտեսական արտադրանքը) և ԵՄ երկրներին (ընդհանուր արտահանման 28 տոկոսը և հիմնականում հանքարդյունաբերությանն առչվող արտահանումը): Հայաստանից արտահանվող ապրանքները սահմանափակ են, որոնք 2010 թվականից հետո չեն ընդլայնվել, և ցածր է բազմազանեցման մակարդակը, որին կարելի է ականատես լինել նաև ավելի ապախոշորացված մակարդակով: Նույն կերպ Հայաստանի արտահանումը վերջին 10 տարիների ընթացքում համաշխարհային շուկայում մասնաբաժին էր ձեռք բերում, սակայն ավելի դանդաղ, քան համադրելի երկրները: Արտահանման շուկաներում հայկական ընկերությունները գոյատևման խնդիր ունեն, ինչը նրանց համաշխարհային շուկայում

ինտեգրված լինելուց լիարժեք շահելու հնարավորություն չի տալիս: Վերջիվերջո, միջազգային համադրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի մասնակցությունը գլոբալ արժեզրեաներին (GVCs) թե՛ որպես վաճառող և թե՛ որպես գնորդ սահմանափակ է եղել²⁵: Սակայն առևտրի բազմազանեցման նշանները ինչպես ապրանքների, այնպես էլ ուղղությունների առումով դրական և հուսադրող են: Բացի այդ, համադրելի երկրների հետ համեմատություններից երևում է, որ հետագա բարելավումների տեղ կա: Համադրելի առանձնահատկություններով մի քանի երկրներ կարողացել են առաջընթաց արձանագրել առևտրի արդյունքների առումով, ինչից հետևում է, որ Հայաստանը կարող է նմանատիպ ուղու հետևել:

2.7. Ի վերջո, ՕՈՒՆ-ները համեմատաբար դիմակայուն են եղել և դարձել են ավելի գիտատար և տեխնոլոգիատար: ՕՈՒՆ-ների կազմը հետևել է աստիճանական արտադրողական վերափոխմանը՝ դեպի ավելի կատարելագործված, բարձր հավելյալ արժեքով ոլորտներ և համեմատաբար դիմակայուն է եղել՝ արտաքին հաջորդական վայրէջքներից հետո: 2004-2006 թթ. ֆի-

²³Նույն համաթվում հաշվի չեն առնվում տնտեսության չափի և այլ ֆիզիկական առանձնահատկությունների ազդեցությունները, օրինակ՝ դեպի ծով ելք չունեցող կամ կղզի լինելը:
²⁴Հայաստանյան ընկերությունների միայն 15 տոկոսն է արտահանում ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն (BEEPS, 2013): Սա զգալիորեն ցածր է համադրելի երկրների միջին ցուցանիշից (24 տոկոս) և հակառակ այն հանգամանքին, որ հայաստանյան ընկերությունների մի զգալի մասը (45 տոկոսը) միջազգայնորեն ճանաչված որակի հավաստագրում ունի: Փաստերը վկայում են, որ միջազգայնորեն ճանաչված որակի ստանդարտների ընդունումն օգնում է ընկերություններին արտահանման հարցում, և թվում է, որ դա հատկապես վերաբերում է զարգացող երկրներից իրականացվող արտահանումներին (Swann, 2010): Բայց թեև Հայաստանում միջազգայնորեն ճանաչված որակի ստանդարտների տարածումը գերազանցում է Սերբիային և Սլովենիային, մասնակցությունը արտահանմանը մնում է զգալիորեն ավելի ցածր:
²⁵Հավելված՝ Առևտրի և մրցուկակության ընտրված հարցեր:

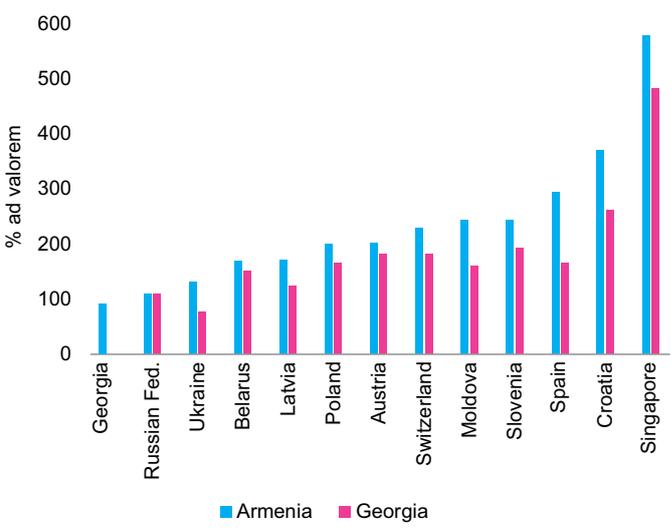
նանսական ծառայությունները, հաղորդակցությունը և մետաղները ՕՈՒՆ-ների հիմնական թիրախներն էին: Սակայն 2014-2016 թթ. ՕՈՒՆ-ների մասնաբաժինը հեռահաղորդակցության, ծրագրային ապահովման և ՏՀՏ ծառայությունների և վերականգնվող կամ այլընտրանքային էներգետիկայի ուղղությամբ զգալի աճեց: ՕՈՒՆ-ների բարձր ներհոսքերը ժամանակի ընթացքում պահպանվեցին՝ համադրելի երկրների համեմատ, թեև դեռևս նախաճանաչման մակարդակում են, ինչը տարածաշրջանին բնորոշ հատկանիշ է²⁶: Հետճանաչման շրջանում Հայաստանը գերազանցեց Սլովենիային, Մոլդովային, Մակեդոնիային և Բոսնիային, սակայն զիջում է Վրաստանին, Հունգարիային և Ալբանիային: Ավելին, Հայաստանը փոքր-ինչ բարձր է ՕՈՒՆ-ների ներհոսքերի սպասվող մակարդակից, եթե հաշվի առնենք մեկ շնչին բաժին ընկնող եկամուտները:

2.8. Եզրակացնենք՝ արտաքին ոլորտի արդյունքները բարելավելու համար Հայաստանը կարող է հենվել մի քանի ուժեղ կողմերի վրա: Դրանք ներառում են արտահանման արդյունքների վերջին բարելավումները և ընթացիկ հաշվի հաշվեկշիռը, որը ներառում է առևտրի բազմազանեցումը, օրինակ՝ ապրանքների և ուղղությունների առումով, ծառայությունների դիմամիկ ոլորտը, որ ավելի ու ավելի է արտահանում, և բովանդակության ու օտարերկրյա ներդրումների համար հետաքրքրություն ներկայացնող ոլորտի բարելավումը: Սակայն Հայաստանի արտահանումը, համադրելի երկրների համեմատ, դեռևս նեղ հենք, ցածր կատարելագործում, գոյատևման ցածր ցուցանիշներ և համաշխարհային արժեշտներին ավելի ցածր մասնակցություն է դրսևորում: Դրանից հետևում է, որ բարելավման բավարար հնարավորություններ կան: Հաջորդ բաժնում ուսումնասիրվում է, թե ինչով կարող են բացատրվել արտաքին հատվածի վերջին արդյունքները, ձեռքբերումները և մնացած սահմանափակումները, որոնք կարող են հաղթահարվել:

ii Արտաքին հատվածի արդյունքների բարելավման սահմանափակումները

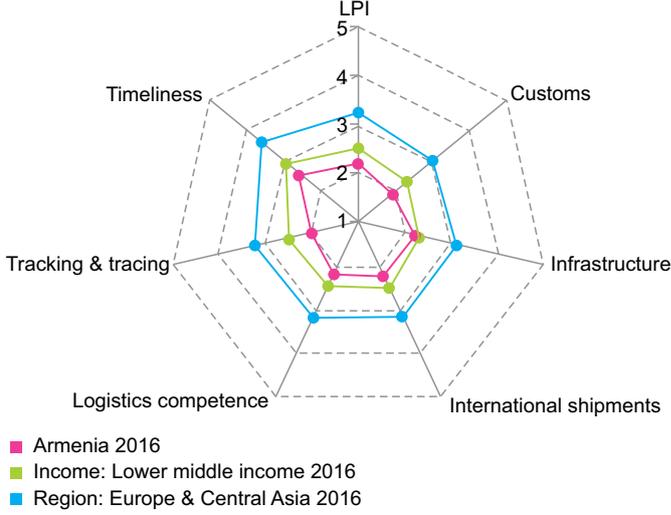
2.9. Որքանով է դյուրին Հայաստանի միակցումն աշխարհի մնացած մասին: Մինչ այժմ ի՞նչ առաջընթաց է գրանցվել, որո՞նք են հաղթահարման մնացած մարտահրավերները և որո՞նք են օգտվելու հնարավորությունները: Սույն բաժնում ուսումնասիրվում է գրանցված առաջընթացը և Հայաստանի արտաքին հատվածի արդյունքները բավարարելու մնացած սահմանափակումները և հնարավորությունները՝ երկրի միջազգային միակցելիությունը բարելավելու միջոցով (ֆիզիկական և ինստիտուցիոնալ ենթակառուցվածք):

Գծապատկեր 2.3. Առևտրի ծախսերը

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի առևտրի ծախսերի տվյալների շտեմարան:

Գծապատկեր 2.4. Հայաստանի լոգիստիկ կատարողականի ցուցիչը, 2016 թվական

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի լոգիստիկ կատարողականի ցուցիչ, 2016 թվական:

2.10. Հայաստանը տուժում է առևտրի համեմատաբար բարձր ծախսերի հետևանքով, որոնք հիմնականում բացատրվում են նրա աշխարհագրական իրավիճակով և փակ սահմաններով: Հայաստանի առևտրի գերակշռող մասն իրականացվում է ցամաքով և ավելի բարձր առևտրի ծախսերի հետ է կապված, քան հարևան երկրներում (գծապատկեր 2.3)²⁷: Դեպի ծով ելք չունենալուց բացի, աշխարհաքաղաքական երկարատև խնդիրների հետևանքով Ադրբեյջանի և Թուրքիայի հետ Հայաստանի սահմանները փակ են՝ որպես առևտրի միակ հնարավոր երթուղիներ թողնելով Վրաստանը և Իրանը: Ուստի առևտուրը կախված է երրորդ երկրներից, հատ-

²⁶ՕՈՒՆ-ների ներհոսքերը գազաթանկետին՝ 9 տոկոսի հասան 2009 թ., ապա կտրուկ նվազեցին՝ 2015 թ. կազմելով ՀՆԱ-ի 1.8 տոկոսը:
²⁷Առևտրի ծախսերը ներառում են գործընկերների միջև ընկած աշխարհագրական հեռավորությունը, լոգիստիկ կատարողականի և սկզբնական ու վերջնական ուղղության վայրում դյուրացման արգելքների առկայությունը, երկրների միջազգային միակցելիությունը, սահմանային դյուրացումը, սակագները, ոչ սակագնային խոչընդոտները և առևտրի սահմանափակումները (Համաշխարհային բանկի առևտրի ծախսերի տվյալների շտեմարան/World Bank Trade Cost Database):

կապես՝ Վրաստանի տարածքով տարանցիկ երթուղիներից, որոնք ծախսերի, ուշացումների և անկանխատեսելիության պատճառով արգելքներ են առաջացնում: Իրանով առևտուրը նույնպես առաջադրում է մարտահրավերների առանձին խումբ՝ տարանցումը սկսելու և ձևակերպումների պահանջները կատարելու զգալի ժամանակի տարբերություններով, բեռնատարների առկայությամբ և դրանց սահմանափակ հետևելիությամբ: Դեպի Սև ծով և հակառակ ուղղությամբ երկաթուղային և լաստանավային ծառայությունները դեռևս իմաստալից այլընտրանք չեն Հայաստանի համար արտաքին շուկաների հասանելիությունը բարելավելու համար, բացառությամբ չփաթեթավորված բեռների և բարձր խտությամբ ապրանքների փոխադրման²⁸: Հայաստանը միացած է միայն վրացական երկաթուղային ցանցին, որը Ռուսաստանին միացած չէ:

2.11. Լոգիստիկայի միջազգային մասնագետները տեղեկացնում են կարևոր սահմանափակումների մասին: Հայաստանը, ըստ Համաշխարհային բանկի 2016 թվականի Լոգիստիկ կատարողականի ցուցիչի (L4S) աշխարհի 160 տնտեսությունների շարքում զբաղեցրել է 141-րդ տեղը²⁹: Հայաստանը տարածաշրջանի միջին ցուցանիշից էապես վատ արդյունք է ցուցաբերում. 2016 թ. ԵԿԱ զարգացող երկրների ցուցանիշը 2.5 էր, Հայաստանի ցուցանիշը՝ 2.2 (գծապատկեր 2.4): Նույնը վերաբերում է նաև Հայաստանի ցուցանիշին՝ ցածր միջին եկամտով երկրների միջին ցուցանիշի (2.5 միավոր) համեմատ: Ընդհանուր առմամբ ԼԿՑ-ն ոչ միայն տեղեկություններ է պարունակում Հայաստանի հաստատությունների, այլև ընդհանուր հասանելիության հարցերի վերաբերյալ: Լոգիստիկայի հարցում որոշ բարելավում

կա, օրինակ՝ օդային հաղորդակցության դեպքում, ինչը խոշոր հաշվով ազատականացված է, և սահմանային կառավարման դեպքում, որտեղ տարանցման ընթացակարգերը, որպես կանոն, իրականացվում են առանց լուրջ ուշացումների: Սակայն առևտրի և տրանսպորտի խթանման արդի ծառայությունների ուղղությամբ ավելին կարելի է անել: Օրինակ՝ լոգիստիկ ծառայությունները չափազանց սեզոնափոխված են: Ներքին լոգիստիկայի ոլորտում զարգացման տեղ կա՝ արդյունաբերողների և ներմուծողների կողմից մատակարարման շղթայի կառավարման արդի մեթոդների ընդունմամբ և ավելի լավ կանոնակարգելով տրանսպորտի ավանդական ծառայությունները և բեռնափոխադրումների ոլորտը: Նմանապես սահմանային կառավարման բարեփոխումների իրականացումը բարելավելու տեղ կա, որտեղ պահպանվում է կենտրոնական բարեփոխումների և տեղում առկա իրողությունների միջև զգալի խզումը (գծապատկեր 2.2):

Ի վերջո, թեև առաջընթաց է գրանցվել հյուսիս-հարավ միջանցքի բարելավման ուղղությամբ, անհրաժեշտ է բարելավել Հայաստանի ճանապարհային ցանցը, որի նվազ, քան կեսն է լավ կամ բավարար վիճակում: Ճանապարհային ցանցի համեմատաբար վատ որակը բացասաբար է անդրադառնում երկրի ներքին միակցելիության վրա: Ոչ բավարար տրանսպորտային հաղորդակցությունը որոշ համայնքներում զգալիորեն սահմանափակում է գյուղատնտեսական ոլորտի՝ առևտուր իրականացնելու ներուժը: Առկա ռեսուրսների օգտագործման շրջանակը և ինստիտուցիոնալ կարողությունները բարելավելու հնարավորություն կա ներքին ճանապարհային ցանցի պահպանման համար:

Ներդիր 2.2. Հայաստանը լավ առաջընթաց է գրանցել սահմանային կառավարման ուղղությամբ

2017 թ. երկրի վարկանիշը, ըստ «Գործարարություն» (Doing Business) գեկույցի «միջսահմանային առևտուր» ցուցանիշի, համեմատաբար բարձր էր՝ 48-րդը 189 երկրների շարքում: Սահմանային ցուցանիշից հեռավորության 86.45 (ինարավոր 100-ից) միավորով այն ԵԿԱ-ի զարգացող երկրների միջին, ինչպես նաև ցածր միջին եկամտով և բարձր միջին եկամտով երկրների միջին ցուցանիշից զգալիորեն ավելի առաջ է հայտնվում: 2009-2011 թթ. Հայաստանի վարկանիշը 54 տեղով բարձրացավ: Իրականացված բարեփոխումների թվում էին տնտեսվարողների ինքնահայտարարագրման համակարգն ուղղակի մուտքագրման համարգի շրջանակում, նոր ենթակառուցվածքների և սարքավորումների ուղղությամբ ներդրումները՝ սահմանային գործառնությունների բարելավման, մաքսային համակարգի համակարգչայնացման և ռիսկերի կառավարման համակարգի մշակման համար: 2016 թ. Հայաստանի

տանի բարձր միավորի նախադրյալներից մեկն այն էր, որ Եվրասիական տնտեսական միությանն (ԵԱՏՄ) անդամակցելու շնորհիվ Ռուսաստանի Դաշնության և ԵԱՏՅ այլ անդամ երկրների հետ առևտրի փաստաթղթային և սահմանային ընթացակարգերի կատարման ժամանակն ու ծախսերը կրճատվեցին:

Ապրանքների մաքսագերծման և սահմանների կառավարման ոլորտում միջազգային լավ միակցելիության համար բարելավման հնարավորությունը պահպանվում է: Կենտրոնական բարեփոխումների իրականացման (ինգամյա գործողության ծրագիր, նոր Ազգային միասնական պատուհան (NSW), մաքսային արժեքի գնահատման և հետբացթողումային ստորաբաժանումների դրական արդյունքներ) և տեղում առկա իրողությունների միջև համատարած խզում կա: Օրինակ՝ անհրաժեշտ փաստաթղթերի թվի կրճատումը, որի մասին նշվում էր «Գործարարության» գեկույցում,

ըստ ամենայնի ուշացումների և բյուրոկրատիայի որևէ էական կրճատում չի դառնում: Առկա են ռիսկերի կառավարման մոտեցման զգալի թերություններ և արդյունավետության պակաս: Ներմուծողները պետք է անձամբ մաքսատուն գնան իրենց հայտարարագրերի հաստատման և կանխիկ վճարում կատարելու համար, իսկ էլեկտրոնային վճարման համակարգը ներդրումից 10 տարի հետո էլ դեռևս չի գործում: Համընկնումները և անհամապատասխանությունները շարունակվում են, չնայած «Ազգային միասնական պատուհան» նախաձեռնության շրջանակում զգալի

ջանքեր են գործադրվել գերատեսչական համընկնումների կրճատման ուղղությամբ, օրինակ՝ ապրանքների մաքսագերծման կամ բեռնարկղերի մաքսագերծման ուղրտում: Սահմանի կառավարումը բարելավելու կարիք կա, որպեսզի կրճատվի սահմանը հատելու համար անհրաժեշտ ժամանակը, որտեղ ներկայումս մեծ խցանումներ են լինում: Օժանդակ աշխատանքները լավ են իրականացվում, սակայն դրա համար անհրաժեշտ է կարողությունները ամրապնդել (հետքայքայողումային ստուգման, մաքսային արժեքի գնահատման ստորաբաժանում, SS):

2.13. ՏՀՏ միակցելիությունը վկայում է բարելավման հնարավորությունների մասին՝ հիմնվելով ներկա դրական միտումի վրա: Ներթափանցման ցուցանիշը բարելավվել է, ընդ որում ՏՀԶԿ երկրների հետ խզումն աստիճանաբար նեղանում է: 2015 թ. վերջին համացանցը հասանելի էր Հայաստանի բնակչության 58 տոկոսին (ընդհանուր ֆիքսված և շարժական), որ ավելի բարձր էր, քան Վրաստանի ցուցանիշը (48 տոկոս), սակայն ցածր Ադրբեջանից (77 տոկոս), ինչպես նաև Ռուսաստանից (70 տոկոս), ԵՄ-ից (80 տոկոս) և ՏՀԶԿ միջինից (77 տոկոս)³⁰: Հայաստանում լայնաշերտ կապի շուկան կտրուկ անցման փուլում էր՝ ավելի բարձր մրցակցությամբ և ցածր գներով: 2015 թ. Հայաստանում 100 հոգու հաշվով ֆիքսված լայնաշերտ համացանցի բաժանորդները 10 տոկոս էին կազմում, ինչի աճը նկատելի էր 2013 թ. 3 տոկոսի, բայց համեմատաբար ցածր՝ համադրելի երկրների համեմատ: Ավելի լավ հասանելիությունը մնում է կենտրոնացած քաղաքային վայրերում, իսկ գյուղերում լայնաշերտ կապի ներթափանցման ցուցանիշը հետ է ընկնում:

2.14. Օպերատորների առաջարկած միջին արագությունները դեռևս ավելի ցածր են, քան համադրելի երկրներում, ինչը մասամբ պայմանավորված է Հայաստանի դեպի ծով ելք չունենալու իրողությամբ: Համացանցի գնորոշումը նվազել է վերջին տարիներին: Սակայն ընդհանուր առմամբ Հայաստանում լայնաշերտ կապի արագությունը գնի, այսինքն՝ փողի դիմաց ստացված արժեքի (ծախսած գումարի արդարացվածության) նկատմամբ ավելի ցածր է, քան համադրելի երկրներում: Ինչպես շարժական, այնպես էլ ֆիքսված լայնաշերտ կապի արագագործությունը Հայաստանում համադրելի երկրներից ցածր է: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դեպի ծով ելք չունենալու պատճառով Հայաստանը ստիպված է իր համացանցի թողունակության երթուղին անկացնել կա՛մ Վրաստանով, կա՛մ Իրանով միջազգային օպտիկամանրաթելային մալուխների համակարգերով փոխանցելու համար կամ օգտագործել ավելի դանդաղ արբանյակային

տեխնոլոգիաները: Նշված սահմանափակ տարբերակների պատճառով նվազում է համացանցային թողունակության մատչելիությունը և ավելանում է միջազգային ծառայությունների արժեքը՝ միջին քաղաքացիների համար բարձր արագությամբ համացանցը դարձնելով ավելի ծախսատար: Մատչելիության խնդիրը պահպանվում է: Ստացված արդյունքներից հետևում է, որ ֆիքսված լայնաշերտ կապի հասանելիությունը դեռևս ծախսատար է ավելի աղքատ տնային տնտեսությունների և փոքր ձեռնարկատերերի համար, մասնավորապես՝ նրանց համար, ովքեր կենտրոնացած են գյուղական վայրերում³¹:

2.15. Շուկայի փոքր չափը և՛ և՛ ֆիքսված, և՛ շարժական լայնաշերտ կապի շուկաներում մասնակիցների սահմանափակ թվով, զսպում է համացանցի ավելի մատչելի և հուսալի ծառայությունների հասանելիության ավելացումը: Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի ցանցային պատրաստվածության ցուցիչով (NRI) Հայաստանի վարկանշային միջին գնահատականը համադրելի երկրներից ցածր է՝ ՏՀՏ միջավայրը հաշվի առնելու դեպքում: Թեև ՏՀՏ ոլորտում Հայաստանն ունի անհրաժեշտ իրավակարգավորման դաշտը, դրա կիրարկումը սահմանափակ է: Երկրի վարկանշային գնահատականը շատ ավելի բարձր է իր գործարար և նորարարական միջավայրի, քան ՏՀՏ քաղաքականության և կարգավորման միջավայրի առումով: Շարժական կապի շուկայի 60 տոկոսից ավելին պատկանում է շուկայի մասնակիցներից մեկին, իսկ մյուսը վերահսկում է ֆիքսված լայնաշերտ կապի շուկայի հաճախորդների բազայի գրեթե կեսը:

2.16. Հայաստանում թվային տնտեսության ընդգրկումն տարրերի դիտարկումից հետևում է, որ բարելավման տեղ կա: Թվային տնտեսության լծակները ներքին սահմաններից դուրս շուկաներ բացելու ներուժ ունեն: Համացանցը փոխում է առևտուրը, ընկերությունների արտադրողականությունը, հմտությունների համար պահանջարկը և աշխատուժ-շուկա մեխանիզմները:

³⁰Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ. «Էլեկտրոնային հասարակության և մրցունակության համար նորարարության» ծրագրի (P115647) շրջանակում հավաքված տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում համացանցի հասանելիությունը (բնակչության նկատմամբ տոկոսով) մինչև 2016 թ. հունիսը հասել է 73.4 տոկոսի:

³¹2015 թ. համացանցի ենթազամբյուղի ամսական ծախսը Հայաստանում հաշվարկվում էր 8 ԱՄՆ դոլար, ինչը Հայաստանի տնային տնտեսությունների շուրջ 80 տոկոսի համար ընդհանուր տնային տնտեսության ամսական եկամտի 5 տոկոսից բարձր էր:

Մի կողմից՝ համացանցային տեխնոլոգիաների ընդունումը Հայաստանի ընկերությունների և տնային տնտեսությունների կողմից գիշում է համադրելի երկրներին: Մյուս կողմից, 2006 թ. սկսած, ՏՏՏ-ն և բարձր տեխնոլոգիաները դարձել են երկրի երկու առավել արագ աճող ոլորտները: Հայաստանի մրցունակությունը պայմանավորող գործոնն այս երկու ոլորտներում կրթված մարդկային ռեսուրսների առկայությունն է սփյուռքի աջակցության հետ մեկտեղ: Սակայն տեխնոլոգիական սահմանին գտնվող այդ ընկերություններն արդեն հայտնում են իրենց անհրաժեշտ հմտությունները գտնելու հարցում դժվարությունների ավելացման մասին, ինչից հետևում է, որ հավանաբար առաջարկն այս ոլորտներում հմտությունների պահանջարկին համընթաց չէ³²: Բացի այդ, չնայած համեմատաբար նպաստող իրավական դաշտին, էլեկտրոնային առևտրի գործարքների ցուցանիշը ցածր է, բայց աճում է: Հայաստանը, ըստ բիզնեսից սպառողին էլեկտրոնային առևտրի 2016 թվականի ցուցիչի (B2C E-Commerce Index 2016), 137 տնտեսությունների շարքում 87-րդն էր, ինչը հարևան երկրների, այդ թվում Իրանի (77) և Վրաստանի (84) ցուցանիշից ցածր է: Իրոք, էլեկտրոնային առևտրի ինստիտուցիոնալ և ֆիզիկական ենթակառուցվածքը բարելավման տեղ ունի՝ օգտվողների վստահությունը բարձրացնելու համար, ներառյալ սպառողների պաշտպանությունը, գաղտնիությունն ու տվյալների պաշտպանությունը և կիբերհանցագործությունները: Հիմնական կաշկանդող գործոնը երկրի ներսում ֆինանսական ծառայությունների, այդ թվում՝ վարկային քարտերի և միջազգային վճարային համակարգերի սահմանափակ օգտագործումն է: Հաշվի առնելով ոլորտում Հայաստանի խոստումնալից գարգացումները և համեմատական առավելությունները՝ կարևոր նշանակություն կունենա հանգամանալից գնահատումը՝ ավելի լավ ըմբռնելով, թե ինչպես կարելի է արագացնել թվային տնտեսության ընդունումը աճի խթանման համար: Կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագրում թվային տնտեսությունն առանձնացվում է որպես փոխհատվող գերակայություն:

2.17. Ինչ վերաբերում է առևտրի քաղաքականությանը, 2015 թվականից Հայաստանի անդամակցությունը Եվրասիական տնտեսական միությանը (ԵԱՏՄ) բերում է հնարավորություններ, բայց նաև մարտահրավերներ: Առևտրի քաղաքականությունը շատ բաց էր 2003 թվականից ԱՅԿ-ին (WTO) Հայաստանի անդամակցությունից ի վեր: Հայաստանի անդամակցությունը Եվրասիական տնտեսական միությանը (ԵԱՏՄ) 2015 թ. անմիջական օգուտներ է բերել, բայց նաև ծանրացրել է բյուրոկրատական բեռը միությունից դուրս առևտրի իրականացման համար, հատկապես՝ այն ապրանքների, որոնց համար լրացուցիչ թույլտվություններ կամ հավաստագրում է անհրաժեշտ³³: Միջինից երկարաժամկետ ազդեցությունները զուգակցված են կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների և գիտելիքի փոխանցման օգուտների նվազման հետ: ԵԱՏՄ-ին անդամակցությունը կաշկանդում է Հայաստանի՝ երրորդ երկրների հետ խորը արտոնյալ առևտրի պայմանագրերի բանակցման ունակությունը: Որպես դրական կողմ՝ զգալի հետաքրքրություն կարելի է առաջացնել շուկա որոնող ՕՌՄ-ների համար: Ներդրողները կարող են Հայաստանը դիտել որպես այն բազան, որտեղից կարող են մուտք գործել ԵԱՏՄ ավելի լայն շուկա: Այդ ներդրողները կարող են Հայաստան բերել տեխնոլոգիաներ և նուր հաու: Օրինակ՝ Հայաստանը կարող է գրավիչ վայր դառնալ ԵԱՏՄ-ին ծառայությունների մատուցմամբ հետաքրքրված ներդրողների համար: Հայաստանը ծառայությունների ոլորտում համեմատաբար ավելի բաց առևտրային ռեժիմ ունի, քան ԵԱՏՄ անդամ մյուս երկրները, ինչը համեմատական առավելություն է տալիս: Ներդրողներին կարող է հետաքրքրել առևտրային ներկայացուցչության հիմնումը Հայաստանում՝ առկա սահմանափակումներից և պայմաններից խուսափելու համար, որոնք տարածվում են ԵԱՏՄ-ի անդամ չհանդիսացող երկրների վրա: Հայաստանի՝ ծառայությունների առևտրով շահավետ դիրքը մեծապես կախված կլինի ԵԱՏՄ-ում ծառայությունների ինտեգրում ապահովելու աստիճանից:

2.18. ԵԱՏՄ-ից դուրս Հայաստանը կարող է հետամուտ լինել հնարավորինս փոխշահավետ առևտրի համաձայնագրերի բանակցմանը³⁴: Նման համաձայնագրերը կօգնեն արտահանողներին, հատկապես՝ գլոբալ արժեշղթաներին միտված ոլորտներում հավասար դաշտում գործելով՝ համադրելի երկրների և հարևանների հետ մրցելու համար: Օրինակ՝ առևտրի փոխլրացման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի արտահանումն ավելի փոխլրացնող է Հնդկաստանին և Չինաստանին, քան Գերմանիային և Ռուսաստանին, սակայն ներկայումս Գերմանիան և Ռուսաստանը, որպես Հայաստանի համար շուկաներ, շատ ավելի մեծ բաժին ունեն³⁵: Բացի այդ, թվում է, որ Իրանը հայկական ապրանքների համար որպես տարանցիկ երկիր ծառայելու ներուժ ունի, կամ գուցե Հայաստանը Ռուսաստանից կամ Վրաստանից դեպի Իրան արտահանումների համար որպես տարանցիկ երկիր ծառայելու ներուժ ունի:

³² WDR 2016-ին հետևելով՝ Բելլին և ուրիշները (Kelly et al.) (2017) առաջարկում են, որ Հայաստանը, որպես ինտերնետային տեխնոլոգիաները յուրացնելու առումով զարգացող երկիր, պետք է շեշտադրի կրթության որակի և ուսանողների հենցային հմտությունների հզորացումը (Kelly, Tim, Aleksandra Liaplina, Shawn W. Tan, and Hernan Winkler. 2017. Reaping Digital Dividends: Leveraging the Internet for Development in Europe and Central Asia. World Bank).

³³ Հայաստանը ԵԱՏՄ մաքսային եկամուտների ընդհանուր ավազանից օգտվելու հնարավորություն ձեռք բերել, ինչը Հայաստանի կառավարության համար մաքսային եկամուտների մեծ ավելացում է դառնում: Եվրասիական մաքսային միության (ԵԱՏՄ) անդամակցելով՝ Հայաստանը խուսափեց Ռուսաստանից ներկրվող զազի գին բարձրացման բացասական ազդեցություններից (ԲԱՄ-ի շուրջ 1 տոկոսի չափով խնայողություններ ստեղծելով):

³⁴ Կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագրում ակնհայտ է մի շարք երկրների հետ երկկողմ հարաբերությունները զարգացնելու և խորացնելու (Չինաստան, Հնդկաստան, Մերձավոր Արևելք, ԱՄՆ, Ռուսաստան, Վրաստան, Իրան) և Թուրքիայի հետ հարաբերությունները կարգավորելու ձգտումը:

³⁵ Համաշխարհային բանկ (2013 թ.) «Կուսակում, մրցակցություն և միակցելիություն»

Ներդիր 2.3. Հայաստանի դիրքը միջազգային տարանցման լոգիստիկայում

Ինստիտուցիոնալ բարելավումների միջոցով հնարավոր է, որ Հայաստանի տարածքով տարանցման լուծումներն ավելի գրավիչ դառնան, սակայն երկիրը պետք է նաև մրցի այլընտրանքային միջանցքների հետ, որպեսզի գրավիչ լինի բեռնափոխադրման իմաստավորված ծավալների տարանցումը: Կառուցվածքային պայմանները (օրինակ՝ փակ սահմանները) կշարունակեն անդրադառնալ երկրի միակցելիության և համաշխարհային արժեշտերին մասնակցելու ունակության վրա:

Շեշտադրվել է նաև հյուսիս-հարավ միջանցքը, որն Իրանը միացնում է Ռուսաստանին և ավելի հեռու հասնում, քանի որ Հայաստանը թերևս լավագույն դիրքում չի գտնվում արևելք-արևմուտք երթուղու շարժն ապահովելու համար: Խոշոր ճանապարհային ներդրումները հյուսիս-հարավ միջանցքի ուղղությամբ շուտով կառարկայանան՝ Բավրայի սահմանային անցակետը (Վրաստանի հետ) միացնելով Իրանին սահմանակից Մեդրիին: Վրաստանի հետ համակարգված աշխատանքը հյուսիս-հարավ ճանապարհային միջանցքի ենթակառուցվածքը բարելավելու նպատակով կարևոր նշանակություն կունենա ներքին ներդրումները փոխարացնելու համար: Թուրքիայի և Ադրբեջանի տարածքով անցնող այլընտրանքային երթուղիները մրցելու են Հայաստանի հետ տարանցման հնարավորությունների նվաճման համար՝ առաջարկելով գոյություն ունեցող երկաթուղային հաղորդակցությունը (որոնց մի մասը շուտով ավարտին կհասցվի) և լրացուցիչ տարանցման երկրներից «խուսափելու» հնարավորության համար:

Ավելին, անդրկասպյան երկաթգիծ-լաստանավային ծառայությունների համար Ռուսաստանի և Իրանի միջև միջազգային տարանցում չի պահանջվում:

Հայաստանի ընդլայնված շուկան (Թուրքիային և Ադրբեջանին սպասարկելու հնարավորության սահմանափակմամբ) պակաս գրավիչ է երկրում տարածաշրջանային դիստրիբյուտորական և հավելյալ արժեք ունեցող ծառայությունների տեղակայման համար: Փոխարենը հավանական է, որ այս ծառայությունների համար ընտրվի Վրաստանը՝ պայմանավորված բոլոր հարևան երկրներ ռազմավարական մուտքի հնարավորությամբ, ճանապարհային ընդլայնված ցանցով և դեպի ծով մուտքով: Տարանցման և բեռների համախմբման ավելի ճկուն կարգավորումների պակասը և պահեստների սահմանափակ ռեժիմը կարող են նաև նախորդ նկատառումներն ավելի ծանրակշիռ դարձնել: Ավելին, որոշ փոփոխությունների կարելի է հասնել ազգային օրենսդրության փոփոխությամբ, սակայն հնարավոր է, որ մյուս կողմերի համար խոչընդոտ լինեն Մաքսային միության կարգավորումները կամ անգամ մոտ ապագայում թելադրվեն վերջինիս կողմից (ինչպես ավտոմոբիլային տրանսպորտի դեպքում է):

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումն առանց նախապայմանների, ինչպես ներկայացված է կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագրում, զգալի ազդեցություն կունենա միջազգային տարանցման լոգիստիկ շղթայում Հայաստանի դիրքավորումն ամրապնդելու առումով

2.19. Ի վերջո, արտաքին գործունեությունը հնարավոր դարձնող մյուս գործոնը կարող է հայկական սփյուռքը լինել, որ միջազգային առևտրի, ներդրումային հոսքերի, գիտելիքի փոխանցման և նորարարության աճին օժանդակելու ներուժ ունի: Համաշխարհային առումով երկրի սփյուռքի չափը կապված է ինչպես առևտրի, այնպես էլ ներդրումների հետ: Սփյուռքի խոշոր համայնքները միջառնամանային տեղեկատվական հոսքերի խթանման և իրենց հայրենիքում ներդրումների խթանման ներուժ ունեն: Առկա սահմանափակ փաստերից երևում է, որ հայկական սփյուռքի լծակն ավելի լավ օգտագործելու զգալի հնարավորություններ կան, որոնք ըստ երևույթին մի շարք բարդ պատճառներով հաճախ թերի են օգտագործվել:

* Հայաստանի միգրանտները ավելի քան ներմուծումներ են ստանում հայրենի երկրից, քան միգրանտների այլ խմբերը, իսկ տվյալ երկրից իրենց ծագման երկիր արտահանման առումով հայաստանցի միգրանտների ցուցանիշը նման է այլ խմբերի ցուցանիշին: Հայաստանը քիչ ՕՈՒՆ-ներ է ներգրավում ԵՄ երկրներից, որտեղ բնակվում է իր սփյուռքը: Միգրացիոն ուղղությունների, ՕՈՒՆ-ների և Հայաստանում օտարերկրյա դուստր ընկերությունների ներկայության կապը սահմանափակ է (Համաշխարհային բանկ, 2013 թ.): Նկատելի բացառություն է Հայաստանի ՏՏՏ ոլորտը, որի համար նպատակադր են եղել ԱՄՆ-ում գտնվող Միլիկոնյան հովվի սփյուռքի աջակցություն ու ներդրումները:

Ներդիր 2.4. Հայաստանի սփյուռքը

Աշխարհում ապրում է 9-11 միլիոն ծագումով հայ: Հայաստանում ապրում է 3 միլիոն հայ, իսկ մնացած 6-8 միլիոնանոց հզոր սփյուռքը տարածված է ողջ աշխարհում և բաժանված երկու խմբի՝ «հին սփյուռք»՝ 1970 թվականից առաջ գաղթածների ժառանգները, որ լավ կազմակերպված են, սակայն ավելի քիչ են կապված հայրենիքի հետ, և «նոր սփյուռք»՝ 1970 թվականից հետո գաղթածներն ու նրանց ժառանգները, որ ավելի քիչ են ինտեգրված իրենց հյուրընկալված երկրներում, բայց ավելի սերտորեն են կապված իրենց նախնիների հայրենիքին: Ընդհանուր առմամբ հայկական սփյուռքը ոչ միայն մեծաթիվ է, կազմակերպված և լավ կազմակերպված երկրներում, այլև աշխարհագրորեն սփռված է: Այն նաև սերտ մշակութային, նյութական և հուզական կապեր է պահպանում հայրենիքի հետ: Կարելի է փաստել, որ նշված որակները հայկական սփյուռքը դարձնում են ժամանակակից առավել նշանակալի սփյուռք:

Ֆինանսական տրանսֆերտները, մասնավորապես՝ անձնական դրամական փոխանցումները, 1995 թ. 65 մլն ԱՄՆ դոլարից (ՀՆԱ-ի 5 տոկոսից պակաս) 2003 թ. հասան 168 մլն ԱՄՆ դոլարի (ՀՆԱ-ի շուրջ 6 տոկոս), իսկ 2014 թ.՝ 2.1 մլրդ ԱՄՆ դոլարի (ՀՆԱ-ի 19 տոկոսից ավելի): Սակայն մեծ կախվածությունը Ռուսաստանի Դաշնությունից սկիզբ առնող դրամական փոխանցումներից մտավախություններ է առաջացնում 2015 թ. և հետագա տարիներին առկա 20 տոկոսով կրճատվելու պատճառով: Սփյուռքի չափը և մեծ կախվածությունը դրամական փոխանցումներից Հայաստանը լավ թեկնածու է դարձնում նոր ֆինանսական գործիքների կիրառման և դրամական փոխանցումների լծակը զարգացնելու համար: Այդ գործիքների թվում են սփյուռքի պարտատոմսերը և դրամական փոխանցումների ապագա հոսքերի արժեթղթավորումը: Սակայն որպեսզի այդ գործիքները կիրառվեն, պարտադիր է ներքին ֆինանսական համակարգի կարևոր ինստիտու-

ցիոնալ խնդիրների, օրինակ՝ պարտատոմսերի և բաժնետոմսերի չգարգացած շուկաների կարգավորումը:

Դեռ Հայաստանի անկախացումից առաջ սփյուռքն ակտիվ կերպով ՕՌԲ-ներ, մարդասիրական օգնության և բարեգործական փոխանցումներ է կատարել: Վերլուծելով 1994-2004 թթ. ներդրումային հոսքերը՝ հետազոտողները պարզել են, որ Հայաստանում ներդրում կատարած օտարերկրյա ներդրողների 69 տոկոսը կապված էր սփյուռքի հետ և ՕՌԲ ստացող ընկերությունների 68 տոկոսը սփյուռքում համապատասխան կապեր ուներ: Բացի այդ, սփյուռքի հետ կապված ներդրողների 60 տոկոսն ընդամենը երեք երկրներից էր՝ Ռուսաստանից (29 տոկոս), ԱՄՆ-ից (17 տոկոս) և Իրանից (14 տոկոս): 2000-2010 թթ. չորս ոլորտի էր բաժին ընկնում Հայաստանի գումարային ՕՌԲ-ների 72.5 տոկոսը, դրանք էին՝ տրանսպորտ և հեռահաղորդակցություն, էլեկտրաէներգիա, գազ և ջուր, ֆինանսական միջնորդություն և հանքարդյունաբերություն: Անցած հինգ տարիներին հատկապես էական է եղել սփյուռքի դերը ՏՀՏ ոլորտում: Չբոսաշրջությունը, մասնավորապես՝ «պատասխանատու զբոսաշրջությունը», կառավարության համար առաջնահերթ ոլորտ է դարձել մարզերը զարգացնելու համար:

Սփյուռքը բերում է նաև կարևոր ոչ նյութական նպաստ (օրինակ՝ ինստիտուցիոնալ, գիտելիքի փոխանցում): Ներգրավվածության լավ փորձի կարելի է հանդիպել մասնավոր հատվածում, որտեղ սփյուռքը նպաստում է կրթությանը, գիտելիքի և հմտությունների հաղորդմանը և այն ծրագրերին, որոնց ազդեցությունը տարածվում է տեղում: Զաղաքականության ապագա ջանքերը պետք է նպատակաուղղված լինեն սփյուռքի վստահության վերագտնմանը՝ այդ մասնավոր ծրագրերը խթանելով ավելի լավ իրավական դաշտի և գործարար միջավայրերի միջոցով: Դրանց բարելավմանը զուգահեռ՝ սփյուռքը կարող է շարունակել իր ներգրավվածության ընդլայնումը:

B Մարտահրավեր 2. Մասնավոր հատվածի արտադրողականությունը և աշխատատեղերի ստեղծումը

2.20. Չգալիորեն նվազ աջակցող արտաքին միջավայրի պայմաններում արտադրողականության բարելավման և աշխատատեղերի ստեղծման միջոցով հետագա տնտեսական աճի և աղքատության նվազեցման համար անհրաժեշտ է կենսունակ գործարարության հատված: Իրոք, թեև արտաքին արդյունքների բարելա-

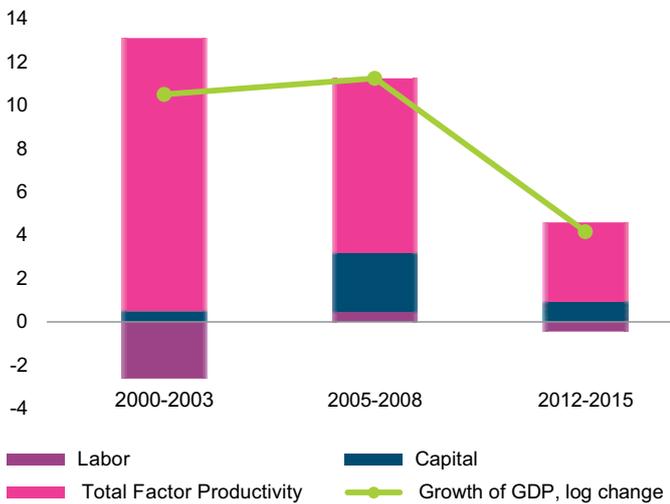
վումը և միջազգային միակցելիությունն առանցքային կլինեն Հայաստանի կողմից վերահավասարակշռման և աճը պայմանավորող նոր գործոններ գտնելու համար, դրանք հաջողություն կունենան միայն այն դեպքում, եթե օժանդակի կենսունակ, դինամիկ մասնավոր հատվածը, որը պատրաստ է աճել, գիտելիք և տեխնոլոգիաներ կլանել և նոր շուկաներ բացել: Սույն բաժնում ուսումնասիրվում են ընկերությունների գործունեության դինամիկան և դրանց առնչվող հիմնական սահմանափակումները³⁷:

³⁷Տե՛ս «Առևտրի և մրցունակության ընտրված հարցեր» հավելվածը:

i. Արտադրողականություն և ընկերությունների գործունեություն

2.21. Աճը պայմանավորող գործոնները հետճգնամային շրջանում փոխվել են, քանի որ անցումային շրջանի հետ կապված արդյունավետության հետագա բարելավումների կարևորությունը նվազել է: Ընդհանուր գործոնային արտադրողականությունը (ԸԳԱ) աճին նպաստող հիմնական գործոնն էր Հայաստանի տնտեսության՝ կենտրոնացված պլանային տնտեսությունից շուկայական տնտեսության անցման փուլում, և կապիտալն ու աշխատանքը վերաբաշխվեցին ավելի արտադրողական ոլորտներում: 2005-2008 թթ. ընթացքում, արդյունավետության բարձրացման տեմպի դանդաղման պայմաններում, կապիտալի կուտակումն ավելի մեծ դեր կատարեց (գծապատկեր 2.5): Սակայն կապիտալի նպաստը 2012-2015 թթ. նվազեց, և արդյունավետության աճն էլ ավելի դանդաղեց: Մյուս կողմից՝ ՀՆԱ-ի աճի մեջ աշխատանքի ցածր դերը շարունակաբար պահպանվեց և ճգնաժամերի հետևանքով նվազեց, քանի որ հայաստանցիները աշխատանքի հնարավորություններ փնտրեցին արտասահմանում: Նկատելնք, սակայն, որ թեև Հայաստանում արդյունավետության աճը 2012-2015 թթ. կազմում էր 2005-2008 թթ. մակարդակի կեսը, համադրելի երկրների համեմատությամբ այն բավականաչափ բարձր էր մնացել, մասնավորապես՝ տարածաշրջանում:

Գծապատկեր 2.5. Աճի հաշվառման տրոհումը՝ ըստ գործոնների

Գծապատկեր 2.6. ԸԳԱ աճի տեմպերը. Հայաստանը և համադրելի երկրները

Աղբյուրը՝ Համաժողովի խորհրդի տվյալների վրա հիմնված հաշվարկներ:

2.22. ՀՆԱ-ի և արտադրողականության աճի դանդաղման դիտված օրինաչափությունները ստացվում են մակրոմակարդակով ընկերությունների աճի և արտադրողականության դինամիկայի ամփոփումից: Մասնավորապես մակրոմակարդակով ընդհանուր արտադրողականության աճի համար անհրաժեշտ է, որ երկու ուժ գործի: Նախ՝ անհրաժեշտ է, որ ընկերությունները ժամանակի ընթացքում ավելի արտադրողական դառնան: Երկրորդ՝ անհրաժեշտ է, որ առավել արտադրողական ընկերություններն աճեն և կլանեն նվազ արտադրողական ընկերությունների բաց թողած ռեսուրսները մրցակցության «դարվիկյան» ստեղծարար քայքայման գործընթացի միջոցով, որը պետք է հանգեցնի ընկերությունների միջև արտադրողականության տարածման նվազմանը:

2.23. ՀՖՃ-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանում արձանագրվել է ընկերությունների մակարդակով արտադրողականության սահմանափակ աճ, և ըստ ամենայնի

ընկերությունների՝ շուկաներ մուտքի, աճելու և խոշորանալու ունակությունները սահմանափակ են: Ընկերությունների մակարդակով արտադրողականությունը 2009-2013 թթ. անփոփոխ էր ի տարբերություն, օրինակ՝ Վրաստանի, որտեղ ընկերությունների արտադրողականությունը բարելավվեց (գծապատկեր 2.6): Նոր ընկերությունների մուտքի ցուցանիշների դանդաղ աճից և մեծանալ փորձող փոքր ընկերությունների առջև ծառայած դժվարություններից հետևում է, որ զգալի արգելքներ կան մուտքի և ավելի մեծ թվով վարձու աշխատողներ ունենալու կամ կապիտալի մատչելիության առումով: Ընկերություններում նաև արտադրողական ակնհայտ ցրվածություն է նկատվում՝ վկայելով սահմանափակ մրցակցության մասին: Ցածր արտադրողականությամբ ավելի մեծ թվով ընկերությունների առկայությունը համապատասխանում է մրցակցության արգելքների գոյությանը, որոնք կասեցնում են անարդյունավետ գործարանների ելքը:

Ներդիր 2.5. Ընկերությունների դինամիկան

Ընկերություններում առկա օրինաչափությունների վերլուծությամբ բացահայտվում են դրանց կարևոր սահմանափակումները.

■ **Նախ՝ թվում է, թե ընկերությունների մուտքը և խոշորացումը դժվար է:** Չնայած ձեռնարկատիրության համեմատաբար բարձր ցուցանիշներին՝ ընկերությունները համեմատաբար փոքր հաջողություններ են ցուցաբերում իրենց հավասարակիցների համեմատ: Հայաստանը դասվում է լավագույն երկրների շարքը՝ ըստ չափահաս բնակչության այն մասնաբաժնի, որը փորձել է գործ ձեռնարկել: Ընդ որում, այդ մասնաբաժինը 2010 թ. ի վեր 7 տոկոսային կետով մեծացել է: Սակայն հայաստանի ձեռնարկատերերի հաջողության ցուցանիշը տարածաշրջանում ամենացածրն է: Սկսնակ ընկերությունների գրեթե 40 տոկոսին չի հաջողվում գոյատևել, ինչը վկայում է գործ սկսելու դժվարությունների մասին: Նույն կերպ պաշտոնական հատվածում, 2010 թ. սկսած, Հայաստանում նոր գրանցված ընկերությունների թվի փոքր աճ է արձանագրվել և զգալիորեն ավելի դանդաղ տեմպով, քան Վրաստանում 2008-2009 թթ. ՀՖԾ-ի ժամանակ նվազելուց հետո:

■ **Երկրորդ՝ ընկերությունների աճը և սահմանափակ է:** Հավանականությունը, որ գերփոքր հաստատությունը (5-ից պակաս աշխատող ունեցող) հետագա երկու տարիներին կաճի ավելի մեծ ընկերության, փոքր է: Ըստ էության, 2013-2015 թթ. 100 գերփոքր ընկերություններից միայն 7-ն են հաջողությամբ աճել՝ հայտնվելով սանդղակի հաջորդ միջակայքում (5-9 աշխատակից) և միայն 100-ից 1-ն է աճել՝ մտնելով ՓՄՁ խումբ (10-49 աշխատակից): Սա նշանակում է, որ 5-ից պակաս աշխատակից ունեցող գերփոքր ընկերությունների շուրջ 92 տոկոսը երկու տարի անց դեռևս գտնվում էր զբաղվածության նույն խմբում: Փոխարենը ավելի հավանական է, որ ընկերությունները փոքրանան: 2015 թ. 5-9 աշխատող ունեցող ընկերությունների 26 տոկոսը փոքրացավ՝ ունենալով 5-ից պակաս աշխատող: Ավելին,

ընկերության կյանքի շրջափուլում աճելու ունակությունը վերջին տարիներին դանդաղել է: Սա հանգեցնում է է այն եզրահանգման, որ ձեռնարկատիրությանը, ըստ ամենայնի, խանգարում է արտադրողական ակտիվների նվազ մատչելիությունը (այսինքն՝ ֆինանսների մատչելիությունը, տե՛ս հաջորդ բաժինը):

■ **Երրորդ՝ արտադրողականության մեծ ցրվածությունը և դանդաղ աճը հուշում են մրցակցության և ելքի պակասի մասին՝ հանգեցնելով ռեսուրսների թերի հատկացման և վկայելով արդյունավետության բարելավման հնարավորության մասին՝ աշխատանքն ու կապիտալը տեղափոխելով ավելի արտադրողական ընկերություններ:** Աշխատուժի արտադրողականության բաշխվածության ամենացածր դեցիլի ընկերությունները երեք անգամ արտադրողականությամբ զիջում են ամենաբարձր դեցիլին: Հարևան Վրաստանի հետ համեմատելու դեպքում ԸԳՎ բաշխվածության ցրվածությունն ավելի մեծ է: Հայաստանում ցածր արտադրողականությամբ ընկերությունների ավելի մեծ թիվը վկայում է մրցակցության խոչընդոտների առկայության մասին, որոնք կանխում են անարդյունավետ ընկերությունների ելքը և, հետևաբար, ռեսուրսների վերաբաշխումն ավելի արտադրողական օգտագործման ուղղությամբ: Ընկերությունների չափը դրանց կյանքի շրջափուլում դանդաղ է մեծանում, ինչը ռեսուրսների սխալ բաշխման նախանշան է: Հայաստանում հին ընկերությունները (20 և ավելի տարվա) միջինը երեք անգամ ավելի երիտասարդ (5 տարի կամ պակաս) ընկերություններից խոշոր են: ԱՄՆ-ում, օրինակ, ավելի հին ընկերությունները ավելի քան 7 անգամ խոշոր են ավելի երիտասարդ ընկերություններից: Դա զգալիորեն բարձր է՝ Հայաստանում դիտված ցուցանիշի համեմատ, և դրանից հետևում է, որ կան աճի արգելքների նվազեցման և հայաստանյան ընկերությունների համար նրանց հատուկ կազմակերպական կապիտալի կուտակումը խթանելու զգալի հնարավորություններ:

2.24. Սակայն Հայաստանի առավել արտադրողական ընկերությունները դրսևորում են միջազգային փորձին համահունչ հատկանիշներ, որոնցից բարելավման հնարավորություններ են բխում: Երկիրը շահում է ձեռնարկատիրության բարձր ցուցանիշներից: Ավելին, հաջողված ընկերությունները ցույց են տալիս միջազգային փորձին համահունչ օրինաչափություններ.

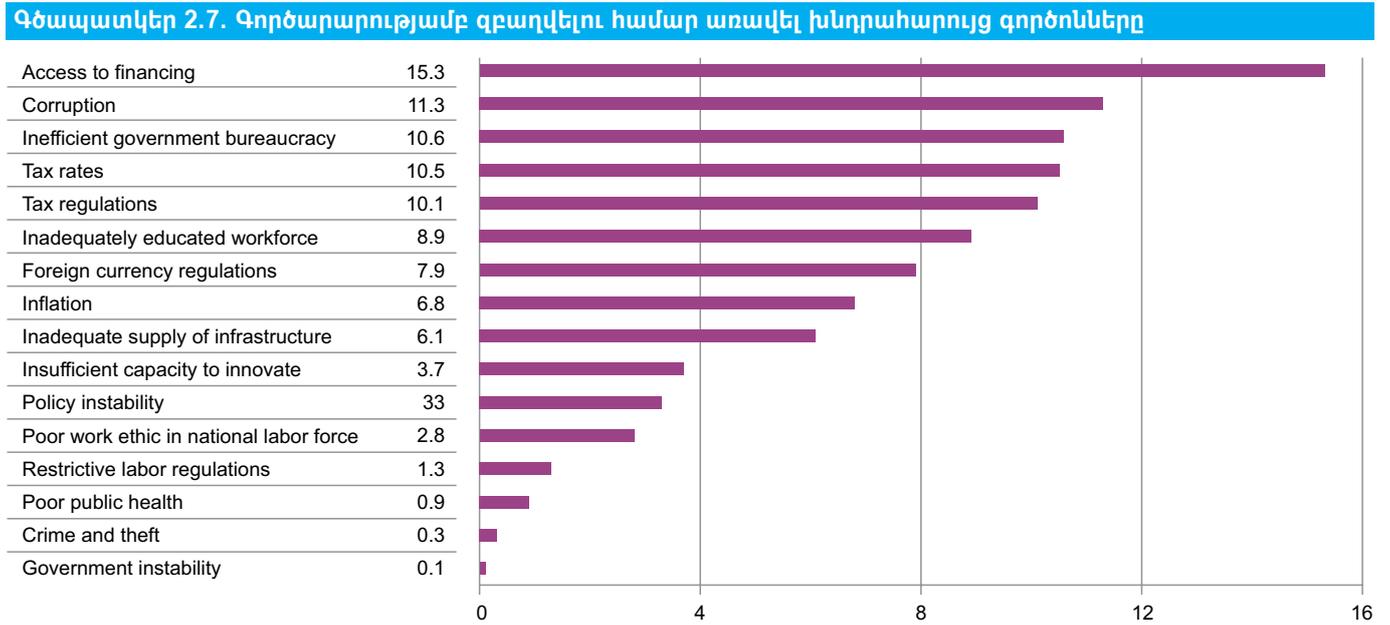
առավել արտադրողական ընկերությունները, որպես կանոն, ավելի երիտասարդ են, ավելի շատ են տեխնոլոգիաներ կիրառում և ավելի նորարար են, իսկ արտահանողներն ավելի հավանական է, որ լինեն նորարար և օտարերկրյա սեփականություն: ՓՄՁ-ները կարևոր գործատու և աշխատատեղ ստեղծողներ են³⁸:

³⁸Վրտադրության աշխատատեղերի շուրջ 40 տոկոսը և պաշտոնական ծառայությունների աշխատատեղերի կեսից ավելին ՓՄՁ-ներում են: Փոքր ընկերությունները և ծառայությունների ոլորտի ընկերություններն աշխատատեղերի ստեղծման հարցում առաջատար են: 2013-2015 թթ. փոքր ընկերությունները դրական նպաստ են բերել աշխատատեղերի ստեղծման գույն ցուցանիշին, իսկ միջին և խոշոր ընկերություններում արձանագրվել է զբաղվածության ցուցանիշի գույն անկում: Ծառայությունների՝ տնտեսության ամենախոշոր ոլորտում նկատված զբաղվածության աճն ավելի քան հատուցվեց գյուղատնտեսության և արդյունաբերության ճյուղերում գրանցված զբաղվածության կրճատումով: Վրտադրության ոլորտում զբաղվածների շուրջ 40 տոկոսը, իսկ ծառայությունների ոլորտում՝ ֆորմալ բաղվածների ավելի քան կեսն աշխատում է ՓՄՁ-ներում: Փոքր ընկերությունները և սպասարկման ոլորտի ընկերություններն առաջատար դիրք են զբաղեցնում աշխատատեղերի ստեղծման առումով: 2013-15թթ. ընկած ժամանակաշրջանում փոքր ընկերությունները դրական մասնակցություն են ունեցել աշխատատեղերի ստեղծմանը (զուտ արտահայտությամբ), մինչդեռ և միջին, և խոշոր ընկերություններում արձանագրվել է զբաղվածության մակարդակի անկում: Տնտեսության մեջ ամենախոշորը հանդիսացող ծառայությունների ոլորտում տեղի ունեցած զբաղվածության մակարդակի աճն ավելի քան չեզոքացրել է ինչպես գյուղատնտեսության, այնպես էլ արտադրության ոլորտներում տեղի ունեցած զբաղվածության մակարդակի կրճատումը:

2.25. Նշված վարքագծից հետևում է, որ արդյունավետության և արտադրողականության բարձրացման զգալի հնարավորություն կա: Դա կարելի է անել՝ աշխատանքն ու կապիտալը տեղափոխելով ավելի արտադրողական ընկերություններ, ռեսուրսների սխալ բաշխման պատճառները վերացնելով: Հաջորդ բաժնում ուսումնասիրվում է մինչ այժմ այս պատճառների վերացման ուղղությամբ գրանցված առաջընթացը և մնացած սահմանափակումները, որոնք պետք է հաղթահարվեն:

ii. Ընկերությունների արտադրողականությունը սահմանափակող գործոնները

2.26. Քաղաքականություններն ու գործարար միջավայրն ազդում են ընկերությունների՝ արտադրողականությունը բարձրացնելու խթանների վրա: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում ընկերությունների մակարդակով արտադրողականության շուրջ մեկ երրորդն ընդհանուր առմամբ կարելի է բացատրել քաղաքականության միջավայրով:³⁹ Հետազոտությամբ հարցված բարձրագույն օղակի ղեկավարները պատասխանել են, որ ֆինանսների մատչելիությունը, կոռուպցիան, բյուրոկրատիան և հարկերը Հայաստանում գործարարությամբ զբաղվելու համար առավել խնդրահարույց գործոններն են (գծապատկեր 2.7):

Աղբյուրը՝ Գլոբալ մրցունակության համաթիվ, ղեկավարների հարցում, 2017-18 թթ.

2.27. Այս բաժնում ուսումնասիրվում են Հայաստանում ներդրումային միջավայրի բարելավման հիմնական ուղղությունները: Մասնավորապես նշվում են մինչ օրս տեղի ունեցած առաջընթացը և կարգավորման ենթակա մնացած հարցերը: Առկա մարտահրավերները վերաբերում են. (i) չնայած տեղ գտած որոշակի առաջընթացին՝ ներդրումային միջավայրում և կառավարման բնագավառում գոյություն ունեցող բացերին, (ii) չնայած որոշակի առաջընթացին՝ մրցակցության և շուկայական մրցունակության բացակայությանը, և (iii) ֆինանսական միջնորդության հետագա խորացման անհրաժեշտությունը և ֆինանսավորման հասանելիության անհրաժեշտությանը:

a. Ներդրումային միջավայրը և կառավարման բնագավառի բացերը

2.28. Վերջին տասնամյակում Հայաստանը սկսել է իրականացնել մի շարք բարեփոխումներ՝ ուղղված մասնավոր հատվածի և քաղաքացիների համար կարգավորիչ խոչընդոտների վերացմանը, կոռուպցիայի կրճատմանը

և պետական հատվածի արդյունավետության բարձրացմանը: Այդ բարեփոխումները ներառում են կարգավորող դաշտի համապարփակ ուսումնասիրումը (կարգավորիչ գիլյոտին), տեսչական բարեփոխումները, կարգավորիչ ընթացակարգերի պարզեցումը և կարգավորման բնագավառում մեկ պատուհանի սկզբունքով գործող կենտրոնների ներդրումը, ինչպես նաև Նոր կարգավորումների ազդեցության գնահատումը: Մյուս կարևոր բարեփոխումները ներառել են Նոր հարկային օրենսգրքի ընդունումը, որն ուղղված է հարկային քաղաքականության և վարչարարության պարզեցմանը և թափանցիկության բարձրացմանը: Սա միավորել և պարզեցրել է հարկային օրենսդրությունը (և՛ քաղաքականության, և՛ վարչարարության առումով) և սահմանափակել արտոնությունների թիվը: Ինչպես նշվել է վերը, սահմանային կառավարման կարգերն ու ընթացակարգերը եսպես բարելավվել են: Բացի այդ, գործում է գույքի և օրենքով սահմանված իրավունքների պաշտպանության իրավական դաշտը, որով օրենսդրությունն ընձեռում է ապահով վարկավորման, գրավի և գրավադրման, ինչ-

³⁹Համաշխարհային բանկ (2015թ.). «Հայաստանի Հանրապետություն. դինամիկ միջավայրի գործոնները»:

պես նաև ժամանակակից ֆինանսական գործարքների և գույքի հետ կապված գործառնությունների իրականացման մեխանիզմների հիմնարար շրջանակը: Ժամանակակից ռեեստրը Անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի կառուցվածքում միավորում է կադաստրի և գրանցման համակարգերը: Կարգավորիչ և ինստիտուցիոնալ դաշտը տալիս է հողը և գույքը որպես գրավ օգտագործելու հնարավորություն, և այս գործելակերպն աստիճանաբար ընդլայնվում է, թեև բանկերը հազվադեպ են գյուղական վայրերում գտնվող հողակտորները գրավ վերցնում: Դրական քայլեր են ձեռնարկվել մարդկային ռեսուրսների կառավարման, էլ-առողջապահության և էլ-նստիկանության բնագավառներում պետական հատվածի արդյունավետությունը բարձրացնելու ուղ-

ղությամբ՝ նպատակ ունենալով բարելավել քաղաքացիներին մատուցվող ծառայությունները: Ներդրվել է նաև բարձրաստիճան պաշտոնյաների եկամուտների և գույքի հայտարարագրման համակարգը: Արդյունքում վերջին տասը տարում Հայաստանում բարելավվել է գործարար միջավայրը: Հայաստանը բարելավվել է գործարար միջավայրի ցուցանիշների մեծ մասը. գործարարությամբ զբաղվելու ցուցիչում «հեռավորություն մինչև սահմանը» (DBI) ցուցանիշի 2010 թ. արձանագրված 61-ի համեմատ՝ 2017 թ. տվյալ ցուցանիշը գնահատվել է 74: Հայաստանը որոշ բարելավում է արձանագրել նաև գլոբալ մրցունակության ցուցիչի (GCI) առումով. 2009-10 թթ. 97-ի համեմատ՝ 2017-18 թթ. տվյալ ցուցանիշը գնահատվել է 73:

Ներդիր 2.6. Գույքի և եկամուտների հայտարարագրում

Բարձրաստիճան պաշտոնյաների եկամուտների և գույքի հայտարարագրման համակարգը 2004 թ. սկզբին ներդրել է հարկային մարմինը, որից հետո, թեև ոչ պարբերաբար և հանրության համար ոչ հրապարակավ հասանելի ծավալներով, սկսեցին տպագրվել հայտարարագրեր: 2011 թ. «Պետական ծառայության մասին» նոր օրենքով պահանջ սահմանվեց Բարձրաստիճան պաշտոնյաների էթիկայի հանձնաժողովին ավելի քան 500 բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց (և նրանց հետ կապված անձանց) եկամուտների և գույքի հայտարարագրերի ներկայացման մասին, որը լրացրեց ՀՀ նախագահի 2012 թ. հունվարի 9-ի հրամանը: Նեղ անձնական շահերը հրապարակելու հարցի վրա հանրության ուշադրության կենտրոնացումն ընդգծում է հայտարարագրված տեղեկատվության առցանց հրապարակման կարևորությունը բարեփոխման իրականացման համար վարից վեր ճնշման տեսանկյունից:

մատեղելիությունը և բարձրացրին խաչաձև ստուգումների արդյունավետությունը: Էթիկայի հանձնաժողովը զգալի աշխատանքներ իրականացրեց ռիսկերի վրա հիմնված վերլուծությունների ուղղությամբ:

2013 թ. երկրորդ կիսամյակում Էթիկայի համաձայնագրով ներդրել է էլ-հայտարարագրման կատարելագործված համակարգ ու պորտալ, և 2014-15 թթ. համարյա 100 տոկոսով ապահովվել է հայտարարագրերի հավաքումն ու հրապարակումը: Էթիկայի հանձնաժողովը նախաձեռնողական մոտեցում է ցուցաբերել նախարարությունների հետ փոխըմբռնման հուշագրերի ստորագրման խնդրում, որոնց նպատակն է ապահովել տեղեկատվական բազաների փոխադարձ համատեղելիությունը, որն անհրաժեշտ է բացահայտված տեղեկատվությունը երրորդ անձանց կողմից խաչաձև ստուգելու համար: «Էլեկտրոնային փաստաթղթի և էլեկտրոնային ստորագրության մասին» օրենքի փոփոխությունը՝ ընդունված 2014 թ. դեկտեմբերին (և համապատասխան ենթաօրենսդրական ակտերը) էլ ավելի բարելավեցին տեղեկատվական բազաների հա-

Այսուհանդերձ, պայմանավորված վարչական և իրավական սահմանափակումներով, Էթիկայի հանձնաժողովի ստեղծմանը չհաջորդեցին իրական (կամ առնվազն հանրության համար տեսանելի) հետաքննություններ: Մշակվել է օրենսդրական փոփոխությունների փաթեթի նախագիծ՝ ուղղված Էթիկայի հանձնաժողովի լիազորությունները և կարողությունները ընդլայնելուն և դրանով իսկ այն կոռուպցիայի կանխարգելման արդյունավետ կառույցի վերածելուն: Ակնկալվում է, որ օրենսդրական փոփոխություններով կնախատեսվի շահերի լրացուցիչ բացահայտում և կքրեականացվի հայտարարագիր չներկայացնելը կամ կեղծ տեղեկատվության բացահայտումը՝ դրանով իսկ հնարավորություն տալով առցանց հրապարակել առավել ամբողջական տեղեկատվություն, որը կարտացոլի պետական պաշտոնատար անձանց շահերի հնարավոր բախումները: Համակարգի հետագա բարելավման համար կարող են պահանջվել նաև նոր մոտեցումներ իրական սեփականատերերի⁴⁰ հաշվառման նկատմամբ, որոնք հնարավոր չէ վեր հանել ֆորմալ ռեեստրների (տեղեկատվական բազաների) խաչաձև ստուգման միջոցով: Վերջերս Հայաստանը ստանձնել է ֆինանսական և ընդերքի օգտագործման ոլորտներում իրական սեփականատերերին բացահայտելու որոշակի միջազգային հանձնառություններ: 2016 թ. ՀՀ ԿԲ-ն ընդունեց կանոնակարգ՝ նպատակ ունենալով լրացնել միջազգային հենանիշներին (Բանկային արդյունավետ վերահսկողության Բազելյան հիմնարար սկզբունքներ [2012]) համապատասխան ֆինանսական կազմակեր-

⁴⁰Իրական սեփականատեր սահմանվում է հետևյալ կերպ. «Ֆիզիկական անձ (անձինք), որին պատկանում է կամ որի կողմից վերահսկվում է պատվիրատուն, և/կամ ֆիզիկական այն անձ, որի անունից իրականացվում է գործարքը: Սա նաև ներառում է այն անձանց, ովքեր իրականացնում են իրավաբանական անձի կամ պայմանավորվածության նկատմամբ իրական գործուն վերահսկողությունը» («Financial Action Task Force»):

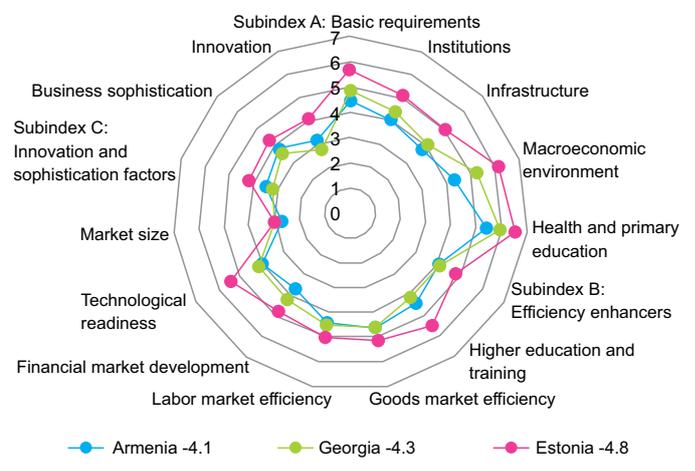
պությունների և խմբերի իրական շահառու սեփականատերերի բացահայտման իրավական և նորմատիվային ռեժիմում եղած որոշ բացեր: ՀՀ ԿԲ-ն, սակայն, պետք է խորացնի սեփականատերերի կառուցվածքի և սկզբնական կապիտալի աղբյուրների թափանցիկության գնահատումը, որպեսզի ապահովվի ֆինանսական կազմակերպությունների և խմբերի վրա վերահսկողական ազդեցություն ունեցող բոլոր իրական շահա-

ռուների բացահայտումը: Միանալով Արդյունահանող ճյուղերի թափանցիկության նախաձեռնությանը (ԱՃԹՆ) 2017 թ. մարտի 9-ին՝ Հայաստանը ստանձնել է մինչև 2020 թ. բացահայտել իրական սեփականատերերին ընդերքօգտագործման ոլորտում: Բացի այդ, 2018 թվականն այն վերջնաժամկետն է, երբ պետք է հաստատվի անհրաժեշտ կարգավորիչ դաշտի մշակման և ընդունման ֆորմալ ճանապարհային քարտեզը:

2.29. Թեև Համաշխարհային կառավարման ցուցանիշներով առաջընթաց է գրանցվել օրենքի գերակայության ուղղությամբ, կարգավորման որակի և կոռուպցիայի հսկողության ոլորտներում բարելավման տեղ կա: ՊԾՖՀ (PEFA) վերջին (2014 թ.) գնահատումից հետո ՊՖԿ բարեփոխումների բարելավում է գրանցվել: Օրինակ՝ միջազգային չափանիշների համաձայն մշակվել են ֆինանսական և համապատասխանության վերահսկողության ձեռնարկներ, և ըստ առանձին դեպքերի կիրառվել են Վերահսկիչ պալատի կողմից: Հանրային հատվածի ներքին աուդիտորիների, այդ թվում՝ հավաստագրված ներքին աուդիտորների թիվն աճել է: Սակայն դեռևս անհրաժեշտ է առաջընթաց ապահովել՝ կառավարության համախմբված ֆինանսական հաշվետվությունների բացակայությանը և թափանցիկությանը, հանրային ներքին հսկողության համեմատաբար անարդյունավետ շրջանակին և վերահսկողության թույլ կառույցներին անդրադառնալու համար:⁴¹ Նույն ոգով՝ առաջընթաց է անհրաժեշտ ապահովել հանրային հատվածում հաշվետվողականության և վերահսկողության բարելավման, փաստահենք վերլուծությունը քաղա-

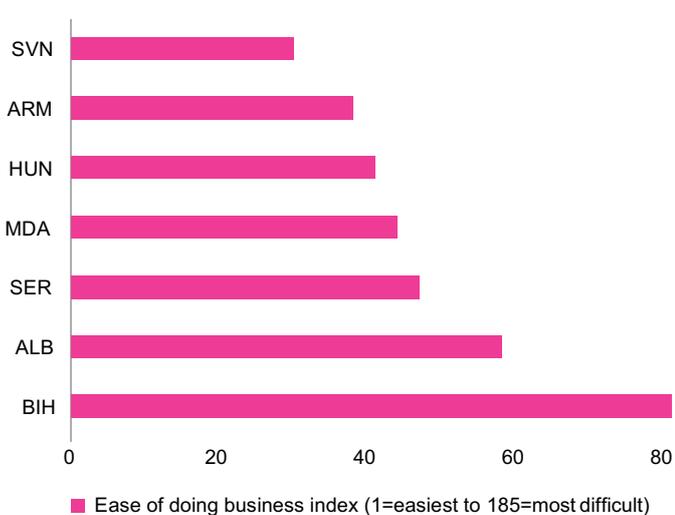
քականության ձևավորման ժամանակ ավելի լայնորեն կիրառելու և դատական համակարգի անկախությունն ամրապնդելու ուղղությամբ:⁴² Շահերի բախումները գործադիր, օրենսդիր և դատարիավական համակարգում էլ ավելի են թուլացնում կառավարության արդյու-

Գծապատկեր 2.9. Գլոբալ մրցունակության ինդեքս

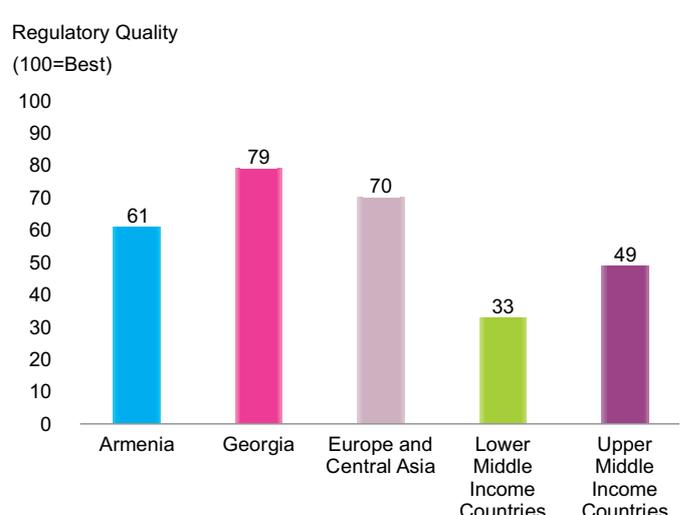
Աղբյուրը՝ Համաշխարհային գործարար համաժողով 2016

Գծապատկեր 2.8. Գործարարությամբ զբաղվելու դյուրինությունը 2017

Աղբյուրը՝ ՀԲԻ ԳԶԻ (WBG DBI) 2017

Գծապատկեր 2.10. Կանոնակարգման որակ, 2015

Աղբյուրը՝ Կառավարման համաշխարհային ցուցանիշներ

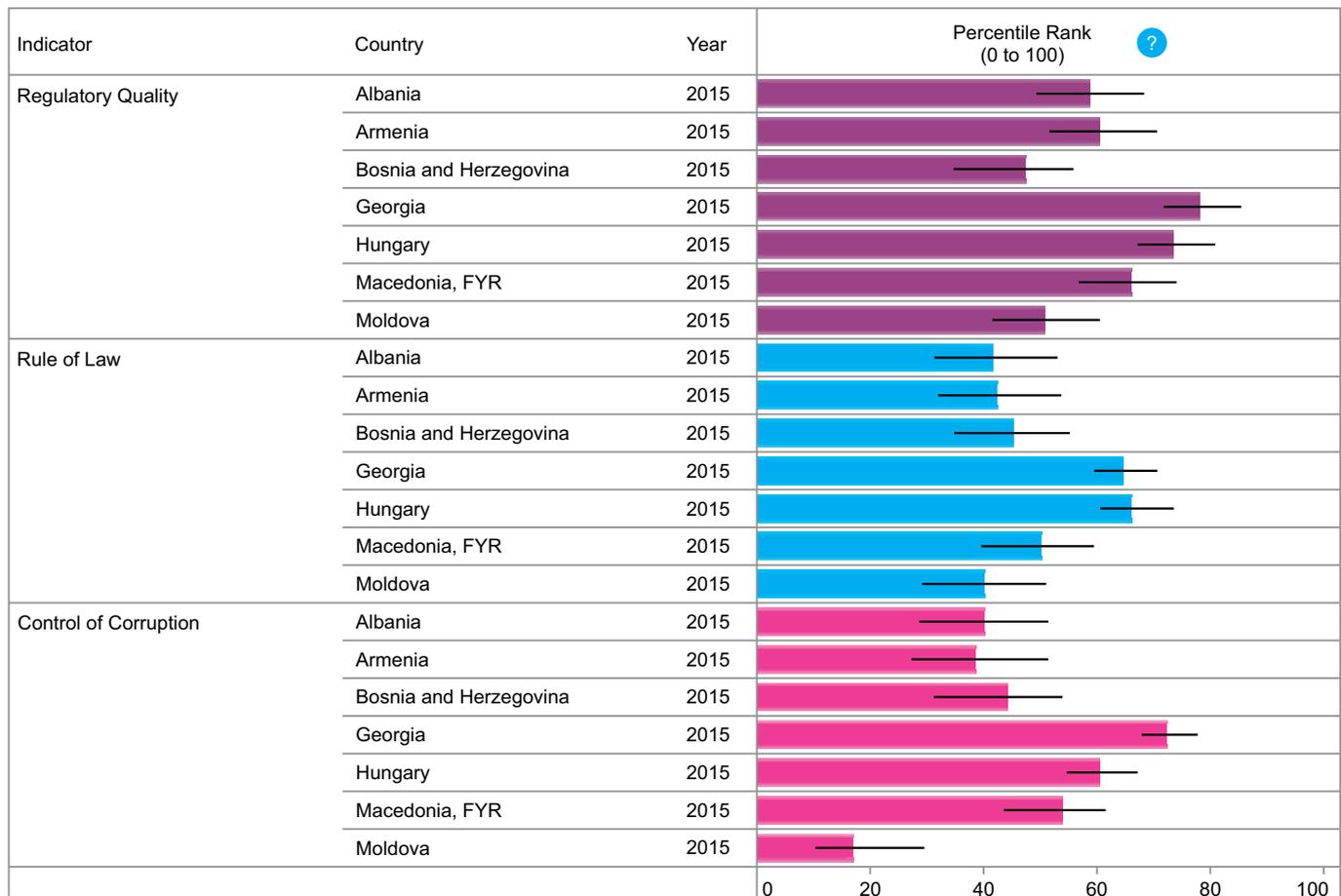
⁴¹Պետական ծախսերի և ֆինանսական հաշվետվողականության («PEFA», 2014) վերջին գնահատմամբ որպես հիմնական խնդիր բարձրացվում (որոնք այսօր էլ արդիական են) են ներքին հսկողության, ներքին և արտաքին աուդիտի, ֆինանսական հաշվետվությունների որակի և օրենսդիր կողմից մանրակրկիտ ուսումնասիրության հարցերը: Պետական ոչ անտրային բազմաթիվ կազմակերպությունների (ՊՈԿԿ) վերահսկողությունը և կարող է ամրապնդվել:
⁴²Այս առումով Ռազմավարական նախաձեռնությունների վերաբերյալ, որի խնդիրն է խորհրդավորություն տրամադրել կառավարության ռազմավարական ուղղությունների վերաբերյալ, խրախուսող է:

նավետությունը: Այն ավելի է խորանում քաղաքացիական ծառայությունում արժանիքների վրա հիմնված համակարգի բացակայության պատճառով՝ ընդ որում վարձատրության սանդղակով, որը կատարողականի և հմտությունների դիմաց չի պարգևատրում և տալիս է պաշտոնները և առաջխաղացումները հովանավորչության դրսևորմամբ բաշխելու հնարավորություն: 2018 թ. արդյունքներով Հայաստանի Կարգավորող կառավարման ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ առկա է հանրային մասնակցության ուղիների ամրապնդման հնարավորություն՝ հետադարձ կապի շղթան փակելու ուղղությամբ միջոցառումներ ձեռնարկելով և ներքևից վերև մասնակցությունը բարելավելով:

2.30. Մի շարք բարեփոխումներ հետ են մնում, ընդ որում թղթի վրա (դե յուրե) հաստատված և տեղում իրականացվող (դե ֆակտո)բարեփոխումների միջև առկա է խզում: Օրինակների կարելի է հանդիպել սահմանների կառավարման, սեփականության իրավունքների, հարկային վարչարարության և մրցակցության միջա-

վայրի ոլորտներում (հմտ. հաջորդ բաժնի հետ): Թեև գործ սկսելը, գույքի նկատմամբ իրավունքներ գրանցելը, պայմանագրերի կիրարկումը և վարկերի հասանելիությունը կարգավորումներով դյուրացվել են, գործարար գործառնությունների իրականացման համար այնպիսի հարցերի կարգավորումը, ինչպիսիք են օրինակ՝ շինարարական թույլտվությունների ստացումը և էլեկտրականության միացումը, դեռևս կարող են դժվարությամբ ընթանալ (Գործարարությամբ զբաղվելու դյուրինությունը, 2018 թ.): Բացի այդ, ինչպես տեսանք ավելի վաղ՝ միակցելիությունը քննարկող բաժնում, այնպիսի մուտքային ռեսուրսների գինը, ինչպիսիք են օրինակ՝ թվային ծառայությունները, կատարողականի համեմատ բարձր է համադրելի երկրներից, ինչն էլ անդրադառնում է մրցունակության վրա: Նմանատիպ ձևով, որակյալ ենթակառուցվածքի հասանելիությունը գիշում է համադրելի երկրներին: Օրինակ՝ էլեկտրաէներգիայի հաղորդման և բաշխման կարևոր ակտիվների վատ վիճակը վտանգում է մատակարարման հուսալիությունը:

Գծապատկեր 2.11.Կառավարման համաշխարհային ցուցանիշներ, 2018

Աղբյուրը՝ WBI 2017:

⁴⁹Անկախ և կոմպետենտ դատական մարմինների բացակայությունը խոչընդոտում է գործարարությամբ զբաղվելը: Գույքային վեճերի հեշտ լուծման և դատական կարգով գործերի քննության այլընտրանքային մեխանիզմների բացակայության պայմաններում սա նաև թուլացնում է գույքային իրավունքները: Այս թերություններն արտացոլված են «Գործարարությամբ զբաղվելու» հետազոտության այն ցուցիչում, որը վերաբերում է պայմանագրերի կիրարկման համար պահանջվող ժամանակին. 2012 թ. ի վեր այն 570 օր է: Ըստ 2015-16 թթ. Գլոբալ մրցունակության զեկույցի՝ դատական մարմինների անկախության առումով 140 երկրների շարքում Հայաստանը զբաղեցնում է 106-րդ տեղը: «Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլի» 2013 թ. «Կոռուպցիայի գլոբալ բարոմետր» զեկույցի համաձայն՝ Հայաստանում դատական համակարգն ընկալվում է որպես երկրի ամենակոռումպացված համակարգերից մեկը:

2.31. Կորպորատիվ կառավարման բնագավառի մարտահրավերները դժվարացնում են ՕՈՒՆ-ների կամ ներքին շուկայից ֆինանսավորման ներգրավումը:

Սահմանափակ թափանցիկությունը, ոչ արդյունավետ գործող տնօրենների խորհուրդները և սեփականատերերի իրավունքների սահմանափակ պաշտպանությունը բացասաբար են անդրադառնում հայկական ընկերությունների՝ ներդրողներ ներգրավելու, բանկերից ֆինանսավորում ստանալու կամ հեղինակավոր միջազգային գործընկերների հետ կապեր հաստատելու հնարավորությունների վրա՝ դրանով իսկ էապես սահմանափակելով նրանց աճի հեռանկարները: Լայն տարածում ունի ստվերային հաշվառումը և շահույթի թերհայտարարագրումը, որոնք մասամբ պայմանավորված են հարկային և մաքսային վարչարարությունում առկա թերություններով: Ոչ ֆինանսական տեղեկատվության

(օ՝,ր.՝ սեփականատերերի կառուցվածք, ռազմավարություն և այլն) բացահայտումն ընդհանուր առմամբ թույլ է: Խորհուրդները անկախություն, ռազմավարական դերակատարում և ընկերության կառավարման նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու իրավասություն չունեն: Թեև կարելի է ասել, որ սեփականատերերի հիմնարար իրավունքները սահմանված են օրենքով, սակայն պարզ չէ, թե ինչպես են կիրարկվում սեփականատերերի իրավունքները և նրանց հետ ձեռք բերված համաձայնությունները:⁴⁴ Ներքին կապիտալի շուկայի զարգացման և արտահանման ուղղվածություն ունեցող ոլորտներում ՕՈՒՆ-ների ներգրավման ուղղությամբ կառավարության կողմից գործադրվող շարունակական ջանքերը հաջողությամբ կպսակվեն միայն այն դեպքում, երբ կիզորացվի սեփականատերերի իրավունքների պաշտպանությունը:⁴⁵

Ներդիր 2.7. Էներգետիկայի ոլորտի մարտահրավերները

Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման համարժեքությունը: 2021 թվականից ԶԵԿ-ի աշխատանքի նախատեսվող դադարեցման դեպքում անհրաժեշտ կլինի ապահովել կանխատեսվող ամենամեծ բեռնվածությունը և Էներգետիկ համակարգի բավարար հզորությունը: Էներգախնայողությունն Էլեկտրաէներգիայի պահանջարկի բավարարման ամենանվազ ծախսատար տարբերակն է: Հաշվարկների համաձայն՝ 1կՎ/ժ Էլեկտրաէներգիայի խնայման արժեքը կազմում է նոր արտադրված Էլեկտրաէներգիայի երկարաժամկետ սահմանային արժեքի 25-30 տոկոսը: Էներգախնայողության ջանքերի կենտրոնացման պարագայում կկարգավորվեն նաև մատչելիության խնդիրները, ինչպես նաև, վերականգնվող էներգիայի զարգացման հետ մեկտեղ, կաճի Էներգետիկ անվտանգությունը (2013 թ. Էներգետիկ անվտանգության ազգային հայեցակարգ):

Կառավարումը և ներդրումային միջավայրը: 2016 թվականից Էներգետիկ ոլորտի ֆինանսական վիճակը սկսեց բարելավվել՝ պայմանավորված կառավարության «Ֆինանսական առողջացման ծրագրի» հաջող իրականացմամբ: Հենվելով այս դրական զարգացման վրա՝ Հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովը (ՀԾԿՀ) նախատեսում է անցնել կարգավորիչ բարեփոխումների հաջորդ փուլին և վերացնել լարման տարբեր խմբերի համար սահմանված վերջնական սպառման սակագների խաչաձև սուբսիդավորումը: Ընդհանուր առմամբ, երկրում օրենսդրական և ենթօրենսդրական դաշտը նպաստավոր է մասնավոր ներդրումների

ներգրավման համար: Հիմնվելով 1997 թ. սկսված բարեփոխումների հաջող ընթացքի վրա՝ ոլորտը ներգրավել է ավելի քան 1.2 մլրդ ԱՄՆ դոլարի մասնավոր ներդրումներ: 2017 թ. հուլիսին «Էներգետիկ շուկայի ազատականացման ծրագրի» հաստատումից հետո կոդադարեցվի ոլորտի կարգավորումը, և այն անցում կկատարի ազատականացված մոդելին՝ նպատակ ունենալով ներդնել ժամանակակից առևտրային կանոններ, էլ ավելի բարելավել սակագների կառուցվածքը և խթանել սահմանային առևտուրը: Պետական պարտքի հետ կապված սահմանափակումների պայմաններում կառավարությունը կորոշի Էներգետիկ ոլորտում երկարաժամկետ մասնավոր կապիտալ ներգրավելու գործուն մեխանիզմները՝ նպատակ ունենալով արդյունավետ մասնավոր հատվածի աճի համար ապահովել Էլեկտրաէներգիայի մակատարարման հուսալիությունը և համարժեքությունը:

Հուսալիությունը: Էլեկտրաէներգիայի հաղորդման ենթակառուցվածքների վատ վիճակը խաթարում է մատակարարման հուսալիությունը: 110 և 220 կՎ հզորության օդային հաղորդման մեկ գծի հաշվով դադարի միջին հաճախականությունը 2.5 անգամ մեծ է՝ լավ աշխատող համադրելի ենթակառուցվածքների համեմատ: Ենթակայանների միջին վաղեմությունը շուրջ 35 տարի է, դրանց մեծ մասը չի վերականգնվել կամ արդիականացվել: Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման ծառայության որակը, ըստ Հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովի հաշվարկած և հրապարակած ծառայության որակի ցուցանիշ-

⁴⁴Փորձամանական բաժնետերերի շահերի պաշտպանության ԳՄՏ-ի առումով Հայաստանի գնահատականը համեմատաբար ցածր է՝ 36-րդ տոկոսային համարժեք:
⁴⁵Աղբյուրը՝ Կորպորատիվ կառավարման անցումային տնտեսություններում. Հայաստանի մասին զեկուլց, ԿՉԵԲ, 2016 թ.:

ների, 2013 թվականից ընկել է բաշխման մակարդակում դադարեցումների թվի աճի պատճառով⁴⁶: Հաղորդիչ և բաշխիչ ցանցերում սոր ներդրումները կնպաստեն հուսալիության բարձրացմանը:

Մատչելիությունը: Ավանդական ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ էներգիայի մատչելիությունն արդիական հարց է Հայաստանում և համեմատաբար ավելի լրջորեն է ազդում կարիքավորների և խոցելի մարդկանց վրա: Էներգիան կազմում է Հայաստանում տնային

տնտեսությունների սպառման զգալի մասը. Էներգիայի և էլեկտրաէներգիայի ծախսերը կազմում են տնային տնտեսությունների ընդհանուր ծախսերի, համապատասխանաբար, 12.4 և 6 տոկոսը: Հաշվարկների համաձայն՝ Հայաստանում տնային տնտեսությունների շուրջ 11.2 և 52.5 տոկոսը, համապատասխանաբար, «էլեկտրաէներգիայի և էներգիայի» առումով աղքատ են⁴⁷: Սպասվում է էլեկտրաէներգիայի սակագների հետագա բարձրացում՝ հաշվի առնելով էներգետիկ ոլորտում ակնկալվող շոշափելի ներդրումները:

2.32. Ի վերջո, սորարարությունների, տեխնոլոգիաների առավել լայն կիրառությունը և գիտելիքների յուրացումը արդյունավետորեն կխթանեն արտադրողականությունը: Սորարարությունները չեն հանգեցնում արտադրողականության աճի, ինչը ենթադրում է, որ Հայաստանում բարելավման հնարավորությունները պետք է ավելի գլոբալ միավորվեն: Սորարարական գործունեություն իրականացնող հայկական ընկերությունները գրանցում են արտադրողականության բարձր հավելած: Այն ընկերությունները, որոնք ներդրել են սոր ապրանք կամ արտադրական սոր մեթոդ, իրենց արտադրողականությամբ երկու անգամ գերազանցում են ոչ սորարար ընկերություններին: Դրական հավելած է գրանցվել նաև այն ընկերություններում, որոնք զբաղվում են կազմակերպչական սորարարություններով, ինչպիսիք են ձեռնարկատիրական գործելակերպերը, աշխատատեղի կազմակերպումը, արտաքին կապերը կամ ներդրումները գիտահետազոտական աշխատանքներում⁴⁸: Այսուհանդերձ ընդհանուր ինտեգրման ցածր մակարդակը կարող է նվազեցնել սորարարության միջոցով ստացվող օգուտների շրջանակը: Մասնակցությունը գիտահետազոտական և սորարարական գործունեությանը ժամանակի ընթացքում նվազել է, հայկական ընկերությունները հետ են մնում համադրելի երկրների ընկերություններից սորարարական աշխատանքների (օրինակ՝ գիտահետազոտական գործունեության գծով ծախսերի և սորարարական մոտեցումների կիրառման համար գործատուների կողմից աշխատողների խրախուսման) առումով: Մի շարք ընկերություններ կարող են պայքարել սորարարական լուծումների համար որոշ ֆինանսավորում ապահովելու համար, իսկ շատ ընկերություններ էլ կարող են չափազանց փոքր լինել դրանցից օգուտ քաղելու համար:

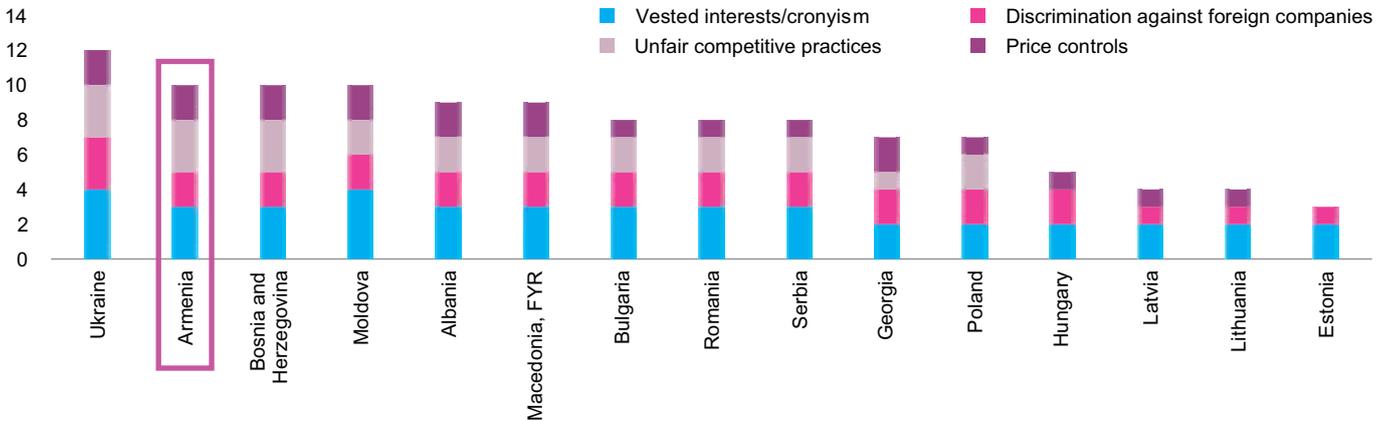
b. Մրցակցություն և շուկայական մրցունակություն

2.33. Վերջին տարիներին մրցակցային միջավայրում առաջընթաց է դիտվել: Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի 2016-17 թթ. Գլոբալ մրցունակության զեկույցում արտացոլված մրցակցության ընկալման ցուցանիշների համաձայն՝ տեղական մրցակցության ինտենսիվության առումով 138 երկրների շարքում Հայաստանը զբաղեցնում է 91-րդ տեղը, շուկայում գերիշխող դիրքի առումով՝ 51-րդ տեղը, հակամենաշնորհային քաղաքականության արդյունավետության առումով՝ 77-րդ տեղը⁴⁹: Վերջին տարիներին որոշ ոլորտներում բարելավվել է կարգավորիչ դաշտը՝ տալով առավել մրցակցային միջավայրի զարգացման հնարավորություն⁵⁰: Տարբեր կարևոր շուկաների, օրինակ՝ դեղորայքի, պարարտանյութերի, առողջապահական ծառայությունների գործունեության բարելավման ուղիների շուրջ քննարկումներն ընթացքի մեջ են⁵¹:

⁴⁶ Երկրում համակարգի աշխատանքի ժամանակավոր դադարների հաճախականության տևողության միջին ցուցիչը («SAIFI»), 2012 թ. 5.18-ի համեմատ, աճել է՝ 2016 թ. կազմելով 6.98: Երկրում համակարգի աշխատանքի ժամանակավոր դադարների տևողության միջին ցուցիչը, 2013 թ. 8.69-ի համեմատ, 2016 թ. կազմել է 12.66: Մատակարարման հուսալիության աստիճանի նվազումը կարող է պայմանավորված լինել 2012-14 թթ. ՀԷՑ-ի ծանր ֆինանսական վիճակի պատճառով բաշխիչ ցանցում կատարված ներդրումների անբավարար մակարդակով:
⁴⁷ Էլեկտրաէներգիայի/էներգիայի սպառման տեսանկյունից տնային տնտեսությունը համարվում է աղքատ, եթե նրա ընդհանուր բյուջեի ավելի քան 10 տոկոսը ծախսվում է էլեկտրաէներգիայի/էներգիայի վրա:
⁴⁸ Մրջյունը՝ ԵՅԳ-ի «Առևտուր և մրցունակություն» ելակետային փաստաթուղթ:
⁴⁹ Սա նշանակալի բարելավում է 2010 թ. համեմատ, երբ 140 երկրների շարքում հակամենաշնորհային քաղաքականության արդյունավետության առումով Հայաստանը 138-րդն էր, տեղական մրցակցության առումով՝ 136-րդը, իսկ շուկայում գերիշխող դիրքի առումով՝ 133-րդը:
⁵⁰ Այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք են օդային, երկաթուղային փոխադրումները և վառելիքը, որոնք նախկինում մեծապես փակ էին սոր մասնակիցների համար, վերջին տարիներին դարձել են բաց, սակայն խոչըրագույն ընկերությունները շարունակում են գերիշխող դիրք զբաղեցնել այդ շուկաներում:
⁵¹ Աջակցվում են Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի (ՏՄՊԳ) կողմից:

Գծապատկեր 2.12. Քիզնեսի ռիսկերը՝ կապված մրցակցության թույլ քաղաքականության հետ (ըստ բաղադրիչների)

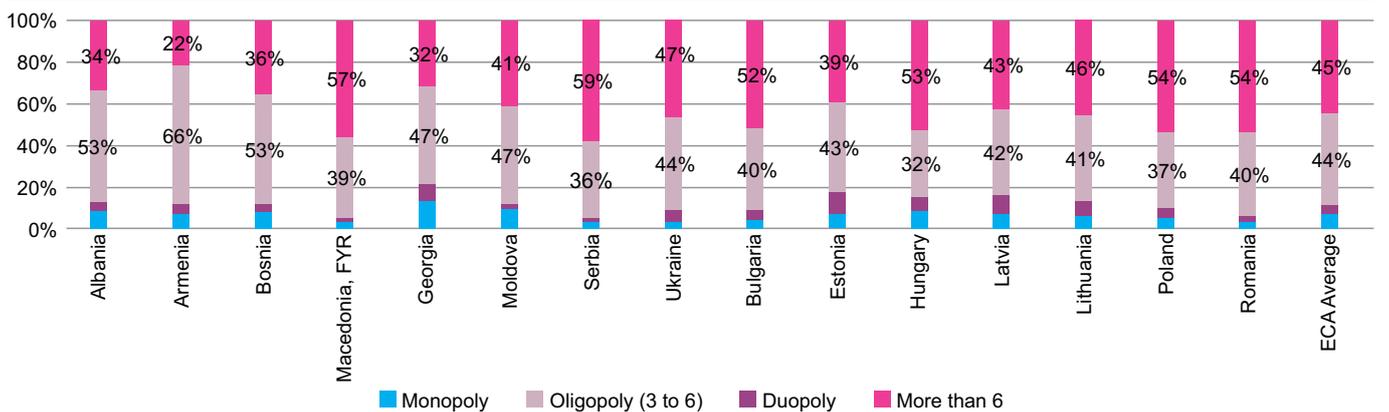

Աղբյուրը. «Economist Intelligence Unit», 2017 թ.:

2.34. Այնուամենայնիվ դեռևս լուրջ մտահոգող խնդիրներ կան ներդրողների համար: Թեև պետական ձեռնարկությունների հատվածը սահմանափակ է Հայաստանում, մրցակցային թույլ պայմանները և մրցակցային քաղաքականությունն ընկալվում են որպես մասնավոր ընկերությունների համար քիզնեսի գործառնական բարձր ռիսկին նպաստող գործոններ: Եվրոպական և Կենտրոնական Ասիայի (ԵԿԱ) այլ երկրների շարքում Հայաստանում ներդրողների համար քիզնեսի վարման ռիսկերն ամենաբարձրներից մեկն են («Economist Intelligence Unit»-ի [EIU] 2017-18 թթ. զեկույց): Անշուշտ, «EIU»-ի Ռիսկերի գնահատման համաձայն, քիզնեսի՝ մրցակցության թույլ քաղաքականության հետ կապված ռիսկերն իրենց բարձր մակարդակով զիջում են միայն Ուկրաինային (գծապատկեր 2.11): Նշված ընկալվող ռիսկերը հիմնականում կապված են անձնական շահերի, քրոնիզմի և անհավասար մրցակցային վարքագծերի հետ, որոնք խոչընդոտում են շուկայում ընկերությունների համար հավասար պայմանների ստեղծումը⁵²:

«EIU»-ի Ռիսկերի գնահատման համաձայն, քիզնեսի՝ մրցակցության թույլ քաղաքականության հետ կապված ռիսկերն իրենց բարձր մակարդակով զիջում են միայն Ուկրաինային (գծապատկեր 2.11): Նշված ընկալվող ռիսկերը հիմնականում կապված են անձնական շահերի, քրոնիզմի և անհավասար մրցակցային վարքագծերի հետ, որոնք խոչընդոտում են շուկայում ընկերությունների համար հավասար պայմանների ստեղծումը⁵²:

Գծապատկեր 2.13. Շուկայի կառուցվածքը արտադրության ոլորտում

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկ, Ձեռնարկությունների հետազոտություն: Մենաշնորհով, երկշնորհով, օլիգոպոլիայով բնութագրվող, ինչպես նաև ավելի մեծ թվով խաղացողներ ունեցող շուկաների մասնաբաժինը՝ ներկայացված ուղղահայաց առանցքի վրա:

2.35. Որոշ ենթաոլորտներում դիտվել է ընկերությունների մուտքը շուկա, սակայն հայկական շատ շուկաներում փոքրաթիվ մասնակիցներ կան կամ դրանց համակենտրոնացումը բարձր է՝ մեծացնելով շուկայի ոչ մրցակցային վերջնարդյունքների ռիսկը: ԵԿԱ տարա-

ծառյանի համադրելի երկրների շարքում Հայաստանի մշակող արդյունաբերության շուկաների մասնաբաժինը, որոնք մենաշնորհներն են, դուոպոլիաներ կամ օլիգոպոլիաներ, ամենամեծն է (Գծապատկեր 2.13)⁵²: Փաստերից հետևում է, որ մշակող արդյունաբերու-

⁵² Համաշխարհային բանկ, ձեռնարկությունների հարցումներ, մատչելի վերջին տվյալներ

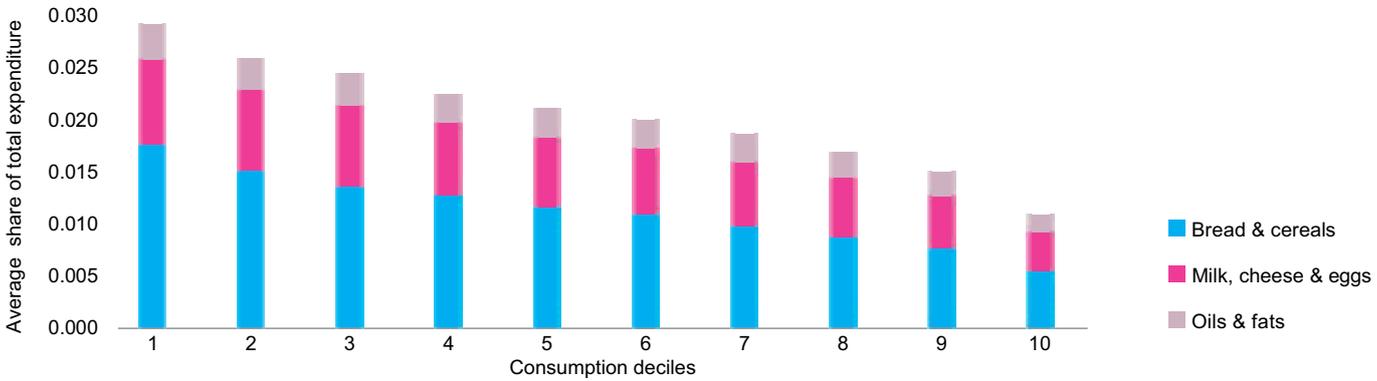
յան և ծառայությունների ենթաուղորտները ժամանակի ընթացքում ավելի համակենտրոնացած են դառնում:⁵³ Որոշ շուկաներ մուտք է դիտվել, սակայն կարևոր շատ շուկաներում խիստ համակենտրոնացումը պահպանվում է:⁵⁴

2.36. Թույլ մրցակցությունը և շուկայական մրցակցության բացակայությունը բացասաբար են ազդում արտադրողականության աճի և սպառողների բարեկեցության վրա⁵⁵: ՀՆԱ-ի և համատեղ բարեկեցության աճի մեջ մասնավոր հատվածի մասնակցությունը կախված է շուկաներում մրցակցության աստիճանից: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կենտրոնացումների ավելի ցածր աստիճան ունեցող ենթաուղորտներում աշխատուժի իրական արտադրողականությունն ավելի բարձր է: Ավելի բարձր կենտրոնացումներ ունեցող շուկաներում ավելի մեծ է ոչ մրցակցային արդյունքների միտումը, ինչպիսիք է նորարարությունների և արտադրողականության բարձրացման նկատմամբ ավելի թույլ շահագրգռությունը: Բացի այդ, Հայաստանում անցկացված նախորդ վերլուծությունը ցույց է տվել, որ թույլ մրցակցությունը կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ սպառողական գների վրա, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն տնային տնտեսությունների համար⁵⁶: Եթե ենթադրենք, որ կոնկրետ սննդամթերքի գները ուժեղացված են թույլ մրցակցության պատճառով, ապա ստորին դեցիլում մրցակցության խթանումից առաջացող խնայողությունները կհանգեցնեն սպառման վերին դեցիլում հարաբերական խնայողություններ

րի կրկնակի կամ եռակի աճի (գծապատկեր 2.13):

Արտադրական գործընթացին մասնակցություն ունեցող որոշ ոլորտներում (երկաթուղային տրանսպորտ, կոմունալ ծառայություններ, ինտերնետային կապ) շուկայական մրցակցության և մրցակցությունը խթանող համապատասխան կարգավորումների բացակայությունը նպաստում է Հայաստանում գործող ընկերությունների ծախսերի աճին և թուլացնում նրանց մրցունակությունը: Ծիշտ է, այդ ծառայությունների շուկայի փոքր ծավալներն այնքան էլ շուկայի տարբեր մասնակիցներ ունենալու հնարավորություն չեն տալիս, սակայն գների և ծառայությունների որակի առումով մրցակցային ճնշում խթանող արդյունավետ կարգավորիչ դաշտերի բացակայության պատճառով սպառողները կարող են մնալ չպաշտպանված, իսկ համապատասխան շուկաները կարող են խեղաթյուրվել: Մենաշնորհները, ինչպիսիք են երկաթուղային ենթակառուցվածքները, ջրամատակարարումը, էլեկտրաէներգիայի մատակարարումը և կապի ենթակառուցվածքները, կարող են օգտագործել իրենց շուկայական գերիշխող դիրքը իրավաբանական անձ հանդիսացող սպառողների նկատմամբ խտրական կամ հայեցողական վերաբերմունքով և ազդել շուկայում նրանց մրցակցային դիրքի վրա: Եթե նման բան թույլ տրվի թույլ կարգավորումների պարագայում, ապա դա կարող է բարձրացնել Հայաստանում գործող ընկերությունների ծախսերը և թուլացնել նրանց մրցունակությունը:

Գծապատկեր 2.14. Սննդի որոշ ապրանքատեսակների շուկաներում ուժեղ մրցակցությամբ պայմանավորված հնարավոր խնայողությունները՝ ըստ սպառման դեցիլների (մասնաբաժինը տնային տնտեսությունների ընդհանուր ծախսերում)

Աղբյուրը՝ Հաշվարկներ՝ հիմնված 2014 թ. Կենսապայմանների միասնական հետազոտության վերաբերյալ ԵԿԱ-ի «Աղքատության և հավասարության թիմի» հաշվարկների վրա:

⁵³ Ընկերությունների մակարդակով Պետական եկամուտների կոմիտեի 2011-2015 թվականների տվյալների հիման վրա: Համակենտրոնացման համաթվերի բաշխվածությունը, որոնցով հաշվառվում է ընկերությունների թիվը և ենթաուղորտում եկամուտների մասնաբաժինը, մշակող արդյունաբերության և ծառայությունների ենթաուղորտում տեղաշարժվել է դեպի աջ:
⁵⁴ Այն, օրինակ, ճիշտ կլինի է շաքարավազի, բենզինի, բանակի և թռչնամսի դեպքում: Համակենտրոնացման վերլուծությունը հիմնված է Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի (ՏՄՊԳ) 2011-2015 թվականների տվյալների վրա:
⁵⁵ Եզրահանգումները ստացվել են Համաշխարհային բանկի՝ ԵՀԳ Առևտուր և Մրցունակություն ելակետային վերլուծությունից:
⁵⁶ Անհատական նշանակության որոշ ապրանքների, օրինակ՝ կաթի, հավկիթի, հացի և կարագի գները, ՄԴՅ այլ երկրների համեմատ, բարձր են (առնվազն 23 տոկոսով) նույնիսկ շուկայի չափերի և փոխադրման ծախսերի գործոններն անտեսելու դեպքում: Տե՛ս Համաշխարհային բանկ (2013 թ.):

2.39. Մրցակցության քաղաքականության շրջանակը պարունակում է շատ ուղղություններ, որոնք վերանայման կարիք ունեն: Կառավարության միջամտությունների միջոցով շուկայի խնդիրների լուծման համար մրցակցային տարրերի ներդրումը ժամանակավոր բնույթ է ունեցել, ինչն ավելի շատ պայմանավորված է Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի (ՏՄՊԳ) աշխատանքների ուղղվածությամբ, քան մի համակարգով, որով մրցակցության սկզբունքները միավորվում են կարգավորիչ գնահատման մեջ: Դեռևս լուրջ բացեր կան, որոնք նվազեցնում են մրցակցության մասին օրենքի կիրարկման արդյունավետությունը և գերիշխող դիրք գբաղեցնող ընկերությունների կողմից իրենց դիրքի չարաշահման, մրցակիցների միջև գաղտնի համաձայնությունների դեպքերը կանխելու հնարավորությունը: Նշված բացերը վերաբերում են հետաքննչական լիազորություններին, տուգանքների

չափերին և տնտեսվարող սուբյեկտների սահմանմանը, որում պետք է ներառվեն նաև ընդհանուր վերահսկողության ներքո գործող առանձին ընկերությունները:

2.40. Դեռևս չեն իրականացվել կառավարության մրցակցային չեզոքությունն ապահովող միջոցառումներ: Գնումների բնագավառում իրականացվել են տարբեր բարեփոխումներ, սակայն թվում է, որ դեռևս գերակայում են հակամրցակցային վարքագծերը (ներդիր 2.7): Երկրում ներդրումների խթանմանն ուղղված պետական աջակցության գործիքները (ինչպիսիք են հարկային արտոնությունները և արտոնյալ վարկերը) զուրկ են ամբողջական շրջանակից մրցակցության բնագավառում խեղաթյուրումները նվազագույնի հասցնելու համար: Մրցակցության մասին օրենքը պարունակում է որոշ դրույթներ պետական աջակցության մասին, որոնք չեն կիրարկվում:

Ներդիր 2.8. Գնումները Հայաստանում

Որչ աշխարհում աշխատանքների, ապրանքների և ծառայությունների ձեռքբերումը պետական ծախսերի հիմքն է մասնավոր հատվածի աճի համար: Հայաստանը բացառություն չէ, որտեղ պետական գնումների գծով ծախսերը 2014-16 թթ. ժամանակաշրջանում կազմել են ՀՆԱ-ի շուրջ 7 տոկոսը՝ ունենալով կարևոր մասնաբաժին պետական ծախսերում: Ուստի այդ շուկաներում մրցակցության խրախուսումը կարող է թուլացնել ֆիսկալ հաշիվների վրա ճնշումը, իսկ մասնավոր հատվածում՝ խիտ կուտակումները:

Պետական մարմինները նախաձեռնողաբար ներգրավվել են բարեփոխումներում: Դեռևս 2005 թ. ստեղծվեց առցանց հարթակ՝ Հայաստանի Հանրապետության էլ-գնումների համակարգը (ՀՀԷԳՀ), որտեղ գետեղվում են օրենսդրությունը, գնումների պլաններն ու գանգատները, հայտարարված պետական պայմանագրերի կնքման համար դիմելու կամ կառավարության որոշումները գանգատարկելու համար անհրաժեշտ տեղեկատվությունը: Ավելին, 2010 թ. Հայաստանը միացավ ԱՀԿ-ի «Կառավարության գնումների համաձայնագրին» (GPA)՝ միջազգային մրցակիցների համար պետական պայմանագրերի հասանելիությունը բարելավելու նպատակով: Այնուհետև՝ 2015 թ., կառավարությունը հաստատեց «GPA»-ի վերանայված տարբերակը և ընդունեց նոր կանոններ, որոնց համաձայն՝ պետական պայմանագրերին մասնակցության հրավերը պետք է ուղարկվի առնվազն երեք ընկերության և հրապարակվի պետական գնումների գործակալության պաշտոնական կայքում: ՀՀԷԳՀ-ն՝ երկրի էլ-գնումների համակարգը, գործում է և կատարելագործվել է: Այսուհանդերձ նրա ծածկույթը սահմանափակ է, զգալի թվով գնումներ բաց չեն մրցակցության համար:

Հայաստանի փորձը վկայում է փոքր երկրում արտապատվիրման հետ կապված դժվարությունը, որտեղ մատակարարների միջև մրցակցությունը թույլ է: Գնումների տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ պետական գնումների բնագավառում մրցակցությունը համեմատաբար սահմանափակ է: Ճիշտ է, պայմանագրերի թիվը մեծ է, սակայն հրապարակային մրցույթների թիվը կամ բաց մրցակցությունը համեմատաբար փոքր է: Ընկերությունների մասնակցության մակարդակը ցածր է. մրցույթին մասնակցում է միջինը 1.7 և 1.9 հայտատու: Տարբեր ընթացակարգերով անցկացվող գնումների դեպքում ևս մրցակիցների թիվը էապես տարբեր է: Հրապարակային մրցույթներում արձանագրվում է մասնակիցների ամենաբարձր թիվը և պայմանագրերի ամենաբարձր միջին թիվը, մինչդեռ որոշ գնումների, օրինակ՝ շրջանակային պայմանագրերի պարագայում մասնակցության մակարդակը ցածր է (օրինակ՝ 2014 թ. ստորագրվել է 161 շրջանակային պայմանագիր միևնույն թվով գրանցված ընկերությունների հետ):

ՏՄՊԳ-ի կատարած մրցակցության վերլուծությունների արդյունքները, որոնք հաշվի են առնվել պետական գնումների մասին նոր օրենքում, վեր են հանել պետական գնումների բնագավառում առկա բացերը և պետական պայմանագրերի գծով մրցակիցների միջև հակամրցակցային համաձայնությունների գերակայող բնույթը: Պետական գնումներում հակամրցակցային համաձայնությունների ուսումնասիրման արդյունքում պարզվել է, որ նման համաձայնություններ գործում են դեղորայքի, սննդամթերքի, գրասենյակային կահույքի ու իրերի, համակարգչային տեխնիկայի, շինարարական նյութերի, շինարարական ծառայությունների, մաքրող և ախտահանող նյութերի մասով: Նշված համաձայնությունները

կարող են հանգեցնել կառավարության ծախսերի աճի միջինը 49 տոկոսով (Connor, 2014): Մրցակցության խթանմանն ուղղված առաջարկությունները ներառում են հետևյալը. «փոխկապակցված անձ» հասկացության հստակացում միևնույն մրցույթին միևնույն տնտեսվարող սուբյեկտի կողմից վերահսկվող կազմակերպությունների մասնակցությունը կանխելու նպատակով, գանգատարկման կարգի բարելավում և գանգատարկման հանձնաժողովի անկախության աստիճանի բարձրացում, ՀՀԷԳՀ-ում զետեղվող տեղեկատվության թափանցիկության ավելացում: Այս առաջարկությունները դեռևս լիարժեք չեն իրականացվել:

Ընդհանուր առմամբ, երկիրը գնումների հետ կապված ծախսերը որպես մասնավոր հատվածի զարգացումը խթանող գործիք առավել արդյունավետ օգտագործելու համար հսկայական հնարավորություն ունի: Նախ՝

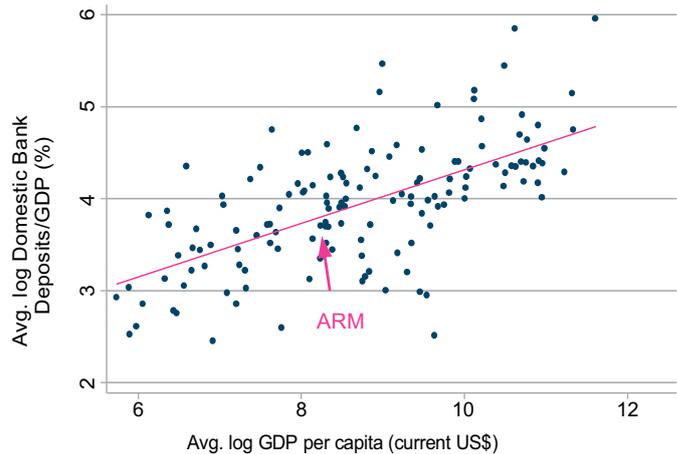
այսմանագրերի կնքման հնարավորությունների մասին պոտենցիալ հայտատուներին ներկայացվող տեղեկատվությունը կարող է ընդլայնվել՝ հիմնվելով նոր կանոնների վրա, որոնք պահանջում են գնումների բնագավառում էլ-գնումների համակարգի կիրառում: Երկրորդ՝ քայլեր կարող են ձեռնարկվել ՓՄՁ-ների գրանցումը և մրցույթներին մասնակցությունը խրախուսելու ուղղությամբ: Երրորդ՝ խոշոր մրցույթներում մրցակցության մակարդակի բարձրացումը կապահովի ավելի բարձր արդյունավետություն և մրցունակություն: Եվ, ի վերջո, հայտերի շուրջ նախապես այսմանավորվածությունների ձեռքբերման դեպքերի առավել արդյունավետ բացահայտումը և նման գործալակերպի ապախրախուսումը կօգնի բարձրացնելու պետական ներդրումներում փոքրի դիմաց ստացվող արժեքը՝ դրանով իսկ նպաստելով արտադրողականության աճին:

c. Ֆինանսական զարգացում և ֆինանսական ներառականություն

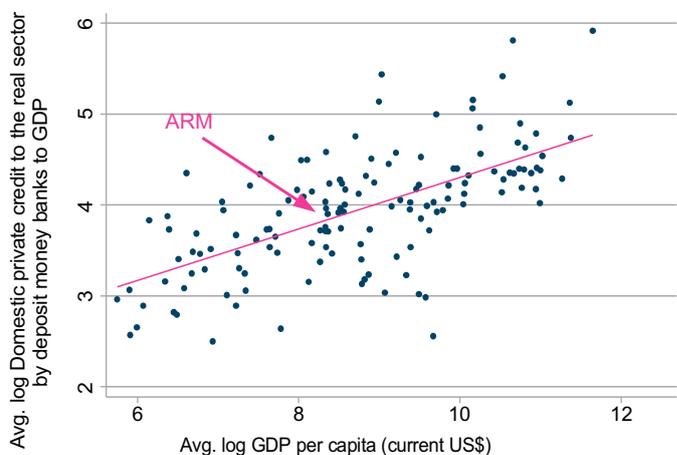
2.41. Ֆինանսական զարգացման և ֆինանսական ներառականության մակարդակը աճել է վերջին տասնամյակում, բայց դեռևս աճը և մասնավոր հատվածի զարգացումը սահմանափակող լուրջ գործոններ կան: Չգալի առաջընթաց է արձանագրվել 2012 թ. «Ֆինանսական հատվածի գնահատման ծրագրի» (FSAP) առաջարկությունների իրականացման ուղղությամբ: Այնուամենայնիվ ֆինանսական հատվածում դեռևս գերիշխող դիրք ունեն բանկերը, իսկ ֆինանսական ներառականությունը սահմանափակ է, որի մասին են վկայում մի քանի համընկնող ցուցանիշներ⁵⁷: Ֆինանսական հատվածի չափերը լայն առումով համապատասխանում են Հայաստանի եկամուտների մակարդակին, երբ կիրառվում է վարկային ցուցանիշը (գծապատկեր 2:15), սակայն, համադրելի երկրների համեմատ, հետ է մնում, երբ կիրառվում է ավանդների ցուցանիշը՝ ենթադրելով ներքին սահմանափակ խնայողություններ (գծապատկեր 2:14): Ներքին խնայողությունների ցածր մակարդակն էլ ավելի է նվազում շատ ավելի ցածր օտարերկրյա խնայողությունների, օտարերկրյա ցածր ներդրումների և ֆինանսական միջոցների շուրջ դաժան գլոբալ մրցակցության ֆոնին:

⁵⁷Մեկ շնչի հաշվով նույնաման եկամուտ ունեցող այլ երկրների շարքում մասնավոր հատվածի ներքին վարկավորումը՝ արտահայտված ՀՆԱ-ի նկատմամբ տոկոսային հարաբերակցությամբ, 2015 թ. կազմել է շուրջ 46 տոկոս: Գլոբալ մրցունակության ցուցիչի կառուցվածքում, ինչպես նաև ամենավերջին «BEEPS» հետազոտությունում, որպես ամենալուրջ սահմանափակող գործոն, նշվում է ֆինանսավորման հասանելիությունը: Հայկական ընկերությունների ընդամենը 3 տոկոսն է նշել, որ ֆինանսավորման հասանելիությունը խնդրահարույց չի եղել 2013 թ.: Ի տարբերություն ԵՎԱ-ի երկրներում գրանցված 49 տոկոս միջին ցուցանիշի: Բացի այդ, հասանելիությունը ուղղված է խոշոր ընկերություններին (որոնց 75 տոկոսն է նշել, որ ստացել է վարկեր բանկերից՝ փոքր ընկերությունների 31 տոկոսի համեմատ, ընդ որում, նման ընկերությունները հիմնականում գործում են երևանում): Ընկերությունների ընդամենը 46 տոկոսը վարկեր կամ վարկային գծեր ունի՝ ստացված բանկերից, իսկ կորպորատիվ ներդրումների 10 տոկոսից պակասն է ֆինանսավորվում բանկերի միջոցով: Մեծ մասամբ (վարկերի 89 տոկոսի դեպքում) պահանջվում է գրավ, որի արժեքը, թվում է, չափից որոշ բարձր է (միջինը վարկի գումարի 264 տոկոսի չափով): Բանկումատների, մասնաճյուղերի, վարկային և ավանդային հաշիվների աճի հետ մեկտեղ ընդլայնվել են բանկային ծառայությունները: Այսուհանդերձ ֆինանսական հաշիվներ ունի չափահասների ընդամենը 17 տոկոսը: Ի լրումն՝ դեռևս լայնորեն կիրառվում են ոչ ֆորմալ փոխառությունների ներգրավման ուղիները: 2014 թ. ֆինանսական կազմակերպությունների վարկեր է ձեռք բերել չափահասների ընդամենը 20 տոկոսը, մինչդեռ չափահասների 27 տոկոսը վարկ է վերցրել հարազատներից կամ ընկերներից (ԱՄՀ, Հոգված IV, 2017 թ.):

Գծապատկեր 2.15. Ավանդներ/ՀՆԱ հարաբերակցությունը և մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն

Գծապատկեր 2.16. Վարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը և մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն

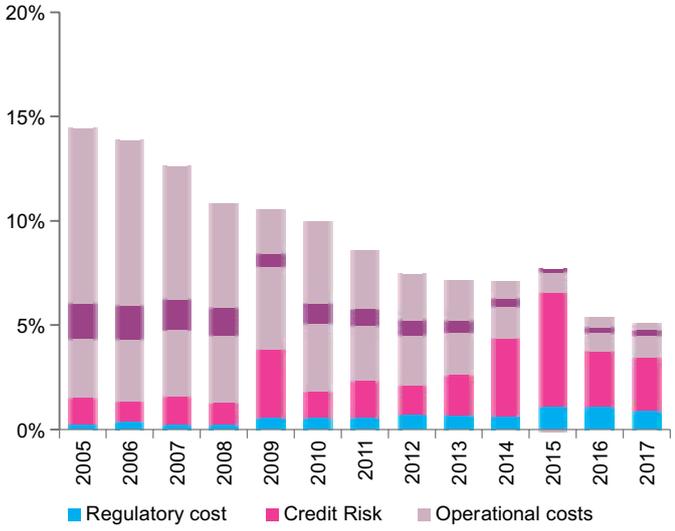

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ, Finstats database, Համաշխարհային բանկ: Ծանոթ.՝ 2014-2015 թթ., 143 երկիր, տվյալների լոգային փոխակերպում

2.42. Կառուցվածքային բնույթի դժվարությունները խոչընդոտում են ֆինանսական զարգացումը: Տոկոսադրույքները Հայաստանում բարձր են և՛ ավանդների ներգրավման բարձր տոկոսադրույքների, և՛ վարկառուների համար գործող տոկոսադրույքների բարձր սպրեդի պատճառով: Կորպորատիվ կառավարման թույլ գործելակերպերի, հատկապես թափանցիկության և ֆինանսական հուսալի հաշվետվությունների բացակայության ֆոնին բանկերը վարկավորման տոկոսադրույքների նկատմամբ կիրառում են ռիսկերի գծով բարձր հավելվածարներ և պահանջում մեծ գրավ⁵⁸: Վերջին տարիներին ռիսկերի գծով հավելվածարն աճել է, մինչդեռ սպրեդի վրա ազդող այլ գործոնները նվազել են կամ էապես մնացել անփոփոխ (գծապատկեր 2:17): Հայաստանի տոկոսադրույքի մի-

ջին սպրեդն (5.2) ընկել է մրցակցության արդյունքում շահույթի մարժաների նվազմանը զուգընթաց, սակայն այն մի ամբողջ տոկոսային կետով բարձր է համադրելի երկրների արձանագրած միջին տարածաշրջանային 4.2 ցուցանիշից (գծապատկեր 2.18): Փոքր վարկառուները հաճախ անհրաժեշտ հմտություններ չունեն վարկարժան համարվելու համար: Վարկատուները հաճախ հմտություններ չունեն փոքր ընկերությունների հետ աշխատելու և նրանց բիզնեսն ըմբռնելու, արժանահավատ ֆինանսական հաշվետվություններ կազմելու և վարկային հայտերը գնահատելու համար: Ֆինանսական զարգացման համար կարևոր նշանակություն կունենան ոչ ֆորմալ գործելակերպերի նվազեցման և ֆինանսական կրթվածության մակարդակին ուղղված ջանքերը:

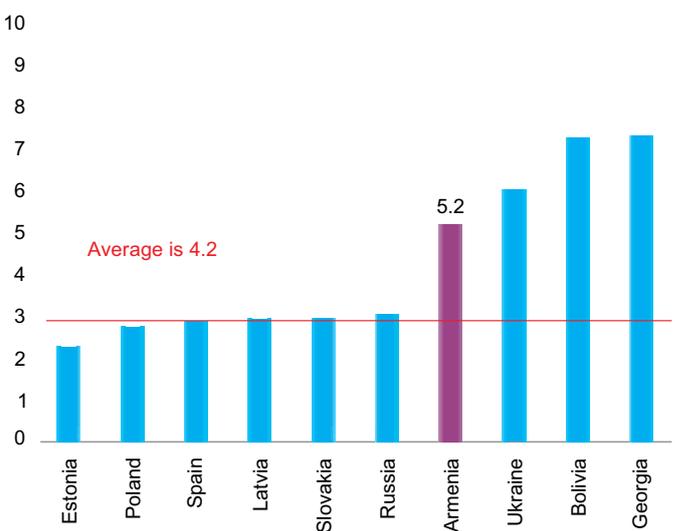
Գծապատկեր 2.17. Տոկոսադրույքի սպրեդի բացվածքը

Աղբյուրը՝ Հայաստանի կենտրոնական բանկ:

2.43. Բանկային միջնորդային ծառայությունները փոխարացնելու համար կապիտալի շուկաների զարգացումը կարևոր նշանակություն կունենա ֆինանսավորման հասանելիության բարձրացման և բազմազանեցման համար: Հայաստանում կապիտալի շուկաներն հատկապես փոքր են: Հայաստանի բաժնետոմսերի շուկայի կապիտալացումը 2015 թ. կազմել է ՀՆԱ-ի 8.5 տոկոսը: Հայաստանի շուկան դեռևս կրում է բարձր և անկայուն տոկոսադրույքների բացասական ազդեցությունը, այդ մասին է վկայում վերջին տարիների պետական պարտատոմսերի եկամտաբերությունը: Հետևաբար ընկերությունների համար դժվար է առաջարկել նույնիսկ ավելի բարձր դրույքներ, որպեսզի ներդրումներ ներգրավեն կորպորատիվ պարտատոմսերի համար: Չափազանց կարևոր է, որ կառավարությունը զարգացնի պետական պարտատոմսերի առաջնային և երկրորդային

Գծապատկեր 2.18. Տոկոսադրույքի սպրեդը 2016 թ. (տոկոս)

Աղբյուրը՝ Հայաստանի կենտրոնական բանկ:

շուկաները և դրանով իսկ խթանի դրանց նկատմամբ պահանջարկը, ինչի շտրոհիվ կնվազեն այդ պարտատոմսերի տոկոսադրույքները: Հայաստանի կապիտալի շուկայի զարգացման համար հզոր խթանիչ է կառավարության իրականացրած կենսաթոշակային բարեփոխումների ծրագիրը: Հայաստանում կենսաթոշակային ֆոնդերի ակտիվների մեծությունն ամենացածրներից է համադրելի երկրների շարքում: 2015 թ. Հայաստանի կենսաթոշակային ֆոնդերի ակտիվները կազմել են ընդամենը ՀՆԱ-ի 0.6 տոկոսը՝ համադրելի երկրներում գրանցված 14.1 տոկոս միջին ցուցանիշի հեմմեմատ: Հայաստանում կենսաթոշակների ոլորտը սկսեց դանդաղ տեմպերով ձևավորվել, երբ 2014 թ. հունվարի 1-ից քաղծառայողների և աշխատաշուկա մուտք գործած նոր աշխատողների համար պարտադիր կենսաթոշակային վճարների սխեմայի ներդրումից հետո սկզբնական փու-

⁵⁸ Նոր իրավական դաշտի և շարժական գույքի գրավի ռեեստրի ներդրման շտրոհիվ սկսել են մեծանալ փոքր ընկերություններին տրամադրվող վարկերի ծավալները, բայց համանման բարեփոխումներ իրականացրած այլ երկրների համեմատ՝ Հայաստանում բանկերը դեռևս լիարժեք չեն օգտագործում տվյալ բարեփոխումների տված հնարավորությունները:

լում կուտակվեցին զգալի ծավալի միջոցներ: Կառավարությունը ներկայումս պլանավորում է 2018 թ. հուլիսի 1-ից պահանջել մինչև 40 տարեկան բոլոր աշխատողների պարտադիր մասնակցություն (տե՛ս բաժին 2.4): Կարելի է ակնկալել, որ կենսաթոշակային ֆոնդերի կուտակմանը զուգընթաց՝ դրանք կսկսեն գործադրել տոկոսադրույքների նվազման համար այնքան անհրաժեշտ ճնշումը՝ բարձրացնելով պարտատոմսերի և այլ արժեթղթերի պահանջարկը:

2.44. ՀՀ ԿԲ-ն ստանձնել է ֆինանսական զարգացման և ֆինանսավորման հասանելիության սահմանափակող գործոնների վերացումը հետևյալի միջոցով. (i) ֆինանսական հատվածի թույլ և խոցելի կողմերի գնահատում, և (ii) կառավարության հետ նոր նպատակների ու խնդիրների սահմանում՝ ֆինանսական միջնորդային ծառայությունները բարելավելու նպատակով, ներառյալ ֆինանսական գրագիտության և ներառականության ցածր մակարակի խնդիրը լուծելու միջոցով, (iii) աջակցություն կապիտալի շուկաների զարգացմանը⁵⁹: Այսպես թե այնպես կորպորատիվ հատվածում կառավարման բարելավումը առանցքային նշանակություն կունենա ընկերությունների արտադրողականության բարձրացման նպատակով ֆինանսավորման հասանելիությունը բարձրացնելու համար:

C Մարտահրավեր 3. Աշխատուժի արտադրողականությունը

2.45. ՀՖՃ-ից հետո զբաղվածության աճն անկում է ապրում՝ արտացոլելով աշխատաշուկայում առաջարկի և պահանջարկի պայմանները: Տնտեսապես ակտիվ տարիքի մարդկանց (ինչպես զբաղված, այնպես էլ չաշխատող) վրա ազդում է աշխատանքային ռեսուրսների ծավալը, ինչպես նաև աշխատունակ տարիքի մարդկանց՝ աշխատանք փնտրելու որոշումը: 2008 թ. ի վեր տնտեսապես ակտիվ դարձած աշխատանքային ռեսուրսներում տեղի է ունեցել տոկոսային փոքր աճ: Բայց տնտեսապես ակտիվ մարդկանց թվի աճը գլխավորապես հանգեցրել է գործազրկության, ոչ թե զբաղվածության աճի, ինչն արտահայտում է աշխատուժի պահանջարկի և աշխատատեղերի ստեղծման պայմանները: Թեև 2004-2008 թթ. ընկած ժամանակահատվածում զբաղվածությունն աճել է 9.4 տոկոսային կետով (հիմնականում պայմանավորված շինարարության վերելքով), զբաղվածության մակարդակը շարունակում է ընկնել 2008 թ. ի վեր, ընդ որում, 2008-2015 թթ.

զբաղվածությունը կրճատվեց 10 տոկոսային կետով: Գործազուրկների թվի աճը, որ 2010 թ. գագաթնակետին հասավ, 2013 թվականից կրկին սկսել է աճել: Բաժին «B»-ում ներկայացված վերլուծությունը ենթադրում է, որ ակտիվորեն զարգացող մասնավոր հատվածը կարող է աշխատուժի պահանջարկի խթանման միջոցով լուծել աշխատաշուկայի նման թույլ գործունեության խնդիրը: Ընդունելով տնտեսության առջև ծառայած ժողովրդագրական և հմտությունների հետ կապված մարտահրավերները՝ սույն բաժնում քննության է առնվում աշխատաշուկայի առաջարկի հարցը⁶⁰:

2.46. Աշխատաշուկայի առաջարկի առումով արդյունավետ աշխատուժը եական նշանակություն ունի ոչ միայն մասնավոր հատվածի վերաբերյալ, այլև աշխատողների եկամուտ վաստակելու ներուժի մեծացման համար, հատկապես՝ տեխնոլոգիաների կատարելագործման և պահանջվող հմտությունների փոփոխման պայմաններում: Երկարաժամկետ կտրվածքում արտադրողականության աճն այն տնտեսական գործոնն է, որը կարող է բարձրացնել բոլոր մարդկանց, հատկապես կարիքավորների կենսամակարդակը: Գյուղատնտեսության ոլորտում աշխատատեղերի կրճատման և SS-ի վրա հիմնվող ոլորտների հեռանկարային աճի պայմաններում փոփոխվում է պահանջվող աշխատատեղերի և հմտությունների բնույթը: Ռուսաստանի գյուղացիական տնտեսություններում և շինարարական օբյեկտներում աշխատելու նպատակով մարդկանց աշխատանքային կարճատև միգրացիան կշարունակի տարբերակ մնալ ցածր հմտությունների ունեցող հայ աշխատավորների համար (տե՛ս հավելված 4), սակայն կարևոր նշանակություն կունենա բաժին «B»-ում քննարկվող պահանջարկի հետ կապված մարտահրավերների հաղթահարումը՝ զուգակցված աշխատողների զբաղվածության և եկամուտ վաստակելու ներուժի խթանման հետ (վերջինս քննության է առնվում սույն բաժնում):

i. Աշխատուժի արտադրողականություն և մարդկային կապիտալ

2.47. Աշխատուժի արտադրողականության աճի տեմպերն⁶¹ էապես դանդաղեցին ճգնաժամից հետո, իսկ համադրելի երկրների համեմատ (բացառությամբ Վրաստանի)՝ արտադրողականության բացը շարունակվում է: ՀՖՃ-ից հետո արտադրանքի աճի մակարդակը վերականգնվեց, բայց զբաղվածությունը սկսեց ընկնել,

⁵⁹ՀՀ ԿԲ-ն դիմել է 2018 թ. «Ֆինանսական հատվածի գնահատման ծրագիր» (FSAP) անցկացնելու խնդրանքով, և ակնկալվում է, որ այն կընդգրկի այնպիսի հանգուցային հարցեր, ինչպիսիք են կապիտալի շուկայի զարգացումը, վճարային համակարգի արդիականացումը և կենսաթոշակային բարեփոխումները:

⁶⁰Ոչնչ փաստը ցույց չեն տալիս, որ զբաղվածության միտումները պայմանավորված են աշխատաշուկայի կարգավորումներով: Ընկերությունները չեն նշում, որ այդ կարգավորումները սահմանափակող ազդեցություն ունեն: Օրինակ՝ ընդհանուր մտահոգության առարկա է այն, որ նվազագույն աշխատավարձը կարող է «պարտադիր» լինել և հետ պահել ցածր հմտություններ ունեցող աշխատողների համար աշխատատեղերի ստեղծումից՝ հանգեցնելով այս խմբում գործազրկության ամենաբարձր մակարդակին: Այսուհանդերձ Հայաստանում գործազրկությունը տարածված է միջնակարգ կամ բարձրագույն կրթություն ունեցողների շրջանում: Երևանում, որտեղ գործազրկության մակարդակը բարձր է, գործազուրկների 38 տոկոսը բարձրագույն կրթություն ունի: Սա վկայում է այն մասին, որ իրավիճակի վրա ազդում են այլ գործոններ:

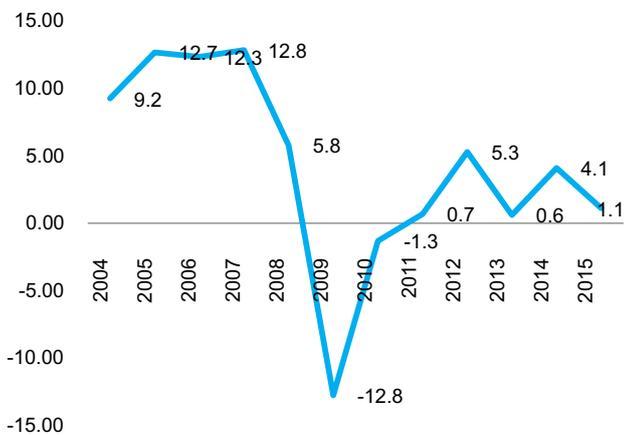
⁶¹Գոյություն ունեն արտադրողականության ցուցանիշների կազմման տարբեր եղանակներ: Վերը ներկայացված տվյալներում որպես մոտավոր ցուցանիշ կիրառվել է մեկ աշխատողի հաշվով աշխատուժի արտադրողականությունը/ՅՆԱ հարաբերակցությունը (արտահայտված հաստատուն ԱՄՆ դոլարով, 2011 թ.): Մինչև 2013 թ. ՅՆԱ-ի տվյալները ճշգրտված չեն՝ հաշվի առնելով մեթոդաբանական փոփոխությունները: Դրանց ճշգրտումը կարող է ազդել 2009-14 թթ. ՅՆԱ-ի աճի տեմպերի վրա: Հարկ է նշել, որ «աշխատողների» դեպքում տարբերակում չի արվում լրիվ և ոչ լրիվ հաստիքով աշխատողների միջև: Տվյալների բացակայության պատճառով չենք կիրառում ՅՆԱ/աշխատած ժամեր հարաբերակցությունը: Հետևաբար արտադրողականության մեր ցուցանիշը հետևյալ երկու բաղադրիչների արտադրյալն է. մեկ ժամի հաշվով ՅՆԱ X մեկ աշխատողի աշխատած ժամեր (աշխատողի շաքի ցուցանիշ):

իսկ արտադրողականության աճը թևակոխեց համեստ աճի ժամանակաշրջան: Իրականում նշված ժամանակահատվածում (2010-15 թթ.) արտադրողականությունը տարեկան աճեց ընդամենը 2.34 տոկոսով, ինչն էապես ցածր է նախորդ՝ նախաճգնաժամային ժամանակաշրջանի 12.4 տոկոս աճի տեմպից (գծապատկեր 2.16-ի ձախ մաս): 2010 թ. ի վեր, պայմանավորված աշխատուժի արտադրողականության համեստ աճով, համադրելի երկրների համեմատ, արտադրողականության տարբերությունը պահպանվել է և ժամանակի ընթացքում

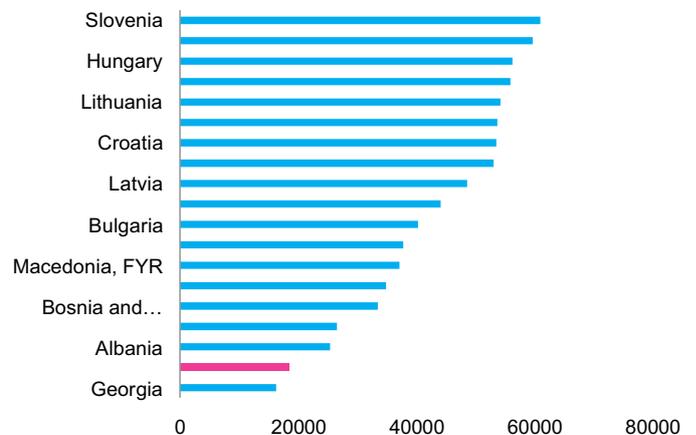
չի հաղթահարվել: 2000 թ. Հայաստանի աշխատուժի արտադրողականությունը համադրելի երկրների շարքում վերջից երկրորդն էր, և 2014 թ. պահպանվել է նրա չափազանց ցածր մակարդակը (գծապատկեր 2.16-ի աջ մաս): Հարավարևելյան Եվրոպայի երկրներում աշխատուժի արտադրողականությունը 1.3-2.4 անգամ գերազանցում է Հայաստանի համապատասխան ցուցանիշը: ԵՄ-ի 11 երկրների աշխատուժի արտադրողականությունը 2-3.3 անգամ բարձր է Հայաստանի համապատասխան ցուցանիշից:

Գծապատկեր 2.19: Հայաստանում աշխատուժի արտադրողականության աճը ճգնաժամից հետո դանդաղել է և համադրելի երկրների համեմատ շատ ավելի ցածր է

Labor Productivity growth (percent change)

Labor productivity, 2014 GDP per person employed, 2011 PPP \$

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ, իրական ՀՆԱ-ն 2011 թ., գնողունակության պարիտետ (ԳՊ), ԱՄՆ դոլար: Աշխատանքի արտադրողականություն՝ արտահայտված մեկ աշխատողի հաշվով ՀՆԱ-ի հարաբերակցությամբ, 2011 թ., ԳՊ, ԱՄՆ դոլար:

2.48. Արտադրողականության աճի ցածր տեմպերը մտահոգիչ են մի քանի պատճառներով: Նախ՝ նվազող արտադրողականության պայմաններում ընկերությունները չեն կարող բարձրացնել աշխատավարձերը, և հետևաբար է, որ նվազի նոր աշխատողների թիվը: Երկրորդ՝ եթե երկրում աշխատանքային ռեսուրսները (աշխատանքային տարիքի բնակչությունը) նվազում են և ծերանում, ապա աշխատողների արտադրողականության խթանումը և տնտեսությունում արդյունավետ աշխատող բուլոր մարդկանց զբաղվածության ապահովումը կարևոր նշանակություն ունի համախառն արտադրանքի ծավալների կրճատումը կանխելու համար: 2008-09 թթ. ի վեր Յայաստանում զբաղվածության աճի մակարդակն ընկնում է՝ մասամբ պայմանավորված աշխատանքային ռեսուրսների կրճատմամբ և մասամբ էլ՝ աշխատաշուկայի պայմաններով (գծապատկեր 2.18):

Գծապատկեր 2.20. Բնակչության աճի նվազման պատճառով կրճատվում են աշխատանքային ռեսուրսները

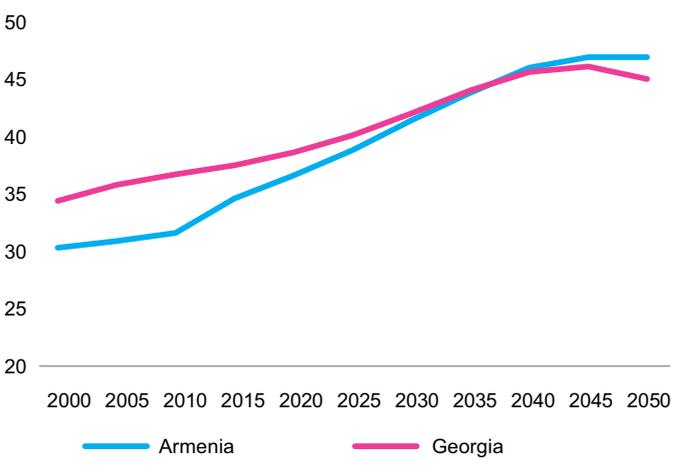

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի անձնակազմի հաշվարկներ՝ հիմնված ՀՀ ԱՎԾ-ի հրապարակումների վրա:

2.49. Վերջին տարիները բնութագրվել են կրթված և հմուտ մասնագետների և տեխնիկական աշխատողների պահանջարկի աճով: Յայաստանի կառուցվածքային փոփոխությունների հետևանքով գյուղատնտեսության և շինարարության ոլորտներում աշխատատեղերը կրճատվել են, և դրանց ան Ե արձանագրվել ծառայությունների ոլորտում, որը գրանցել է ՀՆԱ-ի նկատմամբ 6.9 տոկոս տարեկան միջին աճ: Արտադրողականության որոշակի աճ է տեղի ունեցել նաև գյուղատնտեսության և արդյունաբերության ոլորտներում: Այսօր ծառայությունների ոլորտն ապահովում է Յայաստանի զբաղվածության համարյա կեսը: Բացի այդ, 2006 թվականից ՏՏ և բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտները դարձել են երկրի երկու ամենաարագ զարգացող ճյուղերը: Նշված ոլորտներում Յայաստանի մրցունակության շարժիչ ուժը կրթված մարդկային կապիտալի առկայությունն է: Յայաստանում, ՏՏ ընկերությունների թվի աճով պայմանավորված, ՏՏ մասնագետների պահանջարկը կշարունակի մեծանալ: Պահպանողական գնահատականների համաձայն՝ եթե շուկան և արտադրողականությունը շարունակեն աճել միջինը, համապատասխանաբար, 18 և 1 տոկոսով, ապա լրացուցիչ ՏՏ մասնագետների

նումը և տնտեսությունում արդյունավետ աշխատող բուլոր մարդկանց զբաղվածության ապահովումը կարևոր նշանակություն ունի համախառն արտադրանքի ծավալների կրճատումը կանխելու համար: 2008-09 թթ. ի վեր Յայաստանում զբաղվածության աճի մակարդակն ընկնում է՝ մասամբ պայմանավորված աշխատանքային ռեսուրսների կրճատմամբ և մասամբ էլ՝ աշխատաշուկայի պայմաններով (գծապատկեր 2.18):

Գծապատկեր 2.21. Բնակչության միջին տարիքը բարձրանում է

Աղբյուրը՝ ՄԱԿ-ի բնակչության կանխատեսում, 2015 թ.:

կլանման ներուժը կմեծանա տարեկան 17 տոկոսով և մինչև 2017 թ. կկազմի 15,000 աշխատող (Համաշխարհային բանկ, 2014ա):

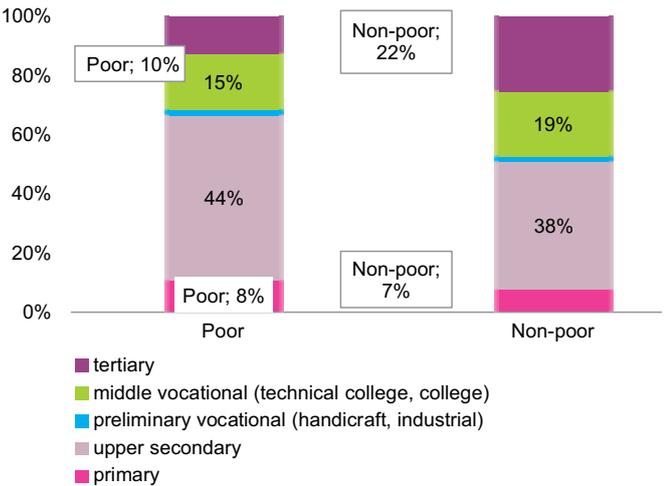
2.50. Այդ իսկ պատճառով մարդկային կապիտալը ծառայում է որպես աշխատուժի արտադրողականության շարունակական աճի կարևոր աղբյուր: Աշխատողների ուսումնառության տարիները, ուսման որակը, վերապատրաստումը և աշխատանքի նկատմամբ վերաբերմունքը, բոլորը միասին վերցրած, ներկայացնում են մարդկային կապիտալը: Ընդունելության մակարդակների և ուսման միջին տարիների գնահատման առումով Յայաստանը հատուկ տեղ է զբաղեցնում տարածաշրջանում. աշխատողների շրջանում ուսումնառության տարիների միջին թիվը⁶² 12.5 է, բուհերի ընդունելության մակարդակը 52.9 տոկոս է, իսկ ընդհանուր կրթության հաստատություններում ընդունելության մակարդակն էլ ավելի բարձր է՝ 91.6 տոկոս:

2.51. Կրթությունը մարդկային կապիտալի կուտակման ամենատարածված եղանակն է: Աղքատների շրջանում, համեմատած ոչ աղքատների հետ, կրթական ձեռքբերումներն ավելի ցածր են: Ուստի կարևոր է ապահովել,

⁶²Ուսումնառության փոփոխականը (շարունակական փոփոխականը) մեր կողմից հաշվարկվել է՝ հիմնվելով ստացված կրթության (կատեգորիկ փոփոխական) վրա, կիրառելով 2010-15թթ. Կենսական պայմանների ինտեգրված հետազոտության տվյալները: Յայաստանում ընդհանուր/ցածր միջնակարգ կրթություն ստացածները ներառում են ընդհանուր/հիմնական կրթություն ունեցող (9 տարվա ուսում անցած) մարդկանց: Լրիվ միջնակարգ կրթությունը ենթադրում է ավագ դպրոցում ուսումնառությունը, որը հաջորդում է ընդհանուր կրթությանը և ընդգրկում է 2-3 տարի: Բարձրագույն կրթությունը ներառում է բակալավրիատը և դրանից բարձր կրթական մակարդակները՝ ընդգրկելով անվավա 16 տարվա ուսումնառության շրջանը:

որ ուսանաձն իր արդյունքը տա աշխատաշուկայում: Կարիքավորների շրջանում աշխատանքային տարիքի մարդկանց 44 տոկոսն⁶³ ավարտել է ավագ դպրոցը, և 15 տոկոսը միջին մասնագիտական կրթություն ունի, որը տալիս է մասնագիտական որակավորման երկրորդային դիպլոմ (գծապատկեր 2.19): Ոչ աղքատների շրջանում ևս մեծամասնությունն ավարտել է ավագ դպրոցը (38 տոկոս) կամ միջին մասնագիտական կրթություն ունի (19 տոկոս): Սակայն բարձրագույն կրթություն ունեցող աշխատանքային տարիքի բնակչության կազմում, աղքատների համեմատ, ոչ աղքատների տեսակարար կշիռն ավելի մեծ է: Աշխարհագրական առումով գյուղական բնակիչների կրթական մակարդակն ամենացածրն է. նրանց մոտ 50 տոկոսը լրիվ միջնակարգ կրթություն ունի (գծապատկեր 2.20): Երևանում և Երկրորդային քաղաքներում աշխատանքային տարիքի բնակչության կազմում ավելի մեծ է միջին մասնագիտական և բարձրագույն կրթություն ունեցողների տեսակարար կշիռը:

Գծապատկեր 2.22. Աղքատների մեծ մասն ունի լրիվ միջնակարգ կրթություն

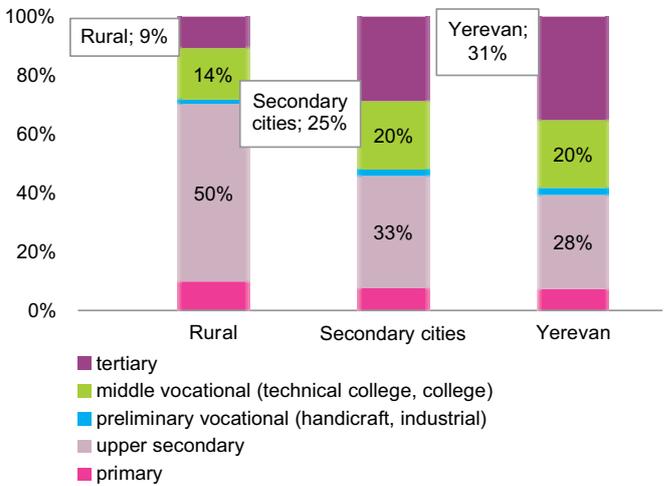

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի անձնակազմի հաշվարկներ 15-75 տարեկանների վերաբերյալ՝ հիմնված 2015 թ. ԿՊԻՅ-ի վրա:

ii. Աշխատուժի արտադրողականության անը սահմանափակող գործոնները

2.52. Ինչ վերաբերում է աշխատաշուկայի առաջարկին, ապա Հայաստանում աշխատուժի արտադրողականության աճի վրա երեք գործոն սահմանափակող ազդեցություն ունի: Առաջինը կրթական համակարգի համապատասխանությունն է աշխատաշուկայի պահանջներին, հատկապես՝ տնտեսությունում գյուղատնտեսական աշխատատեղերի կրճատման և ծառայությունների ոլորտում զբաղվածության մակարդակի աճի պայմաններում ավելի արդյունավետ գործող ճյուղերում աշխատելու համար պահանջվող որակավորում-

Գծապատկեր 2.23. Գյուղական բնակիչների կրթական նվաճումներն ավելի ցածր են երկրորդային քաղաքների կամ Երևանի բնակիչների համեմատ

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի անձնակազմի հաշվարկներ 15-75 տարեկանների վերաբերյալ՝ հիմնված 2015 թ. ԿՊԻՅ-ի վրա:

ներ և հմտություններ ունեցող մասնագետներ (ինչպես աղքատ, այնպես էլ ոչ աղքատ) ապահովելու տեսանկյունից: Երկրորդ մարտահրավերը կապված է աշխատողների որակավորումներին համապատասխանող աշխատատեղերի ապահովման հետ, որի տևական բացակայությունը կարող է հանգեցնել շնորհալի մարդկանց ոչ նպատակահարմար աշխատանքում տեղավորման, ինչը ենթադրում է արտադրողականության ավելի ցածր մակարդակ: Աշխատուժի արտադրողականության երրորդ մարտահրավերը պայմանավորված է բնակչության կրճատման ու ծերացման հետևանքով առաջացող ժողովրդագրական ճնշումներով, որոնք արդեն ազդում են աշխատանքային տարիքի ակտիվ բնակչության թվի ու տարիքի վրա: Ակտիվ աշխատանքային ռեսուրսների կրճատման ու ծերացման վրա ժողովրդագրության ազդեցությունն էլ ավելի է ուժեղանում այն հանգամանքով, որ կանանց զգալի մասը ներգրավված է աշխատաշուկայում, թեև կրթական բարձր մակարդակ ունի:

a. Կրթական համակարգի համապատասխանությունը աշխատաշուկայի պահանջներին

2.53. Գոյություն ունեն մի քանի ցուցանիշներ, որոնք արտահայտում են կրթական համակարգում աշխատաշուկայի համար մասնագետների պատրաստման համարժեքությունը: Նման ցուցանիշներից մեկը երիտասարդների շրջանում գործազրկության մակարդակն է: ՀՀ ԱՎԾ-ի հաշվարկների համաձայն՝ 2015 թ. երիտասարդների (15-24 տարեկան) շրջանում գործազրկության մակարդակը 32.5 տոկոս էր, այսինքն՝ ամենաբարձրը բոլոր տարիքային խմբերում: Իրակա-

⁶³Մեք կիրառում են աշխատանքային տարիքի ՀՀ ԱՎԾ-ի սահմանումը, այն է՝ 15-75 տարեկան:

նում երիտասարդների շրջանում գործազրկության բարձր մակարդակը պահպանվել է վերջին տասնամյակում: Իհարկե, ընկերություններում աշխատատեղերի ստեղծումը և աշխատանքի որոնումների շրջանակներում հավակնորդների հետ շփումներն ազդում են գործազրկության տարիքային կառուցվածքի վրա, սակայն աշխատաշուկայի համապատասխանությունը ուսումնառության ընթացքում շրջանավարտների ձեռք բերած հիմնարար հմտությունների հետ ազդում է նրանց՝ հեշտությամբ աշխատանքի տեղավորվելու ունակության վրա: Կրթության որակը՝ չափված թեստերի գնահատականներով, ցույց է տալիս, որ մաթեմատիկայի և բնական գիտությունների բնագավառում միջազգային չափորոշիչներով հայ սովորողների գիտելիքների մակարդակը ցածր է: Վերջերս (2003 թ., 2007 թ. և 2011 թ.) Հայաստանը մասնակցել է մաթեմատիկայի և բնական գիտությունների միջազգային միտումների հետազոտությանը («TIMSS»): 2011 թ. «TIMSS»-ում Հայաստանն իր արդյունքներով հետ է մնում համադրելի երկրներից՝ այդ խմբում գերազանցելով միայն Վրաստանին և ստանալով միջազգային միջին միավորից (500) փոքր-ինչ ցածր գնահատական:

2.54. Ուսման որակը կարող է բարելավվել ծախսախնայողությունների միջոցով՝ հաշվի առնելով ժողովրդագրական միտումների պատճառով սովորողների թվի կրճատումը: Հայաստանի հանրակրթական համակարգում սովորողների թիվը 2010-11 թթ. մոտ 360,000 էր, որ 100,000-ով պակաս է դրանից հինգ 5 տարի առաջ գրանցված թվից և արտացոլում է բնակչության թվի միտումները (Համաշխարհային բանկ, 2012թ.): 2015-16 թթ. սովորողների ընդհանուր թիվը 364,398⁶⁴ էր: 2005-06 թվականներից մինչև 2010-11 թվականներն ընկած ժամանակահատվածում աշակերտների թիվը նվազել է ավելի քան 22 տոկոսով, սակայն ուսուցիչների և դպրոցների թիվը հիմնականում մնացել է անփոփոխ: 2010-11 թթ. Հայաստանի 1,365 հանրակրթական պետական դպրոցներում աշխատել է 39,021 ուսուցիչ, 2005-06 թթ.՝ 1,367 դպրոցներում 40,069 ուսուցիչ (Համաշխարհային բանկ, 2012 թ.): 2015-16 թթ. երկրի հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների թիվը 38,690 էր: Հետևաբար Հայաստանում «աշակերտ/ուսուցիչ» միջին հարաբերակցությունը, որ արդեն իսկ ցածր էր (11.5), 2010-11 թթ. էլ ավելի ընկավ (9.2), իսկ 2015-16 թթ. կազմեց 9.5: Կառավարությունը, որպես պատասխան քայլ, կրճատել է ուսուցիչների ժամերը: Սակայն դա կարող է ազդել դասավանդման որակի վրա, քանի որ ուսուցիչների իրական աշխատավարձը միջինից ընկնում է և, հավանաբար, թուլանում է նաև նրանց՝ մասնագիտական զարգացմանը մասնակցելու շահագրգռությունը:

2.55. SS-ի հետ կապված հմտությունների նկատմամբ պահանջարկի բավարարման առումով կրթական հա-

մակարգը կարծես հետ է մնում: SS և բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտները Հայաստանում ամենաարագ զարգացող ոլորտներից են: Այնուամենայնիվ մասնագիտական կրթության մեջ և վերապատրաստման դասընթացներում այս ծրագրերին փոքր տեղ է հատկացված: Գիտության, տեխնոլոգիական ինժեներիայի և մաթեմատիկայի («STEM») բաժիններում սովորող բուհական ուսանողների ցածր թիվը նշանակում է նաև, որ կրթական համակարգը պատրաստ չէ համարժեքորեն արձագանքելու տեխնոլոգիական հմտություններ ունեցող աշխատողների պահանջարկի կանխատեսվող աճին: Նորարարությունների բնագավառում Հայաստանը հետ է մնում առավել զարգացած տնտեսություն ունեցող երկրներից⁶⁵: Կրթությունը, հատկապես՝ բնական գիտությունների, տեխնոլոգիաների, ճարտարագիտության և մաթեմատիկայի բնագավառներում, չափազանց կարևոր նշանակություն ունի նորարարությունների զարգացման համար: 2013 թ. ձեռնարկությունների հետազոտությանը մասնակցած ընկերությունները, որոնց թվում տնտեսական վերելքի տարիներին Հայաստանում նոր ապրանքներ ներդրած, գիտահետազոտական աշխատանքներում ներդրումներ կատարած կամ գոյություն ունեցող ապրանքներն արդիականացրած ընկերությունները, որպես կարևոր խոչընդոտ նշել են հմտությունների պակասը:

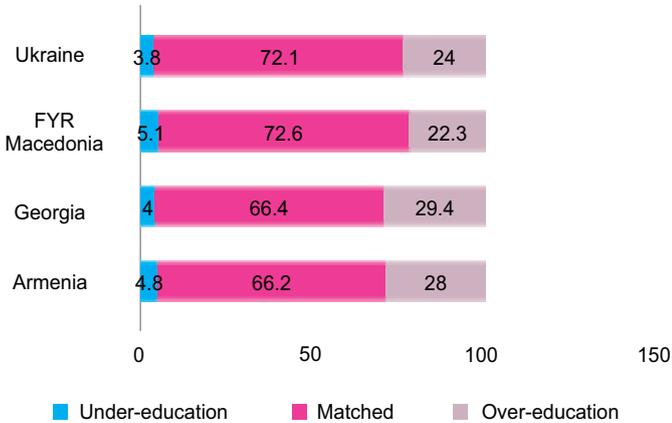
b. Աշխատողների որակավորումների և պահանջվող հմտությունների անհամապատասխանությունը

2.56. Հմտությունների անհամապատասխանությունը և կարող է սահմանափակել աշխատուժի արտադրողականությունը: Օրինակ՝ ՏՀԶԿ երկրներում անցկացված հմտությունների անհամապատասխանության հետազոտությունը վեր է հանել հմտությունների անհամապատասխանության և աշխատուժի արտադրողականության բացասական կապը (McGowan and Andrews, 2015): Աշխատուժի շուկայի պահանջներին հմտությունների անհամապատասխանությունը բնորոշ է նաև անցումային տնտեսություններին (ինչպիսին է Հայաստանը), որոնցում տեղի են ունենում տնտեսության վերակառուցում և կառուցվածքային փոփոխություններ: Եթե աշխատաշուկայի պահանջները չեն բավարարվում, ապա աշխատողների հմտությունների ու որակավորման և աշխատանքի պահանջների անհամապատասխանությունը կարող է հանգեցնել աշխատուժի թույլ բաշխվածության: Անցումն առաջացրել է նոր հմտությունների հարաճուն պահանջարկ (որոնք չափվում են ոչ միայն կրթական մակարդակով, այլև ճանաչողական և ոչ ճանաչողական հմտություններն արտացոլող այլ մոտավոր ցուցանիշներով), բայց դրանց առաջարկը չի հասել նույն մակարդակին, թեև բարձրագույն կրթության ծածկույթն արագ ընդլայն-

⁶⁴Ազգային վիճակագրական ծառայություն. http://www.armstat.am/file/article/soc_15_2.pdf
⁶⁵Աղբյուրը՝ Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի Գլոբալ մրցունակության զեկույց, 2016-2017 թթ.:

Գծապատկեր 2.24. Կրթական անհամապատասխանությունը Հայաստանում և համադրելի երկրներում

Individual (actual) match rates between worker education and job required education

Աղբյուրը՝ Handel, Valerio and Sanchez Puerta (2016): Հաշվարկները հիմնված են «STEPS» (զբաղվածության և արտադրողականության համար պահանջվող հմտություններ) տնային տնտեսությունների հետազոտությունների վրա, որոնք անցկացվել են աշխատանքային տարիքի (15-64 տարեկան) քաղաքացիական չափահասների շրջանում:

վել է: Հետևաբար գերուսուցումն ավելի շատ բնորոշ է անցումային, քան ոչ անցումային երկրներին:

2.57. Անհամապատասխանության մասին վկայող տվյալները ձեռք են բերվել 2013 թ. «STEP»⁶⁶ հետազոտությանը մասնակցած աշխատողների շրջանում անցկացված հարցման արդյունքում, որոնք նշել են, թե որքանով է իրենց որակավորումը համապատասխանում իրենց աշխատանքի պահանջներին: Վերջերս Համաշխարհային բանկի կատարած ուսումնասիրությունը⁶⁷, որում կիրառվել են 12 երկրներում անցկացված տնային տնտեսությունների «STEP» հետազոտությունների տվյալները, պարզել է, որ կրթական անհամապատասխանությունը բարձր է ԵԿԱ-ի անցումային երկրներում: Հայաստանում աշխատատեղերի ընդամենը 66.2 տոկոսի համար է պահանջվում համապատասխան կրթություն, մինչդեռ աշխատողների 5.8 տոկոսը զբաղված է ցածր կրթական մակարդակ պահանջող աշխատանքում: Այնինչ մասնակիցների 28 տոկոսը նշել է, որ իր կրթական մակարդակը պահանջվածից բարձր է (գծապատկեր 2.21): Գերկրթվածության նման մակարդակը բնորոշ է նաև Վրաստանին, սակայն այն ավելի բարձր է այլ համադրելի երկրներում: «STEP» հետազոտության հարցվողների նշած այս անհամապատասխանությունն ըստ տարիքային խմբերի բաժանելու միջոցով Կուպետսը (Kupets, 2015 թ.) ցույց է տալիս, որ գերկրթվածությամբ

յան մակարդակը Հայաստանում ամենաբարձրն է 50-64 տարեկանների մոտ (34 տոկոս), իսկ Վրաստանում և Ուկրաինայում այն, համապատասխանաբար, 38 և 30 տոկոս է: Հայաստանում անցկացված հետազոտության տվյալների համաձայն՝ գերկրթված է երիտասարդ աշխատողների 25 տոկոսը: Ավելի տարեց աշխատողների գերկրթվածությունը կարող է պայմանավորված լինել խորհրդային շրջանում ստացած և այսօր հնացող դիպլոմներով: Երիտասարդ աշխատողների գերկրթվածությունը կարող է բացատրվել այն հանգամանքով, որ նրանք սկսնակ աշխատողներ են: Գերկրթվածության բարձր մակարդակ ունեն նաև խորհրդային շրջանում միջնակարգ մասնագիտական կրթություն ստացած մարդիկ (Kupets, 2015)⁶⁸: Հայաստանում տարիքային այս խմբում գերկրթված մարդկանց տեսակարար կշիռը 56 տոկոս է, Վրաստանում՝ 66 տոկոս, իսկ Ուկրաինայում՝ 40 տոկոս:

c. Նվազող և ծերացող աշխատանքային ռեսուրսներ

2.58. Կենտրոնական Եվրոպայի այլ երկրների, Ռուսաստանի Դաշնության և Արևմտյան Բալկանների երկրների նման Հայաստանում տեղի է ունենում բնակչության ծերացում և թվի կրճատում (Bussolo, Koettl and Sinnott, 2015)⁶⁹: 1985 թ. մեկ կնոջ հաշվով 2.55 երեխայի համեմատ՝ 2015 թ. նույն ցուցանիշը եղել է 1.65: Պտղաբերության ներկայիս ցածր մակարդակը շատ ավելի ցածր է բնակչության վերարտադրման կամ աճի համար անհրաժեշտ մակարդակից: Պաշտոնական հաշվարկների համաձայն՝ 2016 թ. բնակչության թիվը 2,998,600 է, այսինքն՝ 2011 թ. մարդահամարով գրանցված 3,018,900-ի համեմատ այն նվազել է:

2.59. Նվազող պտղաբերությունը՝ զուգակցված կյանքի սպասվող տևողության աճով, ազդել է Հայաստանի աշխատանքային ռեսուրսների վրա: Տնային տնտեսությունների հետազոտության տվյալները ցույց են տալիս, որ 2015 թ. Հայաստանի աշխատանքային տարիքի բնակչության կեսը 42 տարեկանից բարձր է: Այդ տարիքի մարդկանց մեծ մասը կրթություն է ստացել նախքան անցումային շրջանը, հետևաբար աշխատաշուկայի միանգամայն այլ պայմանների հիման վրա է ընտրել ուսման բնագավառը:

2.60. Աշխատող բնակչության ծերացումը և բնակչության թվի նվազումը կարող են հանգեցնել աշխատուժի արտադրողականության անկման: Ավելի տարեց աշխատողների արտադրողականությունը, երիտասարդների համեմատ, կարող է ցածր լինել, եթե նրանք ուսում են ստացել կրթական այլ համակարգում, կամ եթե նրանց աշխատանքային փորձը և տեխնիկական հմտություն-

⁶⁶Զբաղվածության և արտադրողականության համար անհրաժեշտ հմտություններ:

⁶⁷Handel, Valerio and Sanchez Puerta (2016).

⁶⁸Kupets, O. Education in Transition and Job Mismatch: Evidence from the Skills Survey in Non-EU Transition Economies. Kyoto Institute of Economic Research Discussion Paper No. 915, 2015.

⁶⁹Bussolo, Maurizio, Johannes Koettl, and Emily Sinnott. 2015. Golden Aging: Prospects for Healthy, Active, and Prosperous Aging in Europe and Central Asia. Washington, DC: World Bank.

ներն այլևս չեն համապատասխանում նոր տեխնոլոգիաների պահանջներին և աշխատավայրում անհրաժեշտ ու շարունակաբար փոփոխվող հմտություններին: Բացի այդ, ընկերությունները կարող են հակված լինել ավելի տարեցներին աշխատանքի չընդունելուն՝ հաշվի առնելով նման աշխատողների հետ կապված բարձր ծախսերը կամ նրանց ցածր արտադրողականության մասին ընկալումները: Քաղաքականության վրա այս ժողովրդագրական փոփոխությունների ազդեցությունների վերլուծությունը ցույց է տվել, որ աշխատուժի արտադրողականության հնարավոր նվազման խնդրի լուծման ամենարդյունավետ եղանակը աշխատուժի մասնակցության մակարդակի բարձրացումն է և հմտությունների նորացման ու արտադրողականության բարելավման նպատակով աշխատողների համար շարունակական ուսուցման հնարավորությունների ապահովումը:

2.61. Կանանց ընդամենը 60 տոկոսն է ներկայացված աշխատուժում, և սա էլ ավելի է վատթարացնում աշխատաշուկաների վրա ժողովրդագրական ազդեցությունը: Բարձրագույն կրթություն ստացողների շրջանում 1 տղամարդու հաշվով կանանց թիվը 1.5 է: Մինչդեռ միջին կրթություն ունեցող կանանց համարյա կեսը, իսկ բարձրագույն կրթություն ստացած կանանց ավելի քան մեկ երրորդը ընդգրկված չէ աշխատաշուկայում: Երեխայի խնամքի պարտականությունները սահմանափակում են աշխատուժում կանանց ներկայությունը: «Probit» մոդելի միջոցով աշխատուժում մասնակցության որոշիչ գործոնների պարզ հաշվարկը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում ամուսնությունը և մայրությունը մեծապես կապված են աշխատուժում ներկայության ցածր մակարդակի հետ: Ամուսնացած կամ զուգընկերոջ հետ ապրող և փոքր երեխաներ ունեցող կանանց շրջանում աշխատաշուկային մասնակցելու հավանականությունը ցածր է: Նմանապես, բացասական կապ գոյություն ունի 6-14 տարեկան երեխաների տեսակարար կշռի և աշխատաշուկայում կանանց ընդգրկվածության միջև: Նման գործոնները չեն ազդում աշխատաշուկայում տղամարդկանց ներկայության հավանականության վրա:

2.62. Քաղաքականության մակարդակում բնակչության ծերացման և բնակչության թվի կրճատման խնդրի լուծման տարբերակներից մեկը պտղաբերության մակարդակի բարձրացումն ու պահպանումն է: Իսկ հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ պտղաբերության կայուն կամ փոխհատուցող մակարդակի ապահովման համար հանգուցային նշանակություն ունի աշխատանքի և ընտանեկան կյանքի համադրման հնարավորության ընդլայնումը: Եվրոպայի, Կենտրոնական Ասիայի և, ընդհանուր առմամբ, ողջ աշխարհի ծերացող բնակչություն ունեցող շատ երկրներ փորձարկում են պտղաբերության մակարդակի աճին ուղղված քաղաքականություններ: Դրանք ընդգրկում են երեք ուղղություն՝

ֆինանսական տրանսֆերտներ, երեխայի խնամքի ծառայություններ և հղիության ու մայրության արձակուրդի քաղաքականություն: Կախված իրենց ստույգ կառուցվածքից՝ այդ քաղաքականությունները մեծ մասամբ որոշակի ազդեցություն ունենում են, սակայն հաճախ ազդում են ծնունդների ժամկետների, ոչ թե ընտանիքի վերջնական չափերի վրա: Եթե նպատակն է մեծացնել ծնունդների թիվը, ապա կարևորագույն նշանակություն կունենան այն քաղաքականությունները (հատկապես երեխայի խնամքի ծառայությունները), որոնք օգնում են կանանց մայրությունը համատեղել աշխատաշուկայում մասնակցության հետ:

D Մարտահրավեր 4: Արագ վերականգնման ունակություն և կայունություն

i. Մակրո, միկրո, ինչպես նաև շրջակա միջավայրի խոցելի կողմերը

2.63. Հայաստանում մարդիկ, ընկերությունները և ողջ տնտեսությունը կրում են ներհատուկ խոցելի կողմերի ազդեցությունը՝ պայմանավորված մակրոտնտեսական, սոցիալական և բնական/կլիմայական պայմաններով: Մակրոտնտեսական մակարդակում Հայաստանը ենթակա է որոշ նշանակալի խոցելի կողմերի ազդեցությանը: Աճը մեծապես կախված է երկիր մուտք գործող ֆինանսական հոսքերից, ներառյալ մասնավոր տրանսֆերտները, ապրանքների գներով պայմանավորված անսպասելի մուտքերը և այլն: 2008-09 թթ. այդ հոսքերի անսպասելի կրճատումից հետո Հայաստանը ստիպված է իրականացնել վերականգնման միջոցառումներ: Ապրանքների գների անկումը և տարածաշրջանային անբարենպաստ արտաքին միջավայրը նպաստել են 2015-16 թթ. տնտեսական ակտիվության դանդաղ տեմպերի պահպանմանը, իսկ աճի կանխատեսումները ոգևորող չեն: Բացի այդ, միջազգային մասնավոր տրանսֆերտների ցիկլային բնույթը մեծացնում է լավ և վատ ժամանակներում բիզնեսի մակրոտնտեսական անհավասարակշռությունը:

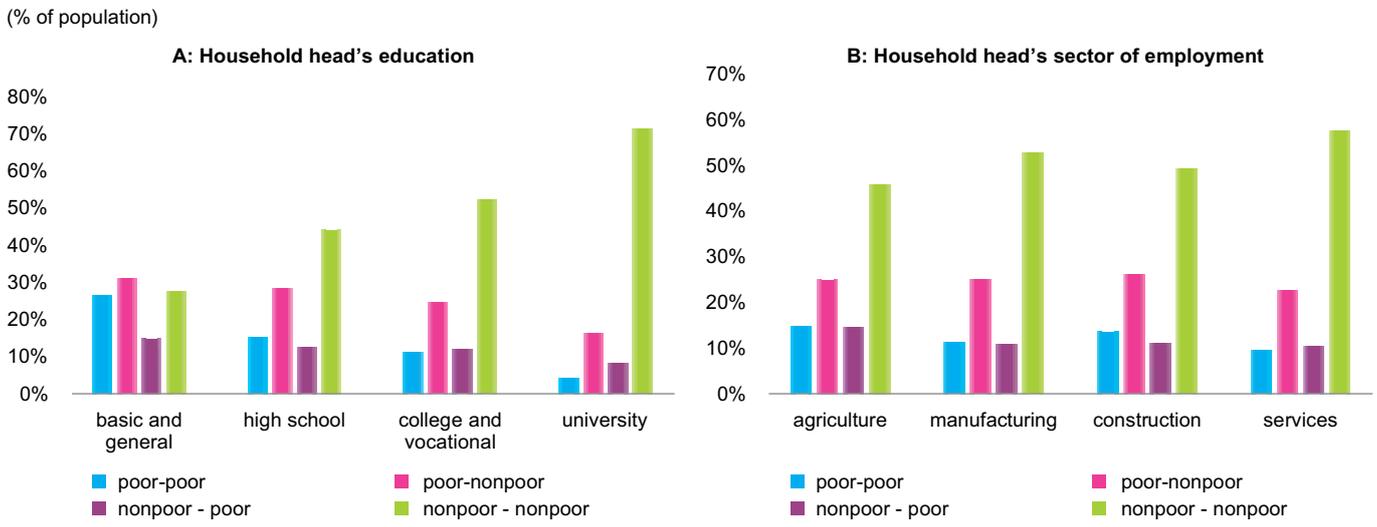
2.64. Տնային տնտեսությունների բարեկեցությունն ուղղակի կախման մեջ է այնպիսի շոկային իրավիճակներից, ինչպիսին է աշխատանքի կորուստը կամ հիվանդությունը, և դրա վրա անուղղակիորեն ազդում են մակրոտնտեսական խոցելի գործոնները: Ժամանակի ընթացքում մեծացել է այն բնակչության տեսակարար կշիռը, որը խոցելի է աղքատության մեջ հայտնվելու առումով (գլուխ 1): Տնտեսական շարժունակության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տնային տնտեսության վիճակն էապես փոփոխական է՝ կախված տնային տնտեսության գլխավոր անդամի կրթությունից, զբաղվածությունից և զբաղվածության ոլորտից (գծապատկեր 2.25): Հայաստանում տնային տնտեսությունների զգալի մասում կան աշխատանքային միգրանտներ, այդ իսկ պատճառով նման տնտեսություններն ուղղա-

կիրեն կրում են միջազգային տնտեսական ճգնաժամերի, հատկապես՝ ռուսական ճգնաժամի ազդեցությունը: Ավելին, տնտեսությունում տեղի ունեցող կառուցվածքային փոփոխություններին զուգահեռ, բնակչության առնվազն կեսը հայտնվում է աղքատության մեջ և հետո նորից դուրս գալիս աղքատ վիճակից: Տևային տնտեսությունների խոցելիության մեկ այլ աղբյուր է բնական աղետների, հատկապես երկրաշարժերի ռիսկը: Երևանը և երկրորդային քաղաքները ենթակա են երկրաշարժի ռիսկին, քանի որ երկիրը գտնվում է բարձր սեյսմիկության գոտում⁷⁰: Վերջին 20 տարիներին երկրաշարժերի պատճառով մեծ թվով մարդիկ են տուժել, և գրանցվել են զգալի տնտեսական վնասներ:

2.65. Վարկավորման շուկաների և սոցիալական պաշտպանության ծրագրերի գործունեությունը կարող է հնարավորություն տալ տևային տնտեսություններին առանց ռազմավարությունների վերադասավորման, օրինակ՝ առողջապահական ծախսերի կամ երեխաների ուսման ծախսերի կրճատման՝ դիմակայելու շուկային իրավիճակներին և հարթեցնելու սպառումը: Պետական քաղաքականության մակարդակում մտահոգությունն այն է, որ շուկային իրավիճակում տևային տնտեսությունները (հատկապես կարիքավորներն ու խոցելիները) կարող են ընտրել դիմակայման այնպիսի ռազմավարություններ, որոնք բացասաբար են անդրադառնում

ապագա բարեկեցության վրա: Հայաստանում, Բուլղարիայում, Մոնտենեգրոյում և Թուրքիայում 2009-2010 թթ. տևային տնտեսությունների դիմակայման վարքագծի վերլուծությունը (Dasgupta and Ajwad, 2011թ.) հետաքրքիր արդյունքներ է տվել: Եկամտային ցնցումների դեպքում տևային տնտեսությունները կրճատել են առողջապահական ծախսերը (կրճատել են բժշկին այցելությունների թիվը, դեղորայքի և բուժօգնության հետ կապված ծախսերը): Նրանք նաև կրճատել են ուսման ծախսերը, բայց երեխաներին չեն հանել դպրոցից: Մեծ թվով փաստեր վկայում են, որ սոցիալական ապահովության ցանցերն օգնում են տևային տնտեսությունների մակարդակում բարելավվելու արագ վերականգնման ունակությունը՝ որպես վատ ժամանակներից պաշտպանվելու միջոց մեծացնելով, օրինակ, նրանց խնայողությունները, կրճատելով ունեցվածքի հարկադրված վաճառքի դեպքերը և երեխային աշխատանքի ուղարկելու անհրաժեշտությունը: Բրազիլիայում, Ֆիլիպիններում և Աֆրիկայի մի քանի երկրներում կատարված ազդեցության գնահատումների արդյունքում բացահայտվել են նշանակալից ազդեցություններ դրամական նպաստների շահառուների կողմից խնայողություններ կատարելու և շուկային իրավիճակներից արագ վերականգնվելու հնարավորության հավանականության վրա⁷¹: (Handa et al. 2013; Bowen 2015; Berhane et al. 2015; De Brauw et al. 2012; Orbeta et al. 2014.)

Գծապատկեր 2.25. Տնտեսական շարժունակությունը 2010-15 թթ.

Աղբյուրը՝ Tiwari, Cancho and Meyer (2017): Հեղինակների հաշվարկներ՝ կատարված սիկսետիկ խմբի մեթոդաբանությամբ, որոնք հիմնվում են 2010 թ. և 2015 թ. կենսապայմանների ինտեգրված հետազոտության տվյալների վրա: Ծանոթ.՝ Թվերը, ըստ տևային տնտեսության գլխավոր անդամների բնութագրիչների, ցույց են տալիս 2010 թ. և 2015 թ. աղքատ, 2010 թ. աղքատ և 2015 թ. ոչ աղքատ, 2010 թ. ոչ աղքատ և 2015 թ. աղքատ, ինչպես նաև երկու տարիներին էլ ոչ աղքատ բնակչության տեսակարար կշիռները:

⁷⁰UNISDR, Central Asia and Caucasus Disaster Risk Management, http://www.unisdr.org/files/11641_CentralAsiaCaucasusDRManagementInit.pdf
⁷¹Handa, S., M. Park, R. Osei Darko, I. Osei-Akoto, B. Davis and S. Daidone. 2013. "Livelihood empowerment against poverty program impact evaluation"U. Carolina Population Center. University of North Carolina.
 Berhane, G., K. Hirvonen, J. Hodinott. 2015. "The Implementation of the Productive Safety Nets Programme, 2014: Highlands Outcomes Report"U. International Food Policy Research Institute, Washington, D.C.
 Bowen, T. 2015 "Social Protection and Disaster Risk Management in the Philippines: The case of Typhoon Yolanda"U. World Bank Policy Research Working Paper Series 7482.
 De Brauw, A., D. Gilligan, J. Hodinott, V. Moreira, and S. Roy. 2012. The Impact of Bolsa Familia on Child, Maternal, and Household Welfare. Washington, DC: International Food Policy Research Institute.
 Orbeta Jr., A., A. Abdon, M. del Mundo, M. Tutor, M. T. Valera, and D. Yarcia. 2014. Keeping Children Healthy and In School: Evaluating the Pantawid Pamilya Using Regression Discontinuity Design Second Wave Impact Evaluation Results. Washington, DC: World Bank.

2.66. Շրջակա միջավայրի և բնական պաշարների կայուն կառավարումը կենսական նշանակություն ունի Յայաստանի ապագա տնտեսական աճի համար: Շրջակա միջավայրը և բնական պաշարները ապահովում են տևական ներառական աճի հիմքերը գյուղատնտեսության, ընդերքօգտագործման, զբոսաշրջության և անտառային տնտեսության ոլորտների գործունեության բարելավման միջոցով, ինչպես նաև ծառայում են որպես եղանակային արտակարգ պայմաններից և կլիմայի փոփոխությունից պաշտպանող բուֆեր: Ըստ հաշվարկների՝ 2005 թ. Յայաստանում անտառների և հողի արժեքը մեկ շնչի հաշվով կազմել է 3,000 ԱՄՆ դոլար, իսկ մեկ շնչի հաշվով ածուխն ու օգտակար հանածոները՝ 100 ԱՄՆ դոլար⁷²: Անտառային տնտեսության ավանդը տնտեսությունում 2011 թ. կազմել է 17.0 մլն ԱՄՆ դոլար կամ ՀՆԱ-ի շուրջ 0.2 տոկոսը⁷³: Սակայն Յայաստանը համեստ հաջողությամբ է ապահովում շրջակա միջավայրի և բնական պաշարների կայուն կառավարումը:

2.67. Երկրորդային քաղաքներում և գյուղական վայրերում հիմնական ենթակառուցվածքներից օգտվելու հնարավորության բացակայությունը նպաստում է տնային տնտեսությունների խոցելիության աճին: Վերջին ժամանակներս ենթակառուցվածքներում կատարված ներդրումների շնորհիվ նվազել են տարբերությունները քաղաքային և գյուղական վայրերի միջև, սակայն դրանք դեռևս պահպանվում են: Օրինակ՝ գյուղական տնային տնտեսությունների 46 տոկոսը և երկրորդային քաղաքներում բնակվող տնային տնտեսությունների 40 տոկոսը շուրջօրյա ջրամատակարարում չունեն: Գյուղական տնային տնտեսությունների մեծ մասը և երկրորդային քաղաքներում բնակվող տնային տնտեսությունների շուրջ մեկ հինգերորդը ջեռուցման համար փայտ են օգտագործում: Այս հանգամանքը նրանց խոցելի է դարձնում, քանի որ ենթարկվում են փակ տարածքում օդի աղտոտվածության ազդեցությանը, բացի այդ, կարևոր նշանակություն ունեցող բնական պաշար է սպառվում⁷⁴: Ե՛վ աղքատ, և՛ ոչ աղքատ տնային տնտեսությունները, հատկապես՝ Երևանում, և՛ երկրորդային քաղաքներում բնակվողները միջին հաշվով իրենց բյուջեի մոտ 10 տոկոսը ծախսում են էներգիայի (հիմնականում էլեկտրաէներգիայի և գազի) վրա, մի գումար, որը լայնորեն ճանաչված է որպես «ոչ մատչելի»: Կապի և հասանելիության միջոցները, որոնք գյուղական վայրերում վատ վիճակում են, չափազանց կարևոր են աղքատության կրճատման և համատեղ բարեկեցության տեսանկյունից: Գյուղական վայրերում կենսական նշանակության ճանապարհների բարեկարգումը մեծ ազդեցություն կունենա գյուղական բնակչության համար հիմնական ծառայությունների հասանելիության բարելավման տեսանկյունից: Աղքատության բազմաչա-

փումային ազգային ցուցիչը, որը չափում է աղքատությունը հիմնական ծառայություններից, բնակարանային պայմաններից և աշխատանքային հնարավորություններից օգտվելու հնարավորության բացակայության տեսքով, արտացոլում է նման հնարավորությունների ավելի սղությունը գյուղական վայրերում՝ համեմատած քաղաքային վայրերի հետ:

ii. Արագ վերականգնման ունակությունը և կայունությունը սահմանափակող գործոնները

2.68. Արագորեն վերականգնվող և բնապահպանական առումով առավել կայուն աճի ապահովման խնդրում երկիրը կանգնած է չորս մարտահրավերների առջև: Առաջին մարտահրավերը կապված է մակրոտնտեսական խոցելիության հետ: Երկրորդ մարտահրավերը բխում է երկրի ժողովրդագրական վիճակի վատթարացումից և ապագա կենսաթոշակների ու առողջապահական ծախսերի համար նման վատթարացման հետևանքներից: Երրորդ մարտահրավերը կապված է շոկային իրավիճակներում տնային տնտեսությունների կողմից սպառումը հարթեցնելու միջոցառումների առկայության հետ: Չորրորդ մարտահրավերը պայմանավորված է կլիմայի փոփոխությամբ և բնական պաշարների հարստահարմամբ, որոնք, միասին վերցված, ազդում են բնապահպանական կայունության վրա:

2.69. Գոյություն ունեն նաև կարևոր ուժեղ կողմեր, որոնց վրա երկիրը կարող է հենվել բոլոր առաջնագծերում իր կայունությունն ամրապնդելու համար: Երկիրն ունի լավ կարգավորված բանկային համակարգ, հուսալի մակրոտնտեսական կառավարում, այդ թվում ճկուն փոխարժեքային քաղաքականություն՝ զուգակցված կայուն հարկաբյուջետային քաղաքականությամբ: Մակրոտնտեսական քաղաքականության արժանահավատության աճին են նպաստում ինստիտուցիոնալ մեխանիզմները, օրինակ՝ երկրի պետական պարտքը զսպող ֆիսկալ կանոնները և գնաճի նպատակադրման մեխանիզմը: Տնային տնտեսությունների (միկրոտնտեսական) մակարդակում խոցելի կողմերը վերացնելու համար երկրում իրականացվում է դրամական փոխանցումների նպատակային ծրագիր՝ Ընտանեկան նպաստի ծրագիրը, որը թեև փոքր է, բայց համեմատաբար լավ է գործում և կարող է ընդլայնվել կարիքավորների ծածկույթը բարելավելու նպատակով: Յայաստանն արդեն իրականացնում է միջոցառումներ՝ ուղղված ժողովրդագրական փոփոխությունների պայմաններում տարեցների տեսակարար կշռի աճին զուգընթաց կենսաթոշակների կայունության բարելավմանը: Բնական պաշարների և բնապահպանական կառավարման ոլորտը լավ մշակված օրենսդրական և

⁷²Չամաշխարհային բանկ, 2011 թ.: The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium. Washington, DC: World Bank.
⁷³www.fao.org/3/a-i3710e.pdf.
⁷⁴Այլ երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ փայտի օգտագործումը հնարավոր է կառավարել այնպես, որ այն դառնա ջեռուցման արդյունավետ և ապահով աղբյուր:

ենթաօրենսդրական դաշտ ունի, որի լիարժեք իրականացումը մեծ ազդեցություն կունենա բնական պաշարների պահպանության և կայուն կառավարման հարցում:

a. Մակրոտնտեսական խոցելի կողմերը

2.70. Մակրոտնտեսական մակարդակում Հայաստանը բնորոշվում է մի քանի նշանակալի խոցելի կողմերով: Ինչպես նշվել է 1-ին գլխի 3-րդ բաժնում, տնտեսական աճը մեծապես կախված է արտաքին ֆինանսական հոսքերից, ներառյալ մասնավոր տրանսֆերտները, ապրանքների գներով պայմանավորված անսպասելի մուտքերը և այլն: 2008-09 թթ. այդ հոսքերի անսպասելի կրճատումից և 2014 թ. ռուսական ճգնաժամից հետո Հայաստանն ամեն կերպ ջանում է վերականգնվել: Ապրանքների գների անկումը և տարածաշրջանային անբարենպաստ արտաքին միջավայրը նպաստել են 2015-16 թթ. տնտեսական ակտիվության դանդաղ տեմպերի պահպանմանը:

2.71. Հայաստանի արտաքին դիրքը շատ զգայունակ է անկայուն մասնավոր տրանսֆերտների և առևտրային պայմանների հետ կապված ցնցումների նկատմամբ: Ավանդաբար Հայաստանի ընթացիկ հաշվն ունեցել է զգալի անհավասարակշռություններ: Մասնավոր տրանսֆերտներն օգնել են մասամբ ծածկելու այդ տարբերությունը, իսկ ընթացիկ հաշվի դեֆիցիտի մնացած մասը ֆինանսավորվել է ՕՈՒՆ-ների և փոխառու միջոցների հաշվին: Ընթացիկ հաշվի դեֆիցիտի կրճատման ներկա միտումն արտացոլում է արտահանման ծավալների զգալի կրճատումը՝ զուգակցված մասնավոր տրանսֆերտների էական նվազմամբ (2015-16 թթ.՝ 40 տոկոսով), բայց նաև՝ արտահանումների աճը և ավելի լայն դիվերսիֆիկացիան (տես գլուխ 1): Այսուհանդերձ, տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց, անխուսափելիորեն տեղի կունենա ներկրման ծավալների աճ: Միաժամանակ մասնավոր տրանսֆերտների նախաճգնաժամային մակարդակի (ՀՆԱ-ի մոտ 18 տոկոս) վերականգնման հեռանկարներն աղոտ են, եթե հաշվի առնենք Ռուսաստանի տնտեսության (որտեղից Հայաստան ուղղվող փոխանցումները կազմում են Հայաստան մտնող ընդհանուր մասնավոր տրանսֆերտների 90 տոկոսը) ներկա թույլ վիճակը: Հետևաբար Հայաստանի արտաքին հաշվեկշռի հետագա վատթարացումից խուսափելու համար, ինչպես նշվել է վերը սույն զեկույցում, էական նշանակություն կունենա արտահանման ուղղությամբ աճի վերահավասարակշռումը, որը հնարավորություն կտա շտկելու երկրի խնայողությունների էական անբավարարությունը և նվազեցնելու արտաքին ցնցումների նկատմամբ վճարային հաշվեկշռի խոցելիությունը:

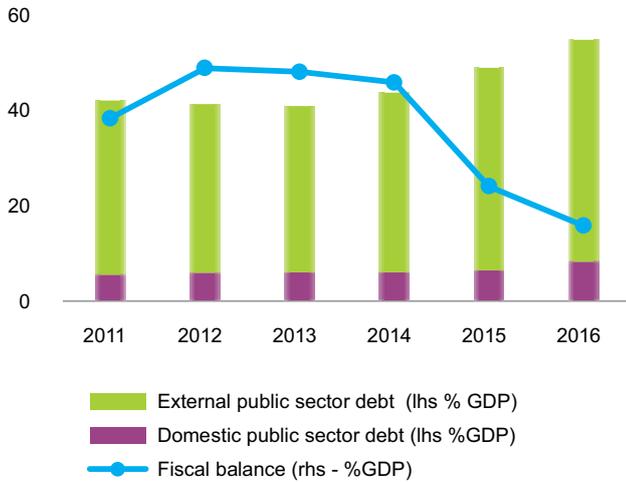
2.72. Հայաստանի պետական պարտքի բեռի կտրուկ աճը քայքայել է ֆիսկալ տարածությունը՝ էապես մեծացնելով Հայաստանի խոցելիությունը ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին ցնցումների նկատմամբ: Խոցելիության նման աճը պայմանավորված է ընդլայնողական հարկաբյուջետային քաղաքականությամբ և փոխարժեքի արժեզրկմամբ, որը հանգեցրել է արտաքին պարտքի բեռի աճին՝ արտահայտված ազգային արժույթով: Այն նաև հանգեցրել է Հայաստանի ֆիսկալ կանոնների կիրառմանը (առանց բացառություն նախատեսող դրույթի), որն ինքնըստինքյան պահանջում է, որ 2017 թ. բյուջեի դեֆիցիտը չպետք է գերազանցի վերջին 3 տարվա միջին ՀՆԱ-ի 3 տոկոսը: Այդ իսկ պատճառով օրենսդրական այս պահանջի կիրառումը հանգեցրեց 2017 թ. պետական ծախսերի կտրուկ կրճատման: Փաստորեն իշխանությունները քննության են առնում ֆիսկալ կանոնի վերանայման և ժամանակակից ստանդարտներին նրա համապատասխանեցման հարցը:

2.73. Հայաստանի պարտքի կայունությունը խոցելի է փոխարժեքի փոփոխությունների և աճի կանխատեսումների նկատմամբ: Երբ պետական պարտքի 84 տոկոսն արտահայտված է արտարժույթով, փոխարժեքային ռիսկը նշանակալից է: Պարտքի կայունության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի պարտքի ցուցանիշների վրա ամենամեծ ազդեցությունն ունի իրական ՀՆԱ-ի աճը: Կառուցվածքային թույլ կողմերը վերացնելու ուղղությամբ լուրջ ջանքեր չգործադրելու դեպքում Հայաստանի տնտեսությունը մեծապես խոցելի կլինի ցնցումների նկատմամբ, հատկապես՝ աճի տեմպի կամ փոխարժեքի առումով: Նման շոկային իրավիճակում կվտանգվի պարտքի կայունությունը⁷⁵:

2.74. Ֆինանսական հատվածում խոցելի կողմերը հիմնականում պայմանավորված են բարձր դոլարիզացիայի պայմաններում վարկերի հնարավոր արժույթային տարբերություններով: Կարելի է ասել, որ Հայաստանի ֆինանսական հատվածն առողջ է և, հետևաբար, կարող է հաջողությամբ ընդարձակվել այնպես, որ աջակցի երկրի տնտեսական զարգացմանը: Վերջին միջազգային ֆինանսական ճգնաժամերի ընթացքում ֆինանսական հատվածը պահպանել է իր կայունությունը: Ի լրումն՝ ՀՀ ԿԲ-ն ընդունել է բազմաթիվ կարգեր և ընթացակարգեր բանկային հատվածում ռիսկերը կառավարելու կամ նվազեցնելու նպատակով: Բայց և այնպես բանկային հատվածում դոլարիզացիայի բարձր մակարդակը արժույթային տարբերության ռիսկի է ենթարկում և՛ վարկառու հաճախորդներին, երբ որևէ բացասական ցնցում դժվարացնում է արտարժույթով արտահայտված վարկերի մարումը, և՛ անուղղակիորեն ոչ վարկառու հաճախորդներին, քանի որ աճում է չափաատող վարկերի թիվը:

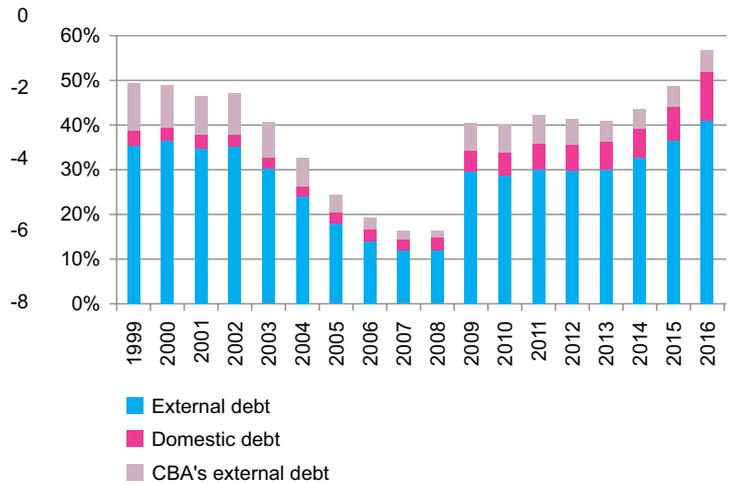
75ԱՄՅ, հոդված IV, 2017 թ.:

Գծապատկեր 2.26. Բյուջետային զարգացումներ, 2011-16 թթ. (%-ը ՀՆԱ-ում)

Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ, ՖՆ և Համաշխարհային բանկի հաշվարկներ:

Գծապատկեր 2.27. Հայաստանի պարտքի դինամիկան, 1999-16 թթ. (%-ը ՀՆԱ-ում)

Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ, ՖՆ և Համաշխարհային բանկի հաշվարկներ:

Ներդիր 2.9. Դոլարիզացիա

Անկախության հռչակումից ի վեր դոլարիզացիան Հայաստանի տնտեսության բնորոշ առանձնահատկություններից է, սակայն հարկ է նշել, որ դոլարիզացիայի մակարդակն էլ ավելի բարձրացավ վերջին ճգնաժամային իրավիճակներից հետո: ԱՄՆ դոլարին տրվող նախապատվությունը մասամբ բացատրվում է Եվրոպայում, ԱՄՆ-ում և Ռուսաստանում բնակվող սփյուռքի մեծաթիվ հայերից (7 մլն հայ ապրում է սփյուռքում, երբ երկրի բնակչությունը 3 միլիոն է) եկող մասնավոր տրանսֆերտների մեծ ծավալով: 2008-09 թթ. և վերստին 2014-15 թթ. տեղի ունեցած ՀՀ դրամի արժեզրկման հետևանքով աճեցին ԱՄՆ դոլարով ինսայդությունները: Վարկերի տարեկան միջին դոլարիզացիան մի քանի տարում հետևողականորեն աճել է: 2008 թ. այն ընդամենը 38.4 տոկոս էր, բայց 2016 թ. աճել է՝ հասնելով 65 տոկոսի մակարդակին, իսկ ներկայումս ավանդների 63 տոկոսն արտահայտված է արտարժույթով:

Դոլարիզացիայի բարձր մակարդակի պայմաններում բանկերի առջև ծառանում է չորս ռիսկ: Նախ՝ առաջանում է փոխարժեքի անմիջական ռիսկ բանկերի ակտիվների և պարտավորությունների միջև արժուրթային տարբերությունների պարագայում: Նման իրավիճակում ՀՀ դրամի փոխարժեքների կտրուկ փոփոխությունների դեպքում բանկերը ենթարկվում են վերագնահատման վնասների ռիսկին: Երկրորդ՝ վարկային անուղղակի ռիսկը շարունակում է աճել՝ պայմանավորված արտարժույթով տրամադրված վարկերի ավելի մեծ մասնաբաժնով. արտարժույթով վարկ ստացած, սակայն տեղական արժույթով

եկամուտ վաստակող ընկերությունները և անհատները ՀՀ դրամի արժեզրկման դեպքում կունենան դժվարություններ՝ կապված իրենց պարտքի մարման հետ: Երրորդ՝ ի հայտ են գալիս արտարժույթով արտահայտված իրացվելիության ռիսկեր այն դեպքում, երբ բանկը արտարժուրթային բավարար իրացվելի ակտիվներ չունի և արտարժույթով արտահայտված պարտավորությունների մարման անսպասելի անհրաժեշտության ի հայտ գալու դեպքում կարող է ունենալ արտարժուրթային անբավարար իրացվելիություն: Չորրորդ՝ ռիսկեր են ի հայտ գալիս նաև օտարերկրյա բանկերի զգալի մասնակցություն ունեցող մայր բանկերի հնարավոր ցածր վիճակի հետևանքով: Օտարերկրյա սեփականատերերին պատկանող բանկերն ավելի քիչ են հիմնվում հաճախորդներից ներգրավված ավանդների վրա և ճեղքվածքը լրացնում են մայր բանկերի և միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների միջոցով: Թեև հավանականությունը փոքր է, սակայն հաճախորդների կողմից մեծ ծավալով ավանդների հնարավոր դուրս բերումը՝ զուգակցված մայր բանկում իրացվելիության անբավարարության հետ (օրինակ՝ ինչպես տեղի է ունեցել բազմաթիվ օտարերկրյա բանկերում 2008-09 թթ. համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի ժամանակ), համակարգային ռիսկ է:

Դոլարիզացիայի բարձր մակարդակը նաև խոչընդոտում է արժեթղթերի շուկաների զարգացումը, որոնք անհրաժեշտ են կենսաթոշակային ֆոնդերի կառավարիչներին: «Նազդաք Օ-Էմ-Էքսի» (երկրի բորսայի) կողմից ձեռնարկված համատեղ նախաձեռնության միջոցով

դրամական շուկայի զարգացումը կարող է ապահովել բավարար իրացվելիությունն արժութային ֆորվարդ գործարքների շուկային աջակցելու համար: Նշված նախաձեռնությունը պետք է համապատասխանեցվի եկամտաբերության կորի հետագա ճշգրտմանը՝ կիրառելով պետական պարտքի այնպիսի ռազմավարություն, որը կհիմնվի թվով ավելի փոքր, բայց ավելի ուժեղ հենանիշային կետերի վրա: Սա հնարավորություն կտա ապահովելու ավելի բարձր իրացվելիություն երկրորդային շուկայում, իսկ միջնորդները կարող են կիրառել նման գործիքները ՀՀ դրամի ռիսկի համար սպրեդի կոր ձևավորելու համար: Եկամտաբերության ուժեղ կորի առկայությունը կարող է նաև հեշտացնել օտարերկրյա ներդրողների մուտքը՝ ապահովելով դրամի առավել ռազմավարական դիրքերը և խուսափելով ՀՀ դրամով եկամուտներ վաստակող ոլորտներում արտարժույթով արտահայտված պարտքային արժեթղթեր թողարկող ընկերությունների համար անհարկի ֆինանսական ռիսկից:

Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկը (ԿԲ) կիրառել է մակրոնորմատիվների քաղաքականության գործիքներ դոլարիզացիայի հետ կապված ռիսկերը կառավարելու նպատակով: ԿԲ-ն կիրառել է ռիսկերի ավելի բարձր կշիռներ և ՀՀ դրամով վարկավորման համեմատ՝ սահմանել պահուստավորման ավելի բարձր պահանջ արտարժույթով տրամադրվող վարկավոր-

ման համար՝ նպատակ ունենալով մեղմել արտարժույթով վարկավորման հետ կապված վարկային ռիսկը: Արժութային տարբերությունների ուղղակի ռիսկերը նվազեցնելու համար ԿԲ-ն բանկերի համար սահմանել է կապիտալի 7 տոկոսին հավասար զուտ բաց դիրք: Ավանդների դոլարիզացիան զսպելու նպատակով ԿԲ-ն նաև կիրառել է նվազագույն պահուստավորման ավելի բարձր պահանջ արտարժույթով արտահայտված պարտավորությունների համար: Սակայն ԿԲ-ն գործիքներ չունի արտարժույթով արտահայտված իրացվելիության ռիսկերը նվազեցնելու համար: Ճիշտ է, նա պահանջում է, որ բանկերն ապահովեն համապատասխանությունը իրացվելիության երկու ցուցանիշների հետ (բարձր իրացվելի ակտիվներ/ընդամենը ակտիվներ և բարձր իրացվելի ակտիվներ/ցպահանջ ավանդներ), սակայն այդ ցուցանիշները կիրառվում են միայն ընդհանուր ակտիվների և պարտավորությունների նկատմամբ, առանց արժութային տարբերակման: Ուստի հետագա բարելավումներ կարելի է իրականացնել հետևյալ ուղղություններով. (i) վարկառուների արժութային տարբերությունների մոնիթորինգ, (ii) ըստ արժույթների իրացվելիության գործակիցների ներդրում, (iii) ֆինանսական կայունության հանձնաժողովի տեխնիկական առաջադրանքի հետագա հստակեցում և (iv) համակարգային ռիսկերի մոնիթորինգի և մակրոնորմատիվների քաղաքականության ձևավորման մասին ավելի լայն լուսաբանում հանրության շրջանում:

b. Բնակչության ծերացումը և տնտեսական կախվածության աճող գործակիցները

2.75. Բնակչության ծերացմանը զուգընթաց՝ պետական ռեսուրսների վրա ընկած ֆինանսական բեռը և առողջապահության գծով տնային տնտեսությունների գրպանից արվող վճարումները ժամանակի ընթացքում էապես կաճեն, եթե ոչ վարակիչ հիվանդությունների բուժման ներկա արժեքը մնա անփոփոխ: Հայաստանի առողջապահական համակարգում արդեն տեղի է ունենում Եպիդեմիոլոգիական փոփոխություն հիվանդացության և մահացության միտումներում: Ավելին, ծխելը հանգեցրել է տղամարդկանց շրջանում առողջության ռիսկի աճին: Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության (ԱռՀԿ) գնահատմամբ, Հայաստանում 15-49 տարեկան տղամարդկանց 63 տոկոսը ծխող է: Սա, կանանց համեմատ, համեմատաբար երիտասարդ տարիքի տղամարդկանց շրջանում մահացության շատ ավելի բարձր մակարդակի հնարավոր պատճառներից մեկն է: 15-44 տարիքային խմբում տղամարդկանց և կանանց մահացության մակարդակների հարաբերակցությունը համարյա 3:1 է:⁷⁶ Ցածր և միջինից ցածր

եկամուտ ունեցող շատ երկրների նման Հայաստանում գրանցվել է ոչ վարակիչ հիվանդությունների (ՈՎՀ) ռեկորդային աճ:⁷⁷ Բնակչության ծերացմանը զուգընթաց՝ կաճի ՈՎՀ-ներով պայմանավորված բեռը: Եթե բուժման արժեքը մնա նույն մակարդակում, ինչ 2015 թ., ապա առողջապահական ծախսերը կմեծանան հետևյալ կերպ: 2030 թ., բնակչության թվի կիրառման դեպքում, առողջապահական ծախսերը կնվազեն 6 տոկոսով՝ պայմանավորված բնակչության թվի կրճատմամբ, բայց տարեցների ավելի մեծ թվի հետևանքով դրանք կաճեն 40 տոկոսով: Հետևաբար առողջապահական ծախսերի ընդհանուր սպասվող աճը կկազմի 34 տոկոս: 2050 թ., եթե հաշվի առնենք, որ բնակչության մեծ մասը կլինի 60-70 տարեկան, առողջապահական ծախսերը կաճեն 186 տոկոսով, ինչը բնակչության թվի նվազմամբ պայմանավորված 14 տոկոս կրճատման և ծերացող բնակչության 200 տոկոսով առողջապահական կարիքների աճի հետևանք է (գծապատկեր 2.25):

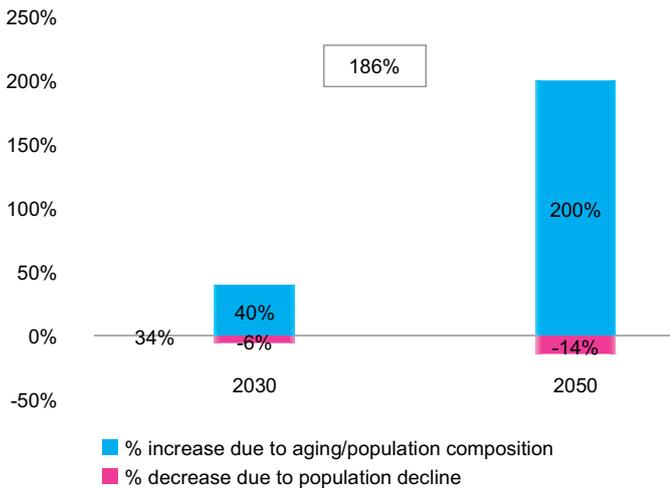
2.76. Պետական միջոցների հաշվին ֆինանսավորվող առողջապահական աճող ծախսերի ֆինակալ հնարավորությունը կարող է ապագայում սահմանափակ

⁷⁶ԱՎԾ, 2013 թ. Կանայք և տղամարդիկ Հայաստանում, 2013. Վիճակագրական գրքույկ: Երևան, Հայաստան:

⁷⁷ՈՎՀ-ները ներառում են սրտանոթային հիվանդությունները, քաղցկեղը, հոգեկան հիվանդությունները, շաքարային դիաբետը, քրոնիկ շնչառական հիվանդությունները և հեռաշարժական խանգարումները:

լինել: Առողջապահության գծով պետական ծախսերի մակարդակը, որոնք կազմում են ՀՆԱ-ի 1.9 տոկոսը, աշխարհում ամենացածրներից է:⁷⁸ Արդեն երկրում առողջապահական ծախսերի մեծ մասը ֆինանսավորվում է ոչ թե պետական բյուջեից, այլ տնային տնտեսությունների գրպանից, որոնց կատարած վճարումները կազմում են առողջապահական ընդհանուր ծախսերի 54 տոկոսը: Սա ԱՌՀ-ի առաջարկած 20 տոկոս մակարդակից շատ ավելի բարձր է: Այսպիսով, բնակչության ծերացման հետ մեկտեղ տնային տնտեսությունների գրպանից կատարվող վճարումները կարող են աճել, եթե պետական եկամուտները բավարար չափով չմեծանան, որպեսզի հնարավոր լինի ֆինանսավորել առողջապահության գծով աճող պետական ծախսերը: Հաշվի առնելով ապագա սուղ ֆիսկալ հնարավորությունը՝ գրպանից վճարումները կրճատելու համար առողջության պարտադիր ապահովագրության սխեմայի ներդրումը լուրջ մարտահրավեր կլինի կառավարության համար, քանի որ անհրաժեշտ կլինի պահանջվող եկամուտների զգալի մասն ապահովել Հիմնական արտոնությունների փաթեթի, ինչպես նաև իրավունակության կատեգորիաների ռացիոնալացման հաշվին: Այլ ծախսախնայողություններ կարող են ապահովվել, ի թիվս այլոց, գնման/մատակարարների վճարման ժամանակակից և ռազմավարական վճարման համակարգերի, հասցեականության վերանայումների, առողջապահական ծառայությունների ինտեգրման, դեղագործության բնագավառի բարեփոխումների միջոցով:

Գծապատկեր 2.28. Բնակչության փոփոխությունների արդյունքում առողջապահական ընդհանուր ծախսերի աճի մոդելավորված հաշվարկ

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի անձնակազմի հաշվարկներ: Բնակչության և տարիքային խմբերի կանխատեսվող բաշխվածությունը 2030թ. և 2050թ.

2.77. Բնակչության ծերացման հետևանքով մեկ այլ մտահոգող խնդիր է տարեցների շրջանում աղքատության կանխման հետ կապված ծախսերի աճը: Հայաստանի կենսաթոշակային համակարգը մինչ օրս արդյունավետորեն լուծում է տարեցների աղքատության հարցը և հանդիսանում է տարեցների շրջանում աղքատության կանխման ծրագրի կարևոր բաղադրիչը:⁷⁹ Կենսաթոշակային համակարգերը, ընդհանուր առմամբ, հետապնդում են երկու գլխավոր նպատակ. (i) կանխել տարեցների շրջանում աղքատությունը, և (ii) մասնակցությունը աշխատուժում դադարեցնելուց հետո փոխհատուցել եկամուտները (սպառման հարթեցում): Հայաստանում կենսաթոշակ է ստանում բնակչության 20 տոկոս ամենաաղքատ զանգվածի 60 տոկոսը: Ավելին, ինչպես ցույց է տրված գլուխ 1-ում, կենսաթոշակներն էապես նպաստել են ընդհանուր աղքատության կրճատմանը: Մոդելավորված հաշվարկները ցույց են տալիս, որ կենսաթոշակների չվճարման դեպքում աղքատության մակարդակը ավելի բարձր կլիներ:

2.78. Տնտեսական կախվածության մակարդակի բարձրացումը կարող է վտանգել կենսաթոշակային համակարգի ֆինանսավորումը: Բնակչության ծերացման և աշխատուժում ընդգրկվածության ներկա միտումների պայմաններում տնտեսապես կախյալ մարդկանց տեսակարար կշիռն էապես կմեծանա: Տնտեսապես կախյալ մարդկանց (14 տարեկանից ցածր երեխաների և 65+ տարեկան մեծահասակների) տեսակարար կշիռը տնտեսապես ակտիվ ընդհանուր բնակչության (15-64 տարեկան տարիքային խմբում ակտիվ մարդկանց) մեջ 2015 թ. կազմել է մոտ 60 տոկոս, բայց կանխատեսվում է, որ մինչև 2030 թ. այս ցուցանիշը կհասնի 80 տոկոսի և մինչև 2040 թ. փոքր-ինչ կնվազի՝ դառնալով 77 տոկոս (գծապատկեր 29, սցենար Ա):

2.79. Ինչևէ, 2010 թվականից պետական կենսաթոշակային համակարգում կենսաթոշակների ֆինանսավորման և համարժեքության խնդիրները լուծելու նպատակով նախաձեռնվել են կարևոր բարեփոխումներ և ինստիտուցիոնալ ռացիոնալացմանն ուղղված աշխատանքներ: Հայաստանի ընթացիկ վճարների վրա հիմնվող կենսաթոշակային համակարգը մինչ օրս հաջողությամբ պաշտպանում է տարեցներին ծայրահեղ աղքատությունից, թեև վճարում է հաստատուն և ցածր կենսաթոշակներ: Տվյալ համակարգը, որում կենսաթոշակների չափը կախված է նախկինում վաստակած եկամուտների չափից, իսկ վճարները՝ եկամուտներից, չի ապահովում մասնակցության ու եկամուտների հայտարարագրման խթաններ և բնակչության ծերացման պայմաններում դժվար թե ապագայում կարողանա ապահովել կենսաթոշակների համարժեքությունը: 2010

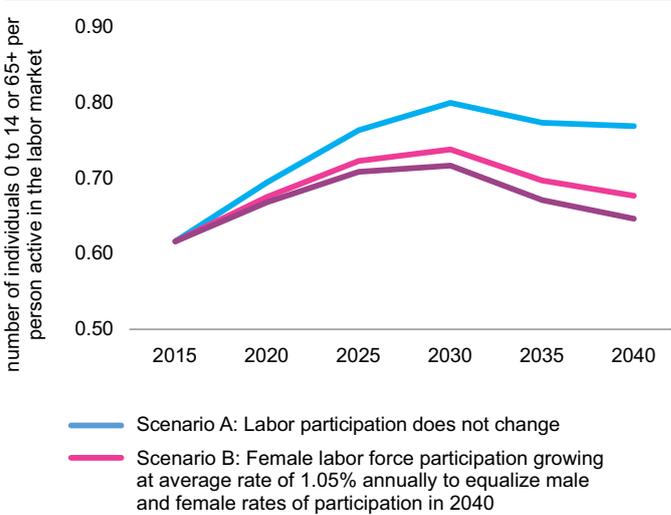
⁷⁸Հարկ է նշել, որ պետական ֆինանսավորումը ներառում է նախարարությունների առողջապահության գծով ծախսերը, բացառությամբ առողջապահության նախարարության (ԱՆ): Այս թիվը բարդացած է ԱՆ/ԱԳԳ-ի բյուջեից (92.4%), աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության (4.1%), Ազգային անվտանգության ծառայության (0.3%) և ոստիկանության (0.1%), իսկ մնացածը՝ պետական կառավարման այլ մարմինների բյուջեներից: Տե՛ս 2015 թ. ԱԳԳ, էջ. 26-27:
⁷⁹Կենսաթոշակային համակարգը Հայաստանում 2015 թ.՝ հեռանկար և հետագա բարեփոխումների տարբերակներ:

թ. կենսաթոշակային բարեփոխումների նպատակն էր բարելավել կենսաթոշակների ապագա համարժեքությունը և ուժեղացնել խթանները՝ 2014 թվականից ներդնելով պարտադիր կուտակային բաղադրիչը, որը կֆինանսավորվեր մասնակիցների վճարների հաշվին՝ զուգակցված պետության 5 տոկոս համաֆինանսավորմամբ: Մինչ օրս նշված համակարգն ընդգրկում է միայն քաղծառայողներին և մասնավոր հատվածում առաջին անգամ աշխատանքի անցած 40 տարեկանից ցածր աշխատողներին: Նախատեսվում է, որ 2018 թ. հուլիսի 1-ից համակարգում կներառվեն մասնավոր հատվածի 40 տարեկանից ցածր բոլոր աշխատողները: Կարևոր է, որ կառավարությունն իրագործի համակարգի ծածկույթի նախատեսված ընդլայնումը՝ բոլոր աշխատողների կենսաթոշակների ապագա համարժեքությունն ապահովելու համար:

2.80. Հայաստանի կենսաթոշակային համակարգն ընթացիկ վճարներից անցում է կատարել կուտակային համակարգի: Համակարգը կազմված է երկու բաղադրիչից՝ (i) սահմանված կենսաթոշակի բաղադրիչ, որը ֆինանսավորվում է պետական բյուջեից, և (ii) սահմանված վճարի ծրագիր, որը գործում է 2014 թվականից և ընդգրկում է միայն քաղծառայողներին ու 2014 թվականից աշխատաշուկա առաջին անգամ մուտք գործած անձանց: Հայաստանի կենսաթոշակային համակարգի սահմանված կենսաթոշակի բաղադրիչի հիմնական նպատակն է կանխել աղքատությունը տարեցների շրջանում: Սահմանված վճարների նոր ծրագրի նպատակն է ապահովել եկամուտների՝ կենսաթոշակների մաս կազմող փոխհատուցման գումարը: Սահմանված վճարների ծրագիրը ֆինանսավորվում է աշխատողների կողմից կատարվող և որպես հարկ համարվող վճարների, ինչպես նաև համամասնաբար պետության կողմից համաֆինանսավորվող վճարների հաշվին: Աշխատողի և պետության կողմից կատարվող միասնական վճարը հավասար է աշխատողի եկամուտների 10 տոկոսին, ընդ որում՝ պետության կողմից համաֆինանսավորվող վճարը կատարվում է որոշակի առավելագույն աշխատավարձից ցածր աշխատավարձ ստացողների համար: Համակարգն ընդգրկում է բոլոր քաղծառայողներին և 2014 թ. հունվարի 1-ից աշխատաշուկա առաջին անգամ մուտք գործած անձանց: Կառավարությունը նախատեսում է 2018 թ. հուլիսի 1-ից մասնակցությունը պարտադիր դարձնել 40-ից ցածր բոլոր աշխատողների համար: 40-50 տարեկան աշխատողներին մեկ անգամ հնարավորություն է տրվում մինչև 2018 թ. հուլիսի 1-ը սահմանված վճարի ծրագրում մասնակցելու համար, մինչդեռ 50-ից բարձր աշխատողները մնում են սահմանված կենսաթոշակի ծրագրում:

2.81. Կենսաթոշակային բարեփոխումները և 2014-2025 թթ. Հայաստանի կայուն զարգացման ծրագիրը նաև նախատեսում են ընթացիկ վճարների վրա հիմնվող կենսաթոշակները հավասարեցնել նվազագույն

Գծապատկեր 2.29. Տնտեսական կախվածության մեջ գտնվողների հարաբերակցությունը տնտեսապես ակտիվ մարդկանց նկատմամբ, 2015-40 թթ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի անձնակազմի հաշվարկներ, որոնցում հաշվի են առնվել ՄԱԿ-ի կատարած բնակչության կանխատեսումները՝ ըստ տարիքային խմբերի և աշխատուժում 15-64 տարեկանների մասնակցության ԱՄԿ-ի մոդելավորված հաշվարկները:

սպառողական զամբյուղին (ՆՍԶ)՝ նպատակ ունենալով էլ ավելի կրճատել աղքատությունը տարեցների շրջանում: Բարձր ցուցիչով ճշգրտման դեպքում ընթացիկ վճարների վրա հիմնվող համակարգը բարձր պետական ծախսեր կպահանջի: Պարտադիր երկրորդ հենասյունն առաջարկում է բոլորի կենսաթոշակների համարժեքության երկարաժամկետ բարելավում: Կարճաժամկետ հատվածում դրա համար կպահանջվեն լրացուցիչ բյուջետային ծախսեր, բայց երկարաժամկետ կտրվածքով կծնավորվեն խնայողություններ: Ընթացիկ վճարների վրա հիմնվող համակարգի պարամետրերի հետագա ճշգրտումները, հատկապես ավելի բարձր կենսաթոշակային տարիքի սահմանում և հաշմանդամության չափանիշների խստացումը խնայողություններ ձևավորելու հնարավորություն կտան և կնպաստեն բարեփոխումների ընդհանուր փաթեթի կայունությանը: 2014-2025 թթ. Հայաստանի կայուն զարգացման ծրագրում սահմանված կենսաթոշակային հավակնոտ նպատակադրումների աստիճանական իրականացումը կթեթևացնի ընթացիկ վճարների ֆինանսավորման կարճաժամկետ պահանջները: Կարևոր է, որ կառավարությունը, առանց հետագա երկարաձգումների, 2018 թ. հունվարի 1-ից ներդնի մասնավոր հատվածի բոլոր աշխատողների պարտադիր մասնակցության համակարգը:

2.82. Կենսաթոշակային բարեփոխումների հետ մեկտեղ աշխատուժում կանանց ներգրավվածության մակարդակի բարձրացումը կարող է դադարեցնել տնտեսական կախվածության մակարդակի վերելքը: 2015 թ. գրանցվել է մոտ 20 տոկոսային կետով տարբերություն

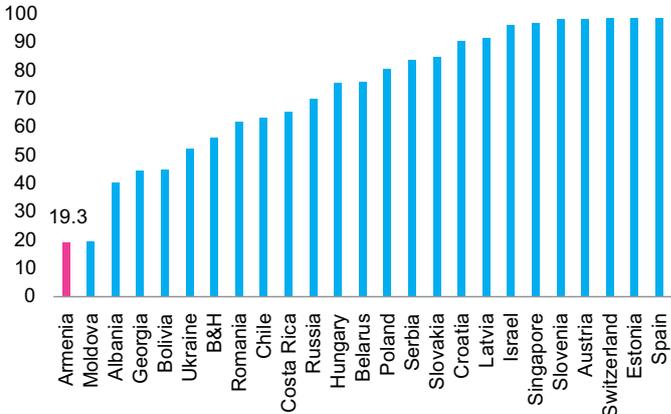
աշխատուժում 15-64 տարեկան տղամարդկանց և կանանց մասնակցության մակարդակների միջև: Եթե ավելի մեծ թվով կանանց աշխատանք որոնելու և գտնելու հնարավորություն տալու միջոցով այս տարբերությունը վերացվի, ապա տնտեսական կախվածության մակարդակի բացասական միտումը կարող է զգալիորեն նվազել (սցենարներ Բ և Գ, գծապատկեր 2.26):

Կ. Ֆորմալ ֆինանսական ծառայությունների հասանելիությունը և սոցիալական պաշտպանության գծով տրանսֆերտները

2.83. Համարժեք ապահովագրական շուկայի բացակայության պայմաններում մարդիկ կարող են պաշտպանվել տնտեսական ցնցումներից՝ օգտագործելով խնայողությունները կամ ցնցման դեպքում վարկ ձեռք բերել: Ապահովագրությունը կազմում է ֆինանսական հատվածի կարևոր մասը, որն օգնում է ընկերություններին և տնային տնտեսություններին կառավարելու ցնցումները և դիմակայելու դրանց: Հայաստանի ապահովագրական ոլորտը, սակայն, փոքր է և թերզարգացած, այդ իսկ պատճառով չի ծառայում նշված նպատակին: Հայաստանում խնայողությունների և վարկային շուկաների սահմանափակ զարգացումը ենթադրում է, որ դրանք ևս համարժեք չեն ցնցումներին արձագանքելու առումով ընկերություններին և անհատներին օգնելու համար: Անշուշտ, ինչպես նշվում է սույն գլխում, ֆինանսական կազմակերպությունում հաշիվ ունեցող մեծահասակների տեսակարար կշիռը ցածր է, իսկ բանկային ավանդները, ըստ այդմ, նույնպես ցածր են: 2014 թ. մեծահասակների (25+ տարեկան) ընդամենը 19.3 տոկոսն է հաշիվ ունեցել ֆինանսական կազմակերպությունում: Սա ամենացածր ցուցանիշն է համադրելի երկրների շարքում, որտեղ միջին ցուցանիշը 74.5 տոկոս է (գծապատկեր 2.28): Ֆինանսական կազմակերպություններում հաշիվների կիրառման նման ցածր մակարդակի պայմաններում Հայաստանում ավանդային ծառայությունների ներթափանցման աստիճանը ամենացածրներից է տարածաշրջանում:

2.84. Ինչ վերաբերում է առողջական խնդիրներ ունեցող մարդկանց բուժման ֆինանսական կողմին, ապա առողջապահական ծառայությունների գծով Հիմնական արտոնությունների փաթեթն առաջարկում է միայն սահմանափակ պաշտպանություն: Հիմնական արտոնությունների փաթեթն (ՀԱՓ) այն ծրագիրն է, որի շրջանակում կառավարությունն ապահովում է կենսական նշանակության առողջապահական ծառայությունների ընդգրկումն ծածկույթը: ՀԱՓ-ը ֆինանսավորվում է ընդհանուր պետական եկամուտների հաշվին: Առողջապահության գծով պետական ծախսերի ցածր մակարդակը և ՀԱՓ-ում ընդգրկված ծառայությունների դիմաց համավճարները, ինչպես նաև փաթեթում թանկ բուժում ենթադրող ծառայությունների բացակայությունը (հիվանդանոցային բուժում և ամբուլատոր դեղորայք), տնային տնտեսությունների համար հանգեցրել են գրպանից կատար-

Գծապատկեր 2.30. Հաշիվ ֆինանսական կազմակերպությունում, ավելի բարձր տարիքի չափահասներ (% 25+ տարեկան), 2014 թ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի անձնակազմի հաշվարկներ՝ հիմնված «Findex»-ի տվյալների վրա:

վող առողջապահական վճարումների բարձր ծախսերի: Շատ փոքր քանակությամբ դեղորայք է տրամադրվում ՀԱՓ-ի միջոցով, Հայաստանում դեղորայքը ծախսային խոշոր հոդված է տնային տնտեսությունների համար՝ 2014 թ. կազմելով առողջապահական ծառայություններում տնային տնտեսությունների ՀԱՓ-ի ընդհանուր ծախսերի 74 տոկոսը: ՀԱՓ-ի ծախսերի բարձր մակարդակը բարձրացնում է այն ռիսկը, որ առողջապահական բարձր ծախսերի պայմաններում տնային տնտեսությունները կարող են հայտնվել աղքատության մեջ: Բացի այդ, այն կարող է հանգեցնել առողջապահության ֆինանսավորման ցանկացած համակարգի պոտենցիալ վերաբաշխիչ կարողության թուլացման: ՀԱՓ-ի հասցեականության փոքր բարելավումները կարող են զգալի օգուտներ տալ: Հաշվի առնելով այն, որ Հայաստանի 3 միլիոնանոց բնակչության մոտ 30 տոկոսը գտնվում է աղքատության գծից վար՝ աղքատների ծածկույթի 1.0 տոկոսային կետով ընդլայնումը և ծածկույթում ոչ աղքատների համարժեք կրճատումը կհանգեցնի նրան, որ լրացուցիչ 9,000 կարիքավորներ իրավունակ կլինեն օգտվելու փաթեթից, և նույն թվով ոչ աղքատներ կդառնան ոչ իրավունակ:

2.85. Հայաստանում աղքատ և խոցելի տնային տնտեսությունները իրավունակ են նաև օգտվելու երկրի սոցիալական աջակցության գլխավոր ծրագրից՝ Ընտանեկան նպաստի ծրագրից (ԸՆԾ), թեև դա ընդգրկում է կարիքավոր բնակչության ընդամենը 27.5 տոկոսը: ԸՆԾ-ն կարիքավորության գնահատման վրա հիմնվող և սոցիալական վճարների հաշվին չձևավորվող դրամական փոխանցումների հիբրիդային ծրագիր է: Թեև ծրագրի հիմնական ծածկույթը ժամանակի ընթացքում փոփոխվել է, քիչ առաջընթաց կա դրա հասցեականությունը և կարիքավորների ծածկույթը բարելավելու ուղղությամբ: ԸՆ-ի շահառու ընտանիքների թիվը 2008 թ.

արձանագրված 121,000-ից (տարեկան միջին թիվ) 2011 թ. դարձել է շուրջ 91,000, որից հետո նորից հետևողականորեն աճել է՝ 2016 թ. վերջին դառնալով 107,000: Հետազոտության տվյալների համաձայն՝ 2015 թ. տվյալ ծրագիրն ընդգրկել է բնակչության մոտ 13 տոկոսը: Սակայն դեռ տեղ կա բարելավելու դրա հասցեականությունը: Միջոցների ընդամենը 61 տոկոսն է տրամադրվել աղքատներին⁸⁰: Աղքատների ծածկույթն առհասարակ ցածր է, քանի որ 2015 թ. աղքատության վերին գծից ցածր գտնվողների ընդամենը շուրջ 27.5 տոկոսն է նպաստ ստացել:

2.86. Աշխատանք որոնողների և կրթական հաստատությունների շրջանավարտների համար նախատեսված աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրերի (ԱՇԱԾ) շրջանակը և առաջարկվող ծառայությունները սահմանափակ են: Կարևոր է նաև ապահովել, որ աշխատողները պահանջվող ժամանակակից հմտություններ ունենան, և այս առումով ԱՇԱԾ-ները ծառայում են որպես քաղաքականության կարևորագույն գործիքներ: Գործազրկության նպաստների վերացման հետ մեկտեղ աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրերը շարունակում են հանդիսանալ աշխատաշուկայի քաղաքականության հիմնական բաղադրիչը: Այսուհանդերձ նշված ծրագրերը չեն կազմում Հայաստանի սոցիալական պաշտպանության համակարգի կարևոր մասը: Պետական զբաղվածության գործակալության (ՊԶԳ) կարողությունները սահմանափակ են ինչպես կադրային համալրման, այնպես էլ աշխատաշուկայի ակտիվ քաղաքականությունների գծով հատկացված ռեսուրսների առումով: ԱՇԱԾ-ների բյուջեն 2006 թվականից շարունակում է նվազել՝ պայմանավորված աշխատավարձի գծով սուբսիդիաների և հանրային աշխատանքների փաթեթի կրճատմամբ:

2.87. ԸՆԾ-ի նպաստառուների շրջանում աշխատաշուկայում մասնակցության խթանումը շարունակում է մնալ որպես քաղաքականության առաջնային նպատակ: Սոցիալական աջակցության շահառուների ֆորմալ զբաղվածության մեջ ներգրավվելուց կարող են հետ պահել մի քանի գործոններ, ներառյալ՝ ֆորմալ աշխատատեղերի բացակայությունը, շահառուների կրթական ցածր մակարդակը, ինամքի պարտականությունները և բարձր եկամտային հարկերը (ցածր զուտ եկամուտը)՝ սոցիալական աջակցության նպաստների կորստի դիմաց (հատկապես ցածր վճարվող աշխատանքի դեպքում): Խոցելի խմբերին ծառայությունների մատուցման առումով ՉՊԳ-ի սահմանափակ կարողությունների պայմաններում աշխատանքային խթանները

կարող են ներառվել ԸՆԾ-ի նպաստների նախագծում: Չափազանց կարևոր է, որ շահառուների ակտիվացման միջոցառումները զուգակցվեն ՉՊԳ-ի կարողությունների գարգացմանն ուղղված ներդրումներով, որպեսզի գործակալությունն ի վիճակի լինի սպասարկելու ավելի մեծ թվով շահառուների (ինչպես թափուր աշխատատեղերի մասին հավաքված տեղեկատվության, այնպես էլ ԱՇԱԾ-ների առումով), ինչպես նաև տեղեկատվական համակարգերի ինտեգրմամբ, ինչը հնարավորություն կտա հսկելու պայմանների կատարումը:

2.88. Նայելով առաջ՝ կառավարությունը նախաձեռնել է սոցիալական պաշտպանության ծառայությունների մատուցման միասնական մոտեցման ներդրում: Ծառայությունների մատուցման նոր մոդելի հիմնական շահառուները հասարակության սոցիալապես մեկուսացված և խոցելի խավերն են: Ծառայությունների ինտեգրված մոդելի հիմնական նպատակներից մեկն է բարելավել ծառայություններից օգտվողների արդյունքները՝ նվազագույնի հասցնելով նրանց՝ ծառայություններից և նպաստներից օգտվելու հետ կապված ծախսերը: Սա կարևոր նշանակություն ունի բնակչության ամենախոցելի խավերի՝ տարաբնույթ ու բարդ խնդիրների առջև կանգնած և սովորաբար ֆորմալ աշխատաշուկայից ամենահեռու գտնվող մարդկանց համար:

d. Կլիմայի փոփոխություն

2.89. Վերջին տասնամյակներում կլիմայի փոփոխման հետևանքով Հայաստանում էապես մեծացել են վտանգավոր հիդրոոդերևութաբանական երևույթների հաճախականությունը և ուժգնությունը: Դրանք ներառում են չափազանց սառը ջերմաստիճանային պայմանները և հորդառատ անձրևների ու կարկուտների օրերի թիվը: Վերջին տասնամյակներում արտակարգ եղանակային վիճակները (երաշտ, շոգ և չոր քամիներ, կարկուտ, գարնան ցրտահարություններ) դարձել են ավելի հաճախակի և տևական՝ հասցնելով մեծ վնաս գյուղատնտեսությանը: 2010 և 2013 թթ. եղանակային արտակարգ պայմաններից Հայաստանի գյուղատնտեսությանը հասցված ֆինանսական վնասը, ըստ հաշվարկների, կազմել է, համապատասխանաբար, 35.5 մլն և 23.9 մլն դրամ: 2009-2013 թթ. եղանակային արտակարգ պայմանների պատճառով բերքին հասցված ընդհանուր վնասը կազմել է 72.71 մլրդ դրամ (շուրջ 177 մլն ԱՄՆ դոլար): Ակնկալվում է, որ կլիմայի ապագա միտումներն էլ ավելի կմեծացնեն կլիմայի փոփոխականությունը (ինչն արդեն ազդում է Հայաստանի վրա) և Հայաստանն էլ ավելի խոցելի կդարձնեն բնական աղետների նկատմամբ⁸¹:

⁸⁰Ցուցանիշը հաշվարկվում է որպես ԸՆԾ-ի շահառու, հանդիսացող աղքատ (պաշտոնապես սահմանված աղքատության վերին գծից ցածր գտնվող) մարդկանց մեկ տարում վճարվող բոլոր նպաստների գումար՝ բաժանած մեկ տարում վճարվող ԸՆԾ-ի բոլոր նպաստների գումարի վրա: ԸՆԾ-ի շահառու է համարվում այն տնային տնտեսությունը, որը 4 ենթապայմանների միասնական հետազոտության «տնային տնտեսության եկամուտների և շահույթի օրագիր» մոդուլում նշում է, որ ստանում է ընտանեկան նպաստ (5-րդ կետ՝ «ընտանեկան նպաստ»): Ընդհանուր սպառման տվյալը, որի միջոցով որոշվում են աղքատ տնային տնտեսությունները, չափահասների ընդհանուր համաժողովրդական սպառումն է՝ հանած սոցիալական աջակցության բոլոր նպաստները (ընտանեկան նպաստ, երեխայի նպաստ, եկամտի մորույի, համապատասխանաբար, 5-րդ, 6-րդ և 8-րդ կետերի համապատասխանող այլ նպաստները): Սա տարբերվում է աղքատության պաշտոնական գնահատման մեջ կիրառվող սպառման հանրագումարային մեծությունից, որը իրենից ներկայացնում է «սոցիալական պաշտպանության գծով տրանսֆերտները», ներառյալ ընտանեկան նպաստը, երեխայի նպաստը և կենսաթոշակները: Ինչևէ, ԸՆԾ-ի հասցեականության ճշգրտությունը գնահատելու նպատակով սպառման հանրագումարային մեծությունը՝ հանած սոցիալական աջակցության գծով տրանսֆերտները, համարվում է որպես «նախքան տրանսֆերտները աղքատ վիճակում գտնվող» ԸՆԾ-ի թիրախավորված բնակչությունը:

⁸¹Հայաստանի Հանրապետություն. ՄԱԿ-ի կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիայի ներքո երկրի երրորդ զեկույցը, 2015 թ.: Համաշխարհային բանկ, Անկոտրոն. բնական աղետների նկատմամբ աղքատ բնակչության դիմակայունության ապահովում: Համաշխարհային բանկի զեկույց, 2017 թ.:

2.90. Կլիմայի փոփոխության ազդեցություններն առավելագույնս անդրադառնում են գյուղատնտեսական արտադրության և գյուղատնտեսության ու այլ ոլորտների համար ջրի հասանելիության վրա: Համաշխարհային բանկի վերջին համապարփակ գեկուլցներից մեկում⁸² որպես անմիջական և առանձնապես կարևոր խնդիր գնահատվում են Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտի համար կլիմայի փոփոխության ռիսկերը, քանի որ գյուղական բնակչության մեծ մասի ապրուստն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կախված է գյուղատնտեսությունից: Ավնկալվում է, որ գյուղատնտեսության վրա կլիմայի փոփոխության հիմնական բացասական ազդեցությունները տեղի կունենան հողի բերրիության նվազման, հողի առավել ինտենսիվ քայքայման, ագրոկլիմայական գոտիների վերաբաշխման, ոռոգվող տարածքների մասնաբաժնի աճի և ոռոգման ջրի լրացուցիչ կարիքի պատճառներով:

2.91. Հայաստանի ֆերմերները լավ չեն ադապտացված ներկայիս կլիմային, և կլիմայի փոփոխության ազդեցությանը պատրաստվելու համար ադապտացման ուղղությամբ պետք է ավելի շատ քայլեր ձեռնարկեն: Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտում ադապտացման լուրջ պակասը ներառում է հողերի անկայուն կառավարումը, անբավարար ոռոգումը, բնական վտանգները, օրինակ՝ երաշտի, ջրհեղեղների, սառնամանիքների և փոթորիկների նկատմամբ բարձր խոցելիությունը: Փաստերը վկայում են ներկայիս կլիմայական պայմաններին ադապտացման ցածր ունակության մասին: Գյուղաբնակ կարիքավորների վրա ազդեցությունը անհամաչափ կլինի, քանի որ նրանք ավելի մեծ կախման մեջ են գյուղատնտեսությունից, ադապտացման ավելի թույլ ունակություն ունեն և եկամուտների զգալի մասը ծախսում են սննդի վրա: Ադապտացման համապարփակ ազգային պլանի միջոցով կլիմայական ազդեցություններին չդիմակայելու դեպքում կլիմայական ազդեցությունները կնվազեցնեն գյուղատնտեսության դինամիկ գործունեության և արագ վերականգնվելու ունակությունը՝ բացասաբար անդրադառնալով սննդի անվտանգության և գյուղական վայրերում տնտեսական աճի վրա: Գյուղացիական տնտեսությունների արտադրողականության վրա կլիմայի փոփոխության ազդեցությունը համեմատաբար լավ տեսանելի է բերքի առումով, սակայն գյուղատնտեսական կենդանիների մասով այդ ազդեցությունն այնքան էլ պարզ չէ:

2.92. Վերջերս կառավարությունը վավերացրեց ՄԱԿ-ի Կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիայի («UNFCCC») ներքո ստորագրված Փարիզյան համաձայնագիրը և «Պետականորեն որոշված մասնակցության» («NDC») մեջ սահմանեց ազդեցության մեղմացման և ադապտացման նպատակները: Կառավարությունը հայտարարեց, որ «(i) «NDC»-ն կիմնվի «կանաչ տնտեսություն» սկզբունքի վրա և համատեղելի կլինի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման նպատակների հետ»:

«NDC»-ի ընդհանուր նպատակն է «2050 թ. ապահովել էկոհամակարգի համար չեզոք ազդեցություն ունեցող ջերմոցային գազերի արտանետում» (այդ նպատակադրումը լիովին կախված է միջազգային աջակցության առկայությունից):

e. Բնական պաշարների հարստահարումը

2.93. Ընդերքօգտագործումը մեկն է այն ճյուղերից, որոնք ամենից մեծ մասնակցությունն ունեն ՀՆԱ-ի ձևավորման և արտահանման մեջ: Գոյություն ունեն մտահոգող խնդիրներ՝ կապված հանքերի տնտեսական, սոցիալական և բնապահպանական կայունության հետ: Հայաստանի օգտակար հանածոների ոլորտում մեկ առանձին ընկերության գերիշխող դիրքը տվյալ ոլորտը դարձնում է խոցելի հնարավոր արտաքին ցնցումների նկատմամբ, դա վտանգում է ոլորտի երկարաժամկետ կայունությունը: Տեղական տնտեսության այլ ոլորտների հետ կապերի ձևավորումը տնտեսական գործունեության և սոցիալական կայունության բարելավման ուղիներից մեկն է: Թեև կապերը և «տեղական բովանդակությունը» առկա են Հայաստանում, ընդերքօգտագործման ոլորտում տեղական համայնքների և հայկական ընկերությունների մասնակցությունն ընդլայնելու զգալի հնարավորություն կա: Կարելի է ասել, որ մետաղական հանածոների արդյունահանման աշխատանքներից ոչ մեկն էկոլոգիապես կայուն չէ: Խորհրդային շրջանում հայտնաբերված մետաղական հանածոներ արդյունահանող փոքր ընկերությունները, որոնք իրականացնում են վատ կառավարվող «ընդերքօգտագործման/հետախուզական ծրագրեր», զգալի վնաս են հասցնում շրջակա միջավայրին (և՛ օդին, և՛ ջրին): Թվում է, որ հանքավայրերի և հարակից թափոնների օբյեկտների վերականգնման համար նախատեսվող պլաններն ու ֆինանսական միջոցները բավարար չեն: Բարձր սեյսմիկ ռիսկի և հողի անկայունության ընդհանուր ռիսկի պայմաններում թափոնների կուտակման օբյեկտների փլուզման և/կամ խափանումների նշանակալից ռիսկ կա: Գոյություն ունեն բազմաթիվ հանքեր և թափոնների կուտակման օբյեկտներ, որոնք այլևս չեն շահագործվում, մինչդեռ շանքեր չեն գործադրվում դրանց վերականգնման և կուլտիվացիայի ուղղությամբ:

2.94. Գոյություն ունեն բնապահպանական օրենքներ ու ենթաօրենսդրական ակտեր, որոնք կարող են կարգավորել վերոնշյալ խնդիրների մեծ մասը: Սակայն այդ օրենքները պատշաճ չեն իրականացվում: Բացի այդ, դրանք երկիմաստ են և ներդաշնակեցված չեն: Գործող տուգանքները և բնապահպանական օրենքների պահանջները չկատարելու հետևանքները չափազանց թույլ են և չեն կարող բավարար չափով հետ պահել օրենքի խախտման դեպքերից: Ավելին, շատ ընկերություններում օրենքի իմացությունը և օրենքի պահպանման ըմբռնումը կարող է թույլ լինել:

⁸²Համաշխարհային բանկ: Կլիմայի փոփոխության նկատմամբ Հայաստանի գյուղատնտեսական համակարգերի խոցելիության նվազեցում: Համաշխարհային բանկի հետազոտություն, 2014 թ.:

2.95. Հարստահարվում են նաև այլ բնական պաշարներ: Բնական արոտավայրերը քայքայվում են՝ հանգեցնելով շրջակա միջավայրի, ապրելակերպի, լեռնային շրջանների վիճակի վատթարացման՝ միաժամանակ վտանգելով գյուղատնտեսության և կենդանիների կայունությունը և ապագա աճը: Հայաստանը Եվրոպայի և Կենտրոնական Ասիայի ամենափոքր անտառապատ տարածքներ ունեցող երկրներից է, որի սակավ ռեսուրսները սպառվում են: Անտառները կազմում են հողային տարածքի նվազ քան 10 տոկոսը և 1993 թ. ի վեր կրճատվել են ավելի քան 10 տոկոսով⁸³: Անտառային ռեսուրսների նման կրճատումը մասամբ պայմանավորված է անտառներից օգտվող մարդկանց կողմից անտառի չարաշահումով, ինչն, իր հերթին, հիմնականում սխալ քաղաքականության խթանների և անտառների կառավարման կայուն գործելակերպերի ու ոլորտում ներդրումների կատարման համար նպաստավոր միջավայրի բացակայության հետևանք է:

2.96. Ջրային ռեսուրսների կառավարումը հանգուցային նշանակություն ունի կայուն աճի համար, մանավանդ որ ապագայում ջրի առկայության վրա կարող է ազդել կլիմայի փոփոխությունը: Երկրում աճեցվող մշակաբույսերի շուրջ 80 տոկոսը ոռոգվում է: Հիդրոէլեկտրակայանները ապահովում են արտադրվող էլեկտրական էներգիայի 40 տոկոսը: Ստորգետնյա ջրերը ապահովում են խմելու ջրի 96 տոկոսը: Բնապահպանության նախարարությունը (2010 թ.) կանխատեսում է մինչև 2100 թ. ջերմաստիճանի 4°C բարձրացում և տեղումների 9 տոկոս կրճատում: Կանխատեսումների համաձայն՝ Արարատյան դաշտավայրում (որը գյուղատնտեսական և ձկնաբուծության կարևոր շրջան է) ջերմաստիճանի բարձրացումն ավելի մեծ կլիմայի և ավելի մեծ ծավալի ոռոգման ջուր կպահանջվի: Դրա հետևանքով, ըստ բնապահպանության նախարարության (2009 թ.), գետերի հոսքի 25 տոկոս կրճատումը կհանգեցնի ոռոգվող ցանքատարածությունների արտադրողականության 15-34 տոկոս (միջինը՝ 24 տոկոս) նվազման: Հաշվարկների համաձայն՝ գյուղատնտեսության ապագա ընդհանուր մոտավոր վնասները կկազմեն 75-170 մլրդ դրամ (180-405 մլն ԱՄՆ դոլար): Էներգետիկայի ոլորտը ևս կենթարկվի նշված ազդեցությանը, քանի որ Հայաստանն իր գետերն օգտագործում է հիդրոէլեկտրաէներգիա ստանալու համար, ինչպես նաև որպես սառեցնող ջուր ատոմակայանի և ՋԷԿ-երի համար: Ուստի կարող է վտանգվել երկրի էներգետիկ ծրագիրը, որը նախատեսում է հիդրոէլեկտրակայանների հետագա զարգացում:

2.97. Ոռոգման և խմելու ջրի մատակարարումը հայտնվել է մարտահրավերների առջև: Ոռոգման ջրի մատակարարման հետ կապված բարձր ծախսերը (որոնք մասամբ պայմանավորված են որոշ վայրերում թանկարժեք պոմպերի օգտագործման անհրաժեշտությամբ)

և նշված համակարգերի ծախսածածկման ցածր մակարդակը շարունակում են հանգեցնել այն իրավիճակին, երբ ոլորտն աշխատում է ինքնաթեքից ցածր շահույթով: Ինչ վերաբերում է խմելու ջրին, ապա վերջին 15 տարիներին պետական-մասնավոր գործընկերության (ՊՄԳ) ծրագրի հաջորդական իրականացումը հնարավորություն է տվել էապես բարելավելու խմելու ջրի մատակարարման որակն ու հուսալիությունը: Օրինակ՝ արդեն մի քանի տարի է, ինչ մայրաքաղաք Երևանի բնակչությունն օգտվում է շուրջօրյա ջրամատակարարումից: Սակայն մոտ 450,000 մարդ գրկված է շուրջօրյա ջրամատակարարումից օգտվելու հնարավորությունից: Այդ բնակչությունն ապրում է մոտ 560 համայնքներում և կազմում է երկրի բնակչության 20 տոկոսը՝ ընդգրկելով երկրի տարածքի երկու երրորդը: Խոսքը հիմնականում վերաբերում է գյուղերին և հեռավոր ավաններին, ինչպես նաև այն քաղաքներին, որոնք պատմական պատճառներով դեռևս պատասխանատու են իրենց ջրամատակարարման համար: Նշված համայնքների բնակչությունը դուրս է մնացել վերջին 15 տարում հաջորդաբար իրականացվող ՊՄԳ ծրագրից: Թեև բնակչության այս սեգմենտն օգտվում է ջրի բարելավված աղբյուրներից, ջուրը հազվադեպ է մատակարարվում խողովակաշարով և հասցվում տները: Նույնիսկ այդ պարագայում ջրամատակարարումը հաճախ դադարեցվում է, իսկ խմելու համար ջրի պիտանիությունն ապահովված չէ:

9.98. Տնային տնտեսությունների մեծ մասը, որ միացած է ջրամատակարարման ցանցին, միացած է նաև կոյուղու ցանցին: Սակայն հեռացված համարյա բոլոր կեղտաջրերը, առանց վերամշակման, բաց են թողնվում շրջակա միջավայր: Նման իրավիճակն առաջացնում է լուրջ բնապահանական դեգրադացիա ոչ միայն գետերում, այլև Էկոլոգիապես զգայուն տարածքներում, օրինակ՝ ՍևաՆա լճում (940 կմ²):

9.99. Մթնոլորտային օդի աղտոտումը տեղի է ունենում հիմնականում փոշենման մասնիկների (PM/ՓՍ) տեսքով: Տվյալների համաձայն՝ 2013 թ. շրջակա միջավայրում ՓՍ-ի տարեկան միջին խտությունը մեկ խորանարդ մետրի հաշվով կազմել է 17.75 միկրոգրամ: Պատկերացում գոյություն չունի մթնոլորտային օդի աղտոտվածության ողջ ծավալի մասին, քանի որ բացակայում է դիտակայանների տեսքով (մթնոլորտային օդի աղտոտվածության մասին) տեղեկատվության/տվյալների հավաքումը, ինչպես նաև չեն անցկացվում տնային տնտեսությունների հետազոտություններ փակ տարածքներում օդի աղտոտվածության մասին տեղեկություններ հավաքելու համար: Շատ հավանական է, որ ՓՍ2.5 և ՓՍ10 խտության տվյալները թերհայտարարագրված են, քանի որ Հարավային Կովկասում դիտանցումները շատ սահմանափակ են⁸⁴:

⁸³GIZ 2014. <http://biodivers-southcaucasus.org/wp-content/uploads/2015/02/GIZ-2014-BioFact-Forest-Cover-of-Armenia.pdf> (բարձր կետայնությամբ բազմասպեկտային արբանյակային պատկերներ («Rapideye») են պատկերվել ԳՅ ողջ տարածքի համար, որոնց հիման վրա գնահատվել են ԳՅ-ում անտառապատ բոլոր տարածքները:)

⁸⁴www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0006/189051/Health-effects-of-particulate-matter-final-Eng.pdf

ԳԼՈՒԽ 3.

ՈՒՂԻՆԵՐ, ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԿԱ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ԵՎ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3.1. Արագորեն վերականգնվող և ներառական աճ ապահովելու համար անհրաժեշտ է ներդնել տնտեսական աճի նոր մոդել՝ հիմնված արտադրողականության բարելավման վրա՝ նպատակ ունենալով հաղթահարել գլոբալ 2-ում մատնանշված մարտահրավերները: Չույգ նպատակների իրագործման համար որոշվել է չորս ուղի (գծապատկեր 3.1): Աճը պետք է վերահավասարակշռվի՝ պահանջարկի փոխարեն սկսելով հիմնվել առաջարկի, ինչպես նաև արտահանման/շուկայական ապրանքների և ծառայությունների վրա՝ անցում կատարելով պահանջարկ չվայելող ապրանքներից ու ծառայություններից, ինչպես նաև ներքին պահանջարկից (ուղի 1): Աճի օգուտները մեծացնելու և ներառականությունը նորացնելու նպատակով անհրաժեշտ է արդյունավետ գործող ընկերությունների և աշխատաշուկայում անհատների արդյունավետ մասնակցության միջոցով նոր թափ հաղորդել աշխատատեղերի ստեղծմանը (ուղիներ 2 և 3): Ի վերջո, Հայաստանը պետք է ուժեղացնի բոլոր մակարդակներում ցնցումներին դիմակայելու իր ունակությունը, որպեսզի կարողանա ժամանակի ընթացքում պահպանել և օգտագործել նման ներառական աճի տված օգուտները (ուղի 4): Բարեփոխումների ուղղությունները և

գերակայություններն ընտրվել են՝ հաշվի առնելով գույգ նպատակների իրագործումը խոչընդոտող ամենալուրջ սահմանափակումները: Գերակայությունները որոշելիս նաև հաշվի են առնվել երկրի թիմի փորձագետների կարծիքներն ու առաջարկությունները (հավելված 6):

3.2. Ուղիները փոխկապակցված են և մեծապես լրացնում են միմյանց: Պարզության նկատառումով ուղիները և համապատասխան բարեփոխումների ուղղությունները ներկայացված են իրենց հաջորդականությամբ: Բայց լինելով մեծապես փոխկապակցված՝ դրանք աջակցում են համաժամանակյա իրականացմանը: Օրինակ՝ միջազգային առևտուրը խոչընդոտող սահմանափակումների վերացումը և բազմակի կապերի խորացումը, անշուշտ, գերակա նշանակություն ունեն աճը դեպի շուկայական ապրանքները, ծառայությունները և արտահանումը վերահավասարակշռելու համար, սակայն այս քայլերը բավարար չեն լինի: Անհրաժեշտ է, որ դրանց լրացնի ընկերությունների արտադրողականության բարելավումը, որը կդառնա նշված վերահավասարակշռման հիմնարար շարժիչ ուժը: Արտադրողականությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է, որ ընկերություններն օգտվեն ճիշտ հմտություններից, մինչդեռ առավել

արդյունավետ աշխատատեղերի միջոցով տնտեսական աճի խթանման համար կապահանջվի ավելի բարձր մասնակցություն աշխատաշուկայում: Անհրաժեշտ է ներդնել համակարգեր (ֆինանսավորման հասանելիություն, սոցիալական պաշտպանություն և կենսաթոշակներ), որոնք հնարավորություն կտան անհատներին դիմակայելու ցնցումներին, դրանով իսկ պահպանելու տնտեսական աճի տված օգուտները և կրկին չհայտնվելու աղքատության մեջ: Որպես «արտադրողականություն-աճ-վերահավասարակշռում» ցիկլի ապահովման նախապայման՝ պետք է ներդրվեն հուսալի մակրոտնտեսական քաղաքականություններ՝ միտված աճի խթանմանը: Ի վերջո, երկարաժամկետ կայունության համար երկիրը պետք է կառավարի բնական պաշարները և հարմարվի կլիմայի փոփոխությանը:

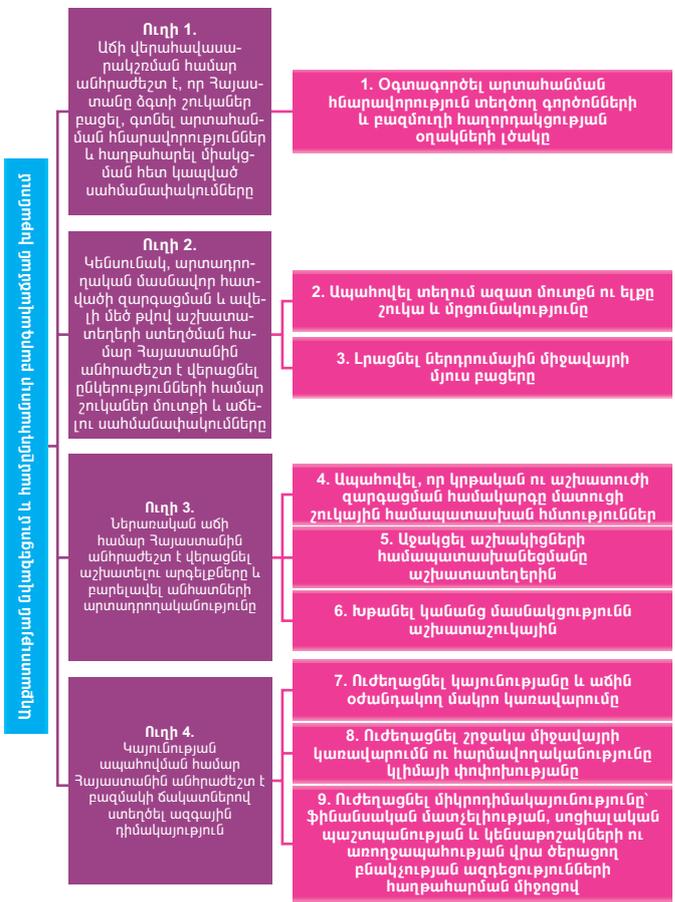
3.3. Ընդունելով Հայաստանում բարեկեցության համար կապի և մրցակցության կարևորությունը՝ քաղաքականության ուղղությունները կարելի է խմբավորել ըստ հետևյալ գերակայությունների: Գնահատումը ցույց է տալիս, որ մասնավոր հատվածի զարգացման ազատականացման միջոցով կարելի է հաղթահարել բազում մարտահրավերներ: Գլուխ 2-ում ներկայացված վերլուծության մեջ մատնանշվում է աշխատաշուկայի նշանակալի լճացումը, որն արտացոլում է Հայաստանի տնտեսությունում սահմանափակ թվով աշխատատեղերի ստեղծումը: Մասնավոր հատվածի զարգացումը, արտադրողականությունը և մրցունակությունը հետ են մնում, իսկ արտահանումն իր ներուժից ցածր մակարդակում է: Այսպիսով, որպես գերակա առաջնահերթություն, աճն ու աշխատեղերի ստեղծումը խթանելու համար անհրաժեշտ է ընդլայնել արտահանման շուկաները և խթանել մասնավոր հատվածի զարգացումը: Սրա համար կարևոր է ներգրավել արտահանման հնարավորություններ ստեղծողներին և շրջանցել ցամաքային կապի արգելապատնեշները: Բացի այդ, անհրաժեշտ է երկրում բարելավել ներդրումային միջավայրն ու կառավարումը՝ սկսելով շուկայական մրցունակությունից և ֆինանսական ներառականությունից, ինչպես նաև մասնավոր ու պետական հատվածների փոխգործակցությունից: Սրանով իսկ կվերահավասարակշռվեն և կառուցվածքային փոխակերպման կենթարկվեն աճի շարժիչ ուժերը, կստեղծվեն աշխատատեղեր և կխթանվի ներառական տարածական զարգացումը:

3.4. Հաջորդ երեք գերակայություններն օգնում են երկրին բարձրացնելու աշխատուժի արդյունավետությունը՝ միաժամանակ աշխատաշուկայում մասնակցությունը բարձրացնելու և անհատների մեջ դժվարին իրավիճակներին դիմակայելու ունակությունն ամրապնդելու միջոցով կառավարելով նվազող և ծեղաբեկ բնակչության ազդեցությունը: Սրա համար անհրաժեշտ է, որ կրթական համակարգն ապահովի աշխատաշուկայում պահանջված հմտությունները՝ սկսելով դասավանդման

որակի բարելավումից: Բացի այդ, պետք է դյուրացվի աշխատաշուկայում կանանց մասնակցությունը, ընդլայնվի նախադպրոցական կրթությունը, որը տալիս է երկակի օգուտ, այն է՝ խթանում է կանանց աշխատանքը և բարձրացնում է երեխաների պատրաստվածությունը դպրոցին: Միկրոմակարդակում արագորեն վերականգնվելու ունակության ամրապնդումը, այդ թվում տնային տնտեսությունների համար ֆինանսավորման հասանելիության բարձրացումը, կենսաթոշակներում շարունակական ներդրումները և առողջապահական և սոցիալական պաշտպանության ծախսերի պահպանումն ու հասցեականության բարելավումը ևս կարևոր նշանակություն կունենան:

3.5. Քաղաքականության երկու համընդգրկուն «պետք է ունենալ» ուղղությունները ներառում են մակրոտնտեսական և բնապահպանական կառավարման հզորացումը: Առաջինը պահանջում է ավելի բարձր ճկունություն և արդյունավետություն հարկաբյուջետային կառավարման մեջ և մակրոտնտեսական քաղաքականությունների հակացիկլայնության խորացում: Երկրորդը կարող է սկսվել թափոնների կառավարման բարելավումից և կլիմայի փոփոխության ազդեցության վրա ուշադրության կենտրոնացումից:

Գծապատկեր 3.1: Չույգ նպատակները, ուղիները և բարեփոխումների ուղղությունները

Ուղի 1: Աճը վերահավասարակշռելու համար Հայաստանը պետք է շահա բացել շուկաները, օգտագործի արտահանման հնարավորությունները և հաղթահարի կապը սահմանափակող առկա գործոնները

3.6. Ինչպես ցույց է տրված գլուխ 2-ում ներկայացված վերլուծությունում, կապին առնչվող սահմանափակումների պատճառով արտահանման ծավալները փոքր են, սակայն գոյություն ունեն մի շարք հնարավորություններ: Խոչընդոտներ են վեր հանվել առևտրի և փոխադրումների դյուրացման (լոգիստիկայի և սահմանային կառավարման), ՏՀՏ ենթակառուցվածքների և դրանց հասանելիության, ինչպես նաև ներքին կապի բնագավառներում: Հնարավորություններ են բացահայտվել հետևյալ ուղղություններում. առևտրային քաղաքականություն և առևտրային պայմանագրեր, ծառայությունների ոլորտում առևտրի բարելավման հնարավորությունների արդյունավետ օգտագործում, ծովային սահմանների բացակայությամբ պայմանավորված ֆիզիկական խոչընդոտների հաղթահարման համար թվային տնտեսության արդյունավետ օգտագործում իր բազմաթիվ չափումների միջոցով, սփյուռքի ներուժի առավել համակարգված օգտագործում, արտահանման անհրաժեշտ տեղեկատվության առավել համակողմանի ապահովում, ԵԱՏՄ անդամակցության տված առավելությունների օգտագործում՝ երկիրը դիրքավորելով որպես բազա շուկաներ որոնող և ԱԵՏՄ ավելի ընդարձակ շուկաներ մուտք գործելու ցանկություն ունեցող ներդրողների համար, և առևտրային և ներդրումային պայմանագրերի կնքում ԵԱՏՄ սահմաններից դուրս:

Քաղաքականության ուղղություն 1. Ներգրավել արտահանման հնարավորություն ստեղծողներին

3.7. Գերակա առաջնահերթությունն է խթանել արտահանումը՝ օգտագործելով Հայաստանի համար հասանելի կապի օղակները: Այս սահմանափակումը վերացնելու համար կապահանջվի բազմափուլ մոտեցում, որը կներառի մի քանի ոլորտներին ուղղված գործողություններ: Ստորև առաջարկվում են նշված գերակա խնդրի իրագործմանն ուղղված գործողությունները:

■ **Կապի ապահովում բարելավված լոգիստիկայի և ենթակառուցվածքների միջոցով:** Սա ներառում է ներքին ճանապարհային ցանցի պահպանման նպատակով տեղական և տարածաշրջանային մակարդակներում բացերի վերացման միջոցով հիմնական տրանսպորտային ենթակառուցվածքների, ճանապարհների հետ կապված ծախսերի և ինստիտուցիոնալ կայուն մեխանիզմների բարելավումը: Սա նաև ենթադրում է ծառայությունների կատարելագործում և փոխադրումների դյուրացում հետևյալի միջոցով. (i) առաջարկի շղթայի կառավարման արդիականացում, բեռնափոխադրումները և լոգիստիկական կարգավորող օրենսդրական դաշ-

տի կատարելագործում, ոչ ֆորմալ գործելակերպերի կրճատում, լոգիստիկայի պրոֆեսիոնալացում, շուկայական մրցակցության ապահովում, և (ii) տարանցիկ փոխադրումների պարզեցում, կապի բարելավում և տարածաշրջանային ու համաշխարհային շուկաների հետ Հայաստանի կապի ամրապնդման նպատակով հիմնական ծառայությունների բարելավում, լոգիստիկայի ժամանակակից գործիքների կիրառման միջոցով միջանցքի օգտագործման ակտիվ խթանում:

■ **Կապի ապահովում թվային տնտեսության լծակների միջոցով,** որոնք կարող են բացել պատուհան դեպի երկրի սահմաններից դուրս գործող շուկաներ: Ինտերնետը փոխում է առևտուրը, ընկերությունների արտադրողականությունը, հմտությունների նկատմամբ պահանջարկը և աշխատաշուկայի կառուցվածքը: Օրինակ՝ աջակցելով ինտերնետային մրցակցային կապի հասանելիությանը, զարգացնելով էլ-առևտուրը և օժանդակելով ընկերությունների ու բարձր հմտություններ ունեցող անհատների կողմից թվային տեխնոլոգիաների կիրառումը՝ Հայաստանը կխթանի բազմակի կապերի ապահովման իր օրակարգը:

■ **Կապի ապահովում ծառայությունների միջոցով, որը կծառայի որպես հարթակ արտահանման կատարելագործման համար** (արտահանման խորացված գիտելիքային բովանդակություն): Սրա համար անհրաժեշտ կլինի ոլորտում ներգրավել ՕՈՒՆ-ներ և ներդնել ծառայություններ մատուցող (օրինակ՝ ծրագրեր մշակող) ընկերությունների՝ օտարերկրյա շուկաներ մուտք գործելու հետ կապված ծախսերի կրճատման մեխանիզմներ: Բնորոշ օրինակներից են կրկնակի հարկման համաձայնագրերը: Ավելի լայն առումով սա կապահանջի բիզնեսի համար նպաստավոր, բաց և կանխատեսելի ներդրումային միջավայր (տե՛ս ստորև քաղաքականության ուղղությունը):

■ **Կապի ապահովում մարդկանց միջոցով:** Հնարավորություն կա ավելի լայնորեն օգտագործելու սփյուռքի առևտրային, ներդրումային և գիտելիքային ցանցերը և խթանել արտահանումների վերաբերյալ տեղեկությունների կիրառումը: Նորարարական ֆինանսական գործիքների միջոցով սփյուռքի գործարար ցանցի, ֆինանսների և նուր հաուի կապերի հաստատումը կարող է օգտակար լինել գիտելիքների և տեխնոլոգիաների հետ կապված ներդրումներ Հայաստան բերելու խնդրում: Արտահանումը խթանող ժամանակակից կառույցների ներգրավումը կարող է հնարավորություն ընձեռել՝ կրճատելու այն հաստատագրված ծախսերը, որոնք ընկերությունները կատարում են նոր շուկաներ մուտք գործելիս՝ ապահովելով ընկերությունների շրջանում արտահանման պոտենցիալ շուկաների մասին հասանելի տեղեկատվության շրջանառումը:

3.8. Այլ գերակայությունները վերաբերում են հետևյալին.

■ **Օգտագործել ԵԱՏՄ-ում Հայաստանի անդամակցության տված առավելությունները՝** երկիրը դիրքավորելով որպես բազա շուկաներ որոնող և ԵԱՏՄ ավելի ընդարձակ շուկաներ մուտք գործելու ցանկություն ունեցող ներդրողների համար: Հայաստանը կարող է ներգրավել նոր շուկաներ որոնող օտարերկրյա ուղղակի ներդրողներ այն դեպքում, եթե ԵԱՏՄ այլ երկրների համեմատ՝ նրա քաղաքականությունների միջավայրը լինի առավել նպաստավոր և ներդրողները սկսեն դիտարկել Հայաստանը որպես բազա ԵԱՏՄ-ի առավել ընդարձակ շուկա ներթափանցելու համար: Եթե ավելի մեծ ծավալով ՕՈՒՆ-ներն Հայաստան բերեն նոր տեխնոլոգիաներ, ապա առևտրի վերաուղղումից առաջացող ոչ շահեկան պայմանները կարող են չեզոքացնել արտադրողականության տարածման դրական էֆեկտը:

■ **ԵԱՏՄ սահմաններից դուրս շահեկան առևտրային և ներդրումային պայմանագրերի կնքում:** Նման պայմանագրերի կնքումը ԵՄ և այլ երկրների հետ կօգնի արտահանողներին, հատկապես՝ ԳԱՇ-ի մաս կազմող ոլորտներում գործող ձեռնարկություններին դիրքավորվելու հավասար մակարդակում հարևան երկրների, օրինակ՝ Վրաստանի հետ մրցակցելու համար:

Ուղի 2. Գործուն և արդյունավետ մասնավոր հատված գարգացնելու և նոր աշխատատեղեր ստեղծելու համար Հայաստանը պետք է վերացնի ընկերությունների աճը և դեպի շուկաներ մուտքը խոչընդոտող սահմանափակումները

3.9. Ներդրումներ կատարելու, աճելու և նորարարություններ ներդնելու համար ընկերություններին լայն առումով անհրաժեշտ է կայուն, կանխատեսելի և նպաստավոր ներդրումային միջավայր: Չնայած առաջընթացին՝ Հայաստանի ներդրումային միջավայրում դեռևս առկա են մի շարք լուրջ բացեր: Բացի այդ, Էապես բացակայում է շուկայական մրցունակությունը, որը խոչընդոտում է ընկերությունների մուտքը շուկա և նրանց հետագա աճը: Նպաստավոր ներդրումային միջավայրն աշխատուժի, կապիտալի, տեխնոլոգիաների և գիտելիքների հոսքի հնարավորություն կտա դեպի առավել արդյունավետ գործող ընկերություններ և ոլորտներ: Սա, իր հերթին, կնպաստի արտադրողականության աճին, որը մակրոտնտեսական մակարդակում կամրապնդի ուղի 1-ում քննարկվող վերահավասարակշռումը: Նշված բացերը վերացնելու համար կարող են քննության առնվել ստորև թվարկված միջոցառումները:

Քաղաքականության ուղղություն 2. Տեղերում շուկայական մրցունակության և մրցակցության ապահովում

3.10. Ներդրումային միջավայրի և կառավարման ուղղությամբ գերակա խնդիրն է բարելավել մրցակցու-

յունը և ներքին շուկայի մրցունակությունը, այդ թվում այն ոլորտներում, որոնք հանդես են գալիս որպես հումքի մատակարարներ արտահանող ընկերությունների համար: Սրա շնորհիվ կապահովվի ավելի մեծ աջակցություն օտարերկրյա ներդրումներին, իսկ միկրոտնտեսական մակարդակում հնարավորություն կտրվի ընկերություններին մուտք գործելու շուկա և գարգանալու: Այս կաշկանդող սահմանափակման վերացումը կպահանջի մի քանի ոլորտներում գործողությունների զուգակցում ենթադրող բազմակողմանի մոտեցում: Ստորև ներկայացված են այն առաջարկվող գործողությունները, որոնք կնպաստեն այս գերակա խնդրի իրագործմանը.

■ **Մրցակցային դաշտի հզորացում:** Համապարփակ մրցակցային դաշտը հիմնվում է մրցակցությանն աջակցող կարգավորումների և պետության միջամտությունների խթանման, շուկաներում կառավարության մրցակցային չեզոքության երաշխավորման և ողջ տնտեսությունում «Մրցակցության մասին» օրենքի կիրարկման վրա: «Մրցակցության մասին» օրենքի արդյունավետությունը կարող է բարելավվել հետևյալի միջոցով. (i) մրցակցության սկզբունքների ներառում կարգավորիչ ազդեցության գնահատման մեջ, որը կամրապնդի ՏՄԳԴԳ-ի առանձին միջամտությունները՝ ուղղված մրցակցության նկատմամբ կարգավորիչ սահմանափակումների վերացմանը, (ii) իրական հետաքննչական իրավասությունների ներդնում, (iii) տուգանքների չափերի ճշգրտում և (iv) տնտեսվարող սուբյեկտների սահմանման ձևակերպում, որում հաշվի են առնվում համատեղ վերահսկողության ներքո գործող առանձին ընկերությունները: Անհրաժեշտ է ներդնել մրցակցային չեզոքություն ապահովող միջոցառումներ, ինչպիսին է, օրինակ, պետական աջակցության նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը: Էլ-գնումների համակարգը պետք է ներդրվի լիարժեք՝ նախաձեռնողաբար աջակցելով մրցակցությանը և թափանցիկությանը: Ավելի լայն առումով փաստերի հիման վրա սեփականատիրության և շուկայի դինամիկայի գնահատումը կօգնի համադրելու ընկալումներն ու փաստերը և ըստ այդմ ձևակերպելու առաջարկությունները:

■ **Հանրային կառավարման հզորացում:** Սա ներառում է հրապարակայնության և հաշվետվողականության մակարդակի բարձրացումը, գործադիրի վերահսկողության բարելավումը, օրենքի գերակայության կիրարկումը և կոռուպցիայի դեմ պայքարը: Սրա իրագործման ժամանակ պետական հատվածում շահերի բախումների նկատմամբ սահմանափակումների ամրապնդման ջանքերը կանցնեն երկար ուղի (տե՛ս ստորև առանձին կետը): Քաղաքականության ձևավորման գործընթացը նեղ անձնական շահերի ազդեցությունը սահմանափակելու նպատակով կսկսի հիմնվել փաստերի վրա և կվերահսկվի հանրության կողմից: ԴՖԿ-ի հիմնական

ստորին հսկողության միջոցների (ներքին հսկողության, ներքին և արտաքին աուդիտի, ֆինանսական հաշվետվությունների և օրենսդիր կողմից իրականացվող վերահսկողության) բարելավումը ևս հանգուցային նշանակություն կունենա: Ի լրումն՝ շահագրգիռ կողմերի շրջանում անցկացվող լսումների և քաղաքացիների ներգրավվածության բարելավումը կբարձրացնի քաղաքականության նախագծման և իրականացման արդյունավետությունը: Քաղաքացիական ծառայության բարեփոխումները կարող են շահեկանորեն կենտրոնանալ այն օրենքի ընդունման վրա, որը նախատեսում է քաղաքացիական ծառայության հետազոտման և պետական ու քաղաքացիական ծառայություններում մարդկային ռեսուրսների կառավարման ապակենտրոնացում: Կարևոր է նաև միավորել պետական ծառայության մեկից ավելի ուսումնական կենտրոնները:

■ **Ամրապնդել շահերի բախման շրջանակը և հետևել դեպքերի քննության ընթացքին:** Թեև բարձրաստիճան պաշտոնյաների եկամուտների և ունեցվածքի հայտարարագրման համակարգը գործուն է, սակավաթիվ են հայտարարագրված տեղեկատվության ստուգման և հետաքննման դեպքերը: Անհրաժեշտ է ընդլայնել Բարձրաստիճան պաշտոնյաների էթիկայի հանձնաժողովի իրավասություններն ու կարողությունները՝ դարձնելով այն կոռուպցիայի կանխարգելման գործուն մարմին, որն օժտված լինի հետաքննչական լիազորություններով: Ակնկալվում է, որ գալիք օրենսդրական փոփոխություններով կնախատեսվեն շահերի լրացուցիչ բացահայտումներ, կքրեականացվի հայտարարագիր չներկայացնելը կամ կեղծ տեղեկատվություն ներկայացնելը և հնարավորություն կտրվի առցանց հրապարակելու առավել ընդգրկուն տեղեկատվություն, որը կարտացոլի պետական պաշտոնյաների շահերի բախման հնարավոր դեպքերը: Համակարգի հետագա կատարելագործումը կարող է նաև պահանջել նոր մոտեցումներ իրական (ի հակադրություն de jure) սեփականատիրության հաշվառման նկատմամբ:

■ **Կորպորատիվ կառավարման բարելավում:** Լավ կորպորատիվ արժեքներն օգնում են իրագործելու ընկերությունների հեռանկարային նպատակները. ձևակերպել և իրականացնել ռազմավարությունը, բարձրացնել արդյունավետությունը, ապահովել ռիսկերի լավ կառավարումը, ներգրավել կապիտալ, ապահովել սահուն միջսերնդային անցումները և ներգրավել ու պահպանել տաղանդավոր մարդկանց: Սա անելու համար անհրաժեշտ է, որ Հայաստանը բարձրացնի կորպորատիվ թափանցիկությունը (ներառյալ՝ ֆինանսական ու ոչ ֆինանսական տեղեկատվության բացահայտումը, տնօրենների խորհուրդների հզորացումը) և բաժնետերերի իրավունքների պաշտպանությունը: Կորպորատիվ կառավարման բարելավումը կարող է անցնել երկար ուղի դեպի համաշխարհային ներդրողների

ներգրավման միջոցով օտարերկրյա խնայողությունների առավել արդյունավետ մոբիլիզացումը:

Քաղաքականության ուղղություն 3. Ներդրումային միջավայրի այլ բացերի վերացում

3.11. Այլ գերակա խնդիրները վերաբերում են հետևյալին.

■ **Հետ մնացող ներդրումային միջավայրի այլ ասպեկտների բարելավում:** Ձեռնարկատիրական գործունեության նախաձեռնումը, գույքի գրանցումը, պայմանագրերի կիրարկումը և վարկավորման հասանելիությունը դյուրացվել են կանոնակարգերի միջոցով: Սակայն ձեռնարկատիրական գործունեության համար անհրաժեշտ քայլերի իրականացումը կարող է կապված լինել դժվարությունների հետ: Մի շարք բարեփոխումների իրականացումը դանդաղել է, և առաջացել է ճեղքվածք թղթի վրա հաստատվածի և տեղերում իրականացվածի միջև, օրինակ՝ սահմանների կառավարման, գույքային իրավունքների և հարկային վարչարարության բնագավառներում: Կարգավորիչ ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ են ավելի ամուր ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներ: Դա ներառում է այնպիսի գործիքներ, ինչպիսիք են կարգավորիչ ազդեցության գնահատումը և կարգավորիչ պլանավորման գործընթացի արդեն իսկ մեկնարկի պահին իրագործման «ex ante» ռազմավարությունները:

■ **Էլեկտրաէներգիայի հուսալի և համարժեք մատակարարման ապահովում և ոլորտի ֆինանսական ամուրվիճակի պահպանում:** Էլեկտրաէներգիայի փոխանցման և բաշխման ենթակառուցվածքների վերականգնումը և էլեկտրաէներգիայի արտադրության նոր հզորությունների կառուցումն անհրաժեշտ են տնտեսությանը էլեկտրաէներգիայի համարժեք մատակարարում ապահովելու համար: Մեծապես պահանջվող ենթակառուցվածքային ներդրումներում մասնավոր երկարաժամկետ կապիտալ ներգրավելու համար անհրաժեշտ է նախկին բարեփոխումների նվաճումների հիման վրա, ոլորտի ստանդարտների միջոցով կատարելագործել վերականգնվող էներգիայի ոլորտը կարգավորող օրենսդրական և ենթաօրենսդրական դաշտը: Էներգետիկ ենթակառուցվածքների համարժեք պահպանումն ու ընդլայնումը ներառում են էներգետիկայի ոլորտի ընկերությունների կողմից իրենց հիմնական գործունեության հետ չկապված ծախսերի կատարման կանխումը և էներգիայի մատակարարման ինքնարժեքին համապատասխան սակագների ճշգրտումը, այդ թվում՝ վերջնական սպառման սակագների խաչաձև սուբսիդավորման վերացումը:

■ **Ֆինանսավորման հասանելիության բարելավում:** Ֆինանսավորման անբավարար հասանելիությունը դիտարկվում է որպես ընկերությունների աճը սահմանափակող լուրջ գործոն: Ֆինանսավորման հասա-

նելիությունը բարելավելու համար կարող են քննության ամսվել հետևյալ միջոցառումները: Նախ՝ ներդնել ապահով գործարքների նոր համակարգը: Սա կընդլայնի ՄՓՄՁ-ների կողմից որպես գրավի առարկա շարժական գույքի օգտագործման հնարավորությունը և թույլ կտա նրանց ունենալ վարկի ապահովություն: Այսօր Հայաստանն օրենսդրական նոր դաշտ և ռեեստր ունի, բայց բանկերի շրջանում կարողության կամ իրազեկության բացակայության պատճառով դրա կիրառությունը սահմանափակ է: Անհրաժեշտ կլինի անցկացնել բանկերի և ունիվերսալ վարկային կազմակերպությունների (ՈՒՎԿ-ների, այսինքն՝ միկրոֆինանսական կազմակերպությունների) անձնակազմի ուսուցում: Երկրորդ՝ զարգացնել կապիտալի շուկաները, որպեսզի այսօր խոշոր կորպորատիվ հաճախորդների համար միմյանց հետ մրցակցող բանկերը սկսեն զբաղվել ՓՄՁ-ներով, երբ խոշոր հաճախորդները դրամական միջոցների ներգրավման համար կանցնեն կապիտալի շուկաներին: Երրորդ՝ խթանել ինսայդությունները: Վարկերի տրամադրման առումով Հայաստանի ցուցանիշը միջինին մոտ է, սակայն ինսայդությունների կուտակման տեսանկյունից նրա ցուցանիշը կազմում է միջինի կեսը: Թվում է, որ բանկերը քիչ են շահագրգռված ավանդներ ներգրավելու հարցում: Չորրորդ, բարելավել ՄՓՄՁ-ների և վարկատուների (բանկերի և ՈՒՎԿ-ների) հմտությունները և դրանով իսկ լուծել կարողությունների բացակայության և ՄՓՄՁ-ների ու վարկատուների նկատմամբ անվստահության խնդիրը: Ընթացքում են ֆինանսական ներառականության գնահատման աշխատանք-

ները, որի նպատակն է վեր հանել ֆինանսավորման հասանելիությունը խոչընդոտող հիմնական սահմանափակումները՝ կապված քաղաքականության և ինստիտուցիոնալ դաշտի հետ: Գնահատման արդյունքները հաշվի կառնվեն ֆինանսական ներառականության ռազմավարության մշակման ժամանակ:

■ **Նորարարության և գիտելիքների հասանելիության բարձրացում:** Համաշխարհային բանկի 2015 թ. զեկույցում⁸⁵ առաջարկվել են միջոցառումներ, որոնք շարունակում են մնալ ուժի մեջ և, ի թիվս այլոց, ներառում են հետևյալը. ստեղծել նորարարական հաստատություններ՝ համախմբելով պետական և մասնավոր շահագրգիռ կողմերի ուժերը, ապահովել պետական գիտահետազոտական կազմակերպությունների կապը ազգային տնտեսության հետ, վերլուծել նոր տեխնոլոգիաների կանխատեսվող օգուտները և խթանել շոշափելի տնտեսական արդյունքներ ստեղծող ծրագրերը, ամրապնդել մտավոր սեփականության իրավունքները, աջակցել նոր տեխնոլոգիաների տարածմանը և առևտրայնացմանը, ստեղծել շուկա նորարարությունների համար, բարձրացնել արտերկրում աշխատող հայ գիտնականների հմտություններից, ռեսուրսներից և մասնագիտական ցանցերից օգտվելու հնարավորությունը և որդեգրել գիտահետազոտական աշխատանքների ու մասնավոր հատվածի ստեղծած նորարարությունների, ինչպես նաև դրանց ներդրման հնարավորության գնահատման միջազգային ստանդարտներ:

Ներդիր 3.1. Ինչպե՞ս կարող են ԵՀԳ-ի քաղաքականության ուղղությունները վերացնել տարբերությունները տարածաշրջանների միջև՝ կապված կենսամակարդակի հետ

Հայաստանի կարիքավոր բնակչության 70 տոկոսն ապրում է երկրորդային քաղաքներում և գյուղական վայրերում՝ երկրի տնտեսական կենտրոն հանդիսացող Երևանից հեռու: Ի՞նչ պետք է անի Հայաստանի կառավարությունն այս տարածական անհավասարակշռության դեպքում: Արդյոք քաղաքականությունները պե՞տք է ձգտեն ստեղծել աշխատատեղեր այդ «հետ մնացող շրջաններում»: Ինչպես նշվում է 2009 թ. WDR-ում, աճն ինքնին աշխարհագրականորեն անհավասարակշռված է, և երկրի որոշ մասեր, մյուսների համեմատ, ավելի լավ վիճակում են: Ծիշտ քաղաքականության իրականացման դեպքում մարդիկ պետք է կարողանան տեղաշարժվել զարգացած շուկաներ և օգտվել տնտեսական հնարավորություններից: ԵՀԳ-ն պարզել է, որ հայերն իրոք տեղաշարժվում են, բայց ավելի շատ դեպի այլ երկրներ, մասնավորապես՝ երկրի տնտեսապես հետամնաց շրջաններից մեկնում են հատկապես Ռուսաստան:

2009 թ. WDR-ում քննարկվող տնտեսական աշխարհագրության սկզբունքները ենթադրում են, որ երկրները պետք է ձգտեն հասնել ներառական և տարածականորեն հավասարակշռված զարգացման և ոչ անպայման տարածականորեն հավասարակշռված տնտեսական աճի:

Տրանսպորտային ենթակառուցվածքներում պետք է շարունակաբար արվեն ռազմավարական ներդրումներ՝ նպատակ ունենալով բարելավել հիմնական ծառայությունների տրամադրումը և հասանելիությունը (ուղիներ 3 և 4), ինչպես նաև օպտիմալացնելով կապը շրջանների միջև և դրանց ներսում (ուղի 1), ինչը հնարավորություն կտա կրճատելու հեռավորությունները և ծախսերը: Այստեղ զաղափարը մասամբ այն է, որ ռազմավարական ներդրումներն օգնեն խտության նվազման միջոցով կանխելու խցանումներն առավել խիտ բնակեցված

⁸⁵Համաշխարհային բանկ (2015 թ.). Դիսալիզմի շարժիչ ուժերը:

քաղաքային վայրերում: Ի լրումն ցանցի արդյունավետության բարձրացման՝ կարող են պահանջվել բարելավումներ տրանսպորտային ծառայություններում՝ հիմնական ծառայությունների, օրինակ՝ դպրոցների, առողջապահական հիմնարկների և տեղական շուկաների հասանելիությունը բարձրացնելու նպատակով: Թեև նշված ծառայությունների հասանելիությունը կարևոր նշանակություն ունի մարդկանց բարեկեցությունը բարելավելու և տեղական հնարավորություններից առավելագույնս օգտվելու տեսանկյունից, սակայն մեկուսացված վայրերում ավանդական տրանսպորտային ծառայությունների մատուցման, պահպանման և շարունակման ծախսերն ավելի բարձր են: Զաղաքակառուցության մակարդակի այս ներդրումները նաև ներառում են տեղեկատվության և գաղափարների հոսքերի ընդլայնման նպատակով ՏՀՏ-ի կատարելագործում:

Երբ կարիքավոր բնակչությունն ապրում է հիմնականում հետ մնացած վայրերում (ինչպես, օրինակ՝ Հայաստանի պարագայում), ապա տարածական գործոնները հաշվի չառնող հաստատությունները, որոնք խթանում են աշխատուժի և կապիտալի շարժունակությունը (ներքին շարժունակությունը ցածր է Հայաստանում) և ապահովում հիմնական ծառայությունների մատուցումը, պետք է զուգակցվեն քաղաքականություններով՝ ուղղված հետ մնացող վայրերում դեպի շուկաներ ձեռներեցների մուտքի բարելավմանը (ուղիներ 1 և 2): Շուկայի հասանելիության մակարդակի բարձրացման միջոցով հետ մնացող և զարգացած վայրերի միջև ենթակառուցվածքային կապերի բարելավումը կարող է

հնարավորություն տալ, որ հետ մնացող վայրերում բարգավաճեն գործունեության որոշ տեսակներ, հատկապես նրանք, որոնք կարող են օգուտ քաղել երկրորդային քաղաքների ազլումերացիոն տնտեսությունից/տնտեսական խտությունից (օրինակ՝ ՏՀՏ) կամ ազլումերացիոն տնտեսության կարիք չունեն (գյուղատնտեսություն, մեծ աշխատուժ պահանջող արտադրական գործունեություն): Անշուշտ, հետ մնացող շրջանների հետ կապի ամրապնդումը կարող է շահեկան լինել նաև Երևանում տեղակայված ընկերությունների համար:

Տնտեսական զարգացման խթանմանն ուղղված «տարածականորեն թիրախավորված» միջամտությունները պետք է շատ մանրակրկիտ քննության առնվեն: Այս միջոցառումները ներառում են ներդրումային սուբսիդիաները, զեղչված հարկային դրույքաչափերը, տեղակայման վայրերի առանձնահատկությունները հաշվի առնող կարգավորումները, տեղական ենթակառուցվածքների զարգացումը և ներդրումային միջավայրի նպատակային բարեփոխումները, ինչպիսիք են արտահանման գործարքների ձևակերպման գոտիների համար նախատեսված հատուկ կարգավորումները: Կարևոր է քննության առնել նման քաղաքականությունները, միայն թե հարաբերական առավելության աղբյուրների որոշման և տարածական առանձնահատկությունները հաշվի չառնող և տարածական գործոնները միավորող քաղաքականությունների օգուտների ուժեղացման նպատակով տեղեկատվության հավաքման ջանքերում ներդրում կատարելուց հետո:

Աղբյուրը՝ WDR 2009 թ., Համաշխարհային բանկ (2014 թ.):

Ուղի 3. Ներառական աճի վերականգնման համար Հայաստանին անհրաժեշտ է վերացնել աշխատելու խոչընդոտները և բարելավել անհատների արտադրողականությունը

3.12. Աշխատանքային տարիքի բնակչության արտադրողական ներուժը բարձրացնելն ու տնտեսական մասնակցության խոչընդոտները վերացնելը կարևոր է աճող տնտեսությունն անհրաժեշտ մարդկային ռեսուրսներով ապահովելու առումով: Բացի այդ, աշխատաշուկայում կանանց ներգրավմանն օժանդակելը բացարձակ օգուտ կբերի Հայաստանին, քանի որ կանանց շրջանում զբաղվածության ավելի բարձր մակարդակը ոչ միայն կլրացնի աշխատանքային ռեսուրսների նվազման հետևանքով առաջացած բացը, այլև կապահովի ավելի մեծ տնտեսական աճ:

3.13. Այս մարտահրավերների հասցեագրմանն ուղղված աշխատանքները բաժանվում են երեք խմբի. դրանք են՝ ապահովել, որ կրթական համակարգը մա-

տուցի աշխատաշուկայի կարիքներին համապատասխան հմտություններ, աջակցել աշխատողների համապատասխանեցմանը աշխատատեղերին և խթանել կանանց մասնակցությունն աշխատաշուկայում:

Զաղաքականության ուղղություն 4. Ապահովել, որ կրթության համակարգը մատուցի աշխատաշուկայի կարիքներին համապատասխան հմտություններ

3.14. Ապահովել, որ Հայաստանի կրթական համակարգում սովորողներն ավարտեն աշխատաշուկայի կարիքներին համապատասխանող հմտություններով զինված, մանկավարժների պատրաստումն ու վերապատրաստումը, ինչպես նաև սովորողների՝ STEM (բնագիտություն, տեխնոլոգիա, ճարտարապետություն, մաթեմատիկա) բնագավառում առաջադիմությունը պետք է կարևորել կրթության ոլորտին հատկացվող ֆինանսների արդյունավետ ծախսմամբ: Ուսուցչական համակարգում ներդրումները կլուծեն աշխատուժի հմտությունների անհամապատասխանության խնդիրը՝ ուսուցչական

ծերացող աշխատուժը զինելով արդի ու նպատակահարմար մանկավարժական աշխատակարգերով: Ընդունելով STEM բնագավառի որոշ ուղղություններում աշխատատեղերի կարևոր նշանակությունը՝ նաև հրատապ է, որ կրթական համակարգը խթանի սովորողների ուսումնառությունն ու առաջադիմությունը STEM առարկաների գծով: Հայաստանի բնակչությունը հետզհետե նվազում է, ինչն իր ազդեցությունը կունենա սովորողների թվի վրա: Հանրակրթությանը հատկացվող գումարների ծախսման արդյունավետությունը ոչ որակի հաշվին պահպանելու համար հարկ է, որ Հայաստանը շարունակի ֆինանսավորումը սովորողների թվով:

■ Վերանայել մանկավարժների պատրաստումն ու վերապատրաստումը՝ ուսուցիչներին տալով դասապրոցեսում առավել բարձրակարգ հմտություններ դասավանդելու գործիքներ: Հարկ է, որ կառավարությունը դիտարկի մանկավարժական բուհերի կրթական ծրագրերն ու գործող մանկավարժների վերապատրաստման ծրագրերն արդիականացնելու հարցը: Անհրաժեշտ է, որ ուսումնական ծրագրերն ու վերապատրաստման ծրագրերն ավելի շատ մեթոդական ուղեցույցներ պարունակեն դասապրոցեսում ճանաչողական, սոցիալական և հուզական, տեխնիկական հմտությունների կիրառումն ավելի ամրապնդելու համար, և դա պետք է լինի կրթության բոլոր մակարդակներում ու, մասնավորապես, գյուղական շրջաններում:

Պարզվել է, որ այս առանցքային հմտությունները հանգեցնում են ոչ միայն ուսուցման ավելի լավ վերջնարդյունքների, այլև ավելի մեծ տնտեսական բարեկեցության երկարաժամկետ հեռանկարում: Մանկավարժությունը Հայաստանում դառնում է ծերացող մասնագիտություն: Աշխատող այն մանկավարժների թիվը, որոնց կենսաթոշակային տարիքն արդեն լրացել է, նույնքան է, որքան կրթական ծրագրերը հենց նոր ավարտող մանկավարժների ամենաերիտասարդ համակազմն է: Մի փոքր ավելի է առավել տարիքով ուսուցիչների թիվը. աշխատող ուսուցիչների ավելի քան կեսը 45-ից բարձր տարիքի է: Այս թվերը համադրելի են ինչպես գյուղական, այնպես էլ քաղաքային բնակավայրերում: Միաժամանակ, 2012 թ. ի վեր, 49 տոկոսով նվազել է մանկավարժական գործունեության դաշտ մուտք գործող շրջանավարտների թիվը: Կենսաթոշակային տարիքում մանկավարժական գործունեությունը դադարեցնող ուսուցիչների փոքր թիվը ոչ միայն պահպանում է սովորող-ուսուցիչ արդեն իսկ ցածր հարաբերակցությունը, այլև կարող է նշանակել, որ ուսուցիչական համակազմի փոքր մասն է արդիականացրել մանկավարժական հմտությունները:

■ Դեպի STEM կրթություն տանող ավելի հստակ ուղիների ստեղծում: Բնագիտության, տեխնոլոգիայի, ճարտարագիտության և մաթեմատիկայի (STEM) բնագավառներում սովորողների առաջադիմությունը բարձրացնելու նպատակով կառավարությունը պետք է

բարեփոխի STEM կրթակարգը, մանկավարժական մեթոդներն ու նյութերը, ինչպես նաև վերապատրաստի ուսուցիչներին առավել նորարար և սովորողակենտրոն ուսուցում իրականացնելու ուղղությամբ, որը, ինչպես պարզվել է, խրախուսում է սովորողների ուսումնառությունը: STEM բնագավառում ցածր արդյունքների խնդրին լուծում տալու համար հարկ է, որ կառավարությունը շարունակի կազմակերպել միասնական ընդունելության քննություններ և ապահովի կանոնավոր մասնակցություն միջազգային ստուգատեսներին, ինչպիսին է ԹԻՄՍՍ-ը (TIMSS), որպես տեղեկատվություն օգտագործելով դրանց արդյունքները կրթության ոլորտի քաղաքականության մշակման համար: Բուհերի STEM մասնագիտությունների կրթական ծրագրերում ընդգրկվածությունն ավելացնելու համար հարկ է, որ բուհերը համագործակցեն մասնավոր և սոցիալական ոլորտների հետ՝ միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին մրցակցային և զեղչված մինչբուհական ակադեմիական պատրաստության ծրագրեր առաջարկելու, ինչպես նաև STEM-ի համար բուհական կրթաթոշակներ տալու նպատակով: Պետք է հատուկ շեշտադրել STEM բնագավառում ավելի շատ իգական սեռի սովորողներ ներգրավելու հարցը:

■ Հանրակրթության օպտիմալացում: Հանրակրթությունից ստացված խնայողություններն այնուհետ կարելի է օգտագործել կրթության ոլորտի մյուս հույժ կարևոր և ուշադրությունից դուրս մնացած բնագավառների վրա, ներառյալ՝ վաղ մանկության տարիքի կրթությունը, նախնական և միջին մասնագիտական ու բարձրագույն մասնագիտական կրթությունը: Հանրակրթության արդյունավետության մասով գոյություն ունեցող բազմաթիվ մարտահրավերները լուծելու համար, որոնցից են, օրինակ՝ աշակերտ-ուսուցիչ խիստ ցածր հարաբերակցությունը (9.2), աշակերտական համակազմի կանխատեսվող նվազումը և մանկավարժների ոչ լրիվ դրույթով զբաղվածությունը, Հայաստանին անհրաժեշտ է դիտարկել արբանյակային կենտրոն դպրոցներ ստեղծելու, տարբեր դասարանների աշակերտներին միաժամանակ դասավանդելու և մի քանի առարկաներ դասավանդող ուսուցիչներ պատրաստելու հարցը: Նման պրակտիկա հաջողությամբ ներդրվել է տարածաշրջանի այլ երկրներում, որոնք իրենց կրթական համակարգի առանձնահատկություններով նման են Հայաստանին: Նրանց փորձին ծանոթանալը կարող է օգտակար լինել Հայաստանի համար:

3.15. Երկարաժամկետ հեռանկարում կրթության համակարգն ունի հավելյալ առաջնահերթություններ: Երկարաժամկետ հեռանկարում կարիք կա ոչ միայն բարեփոխել մասնագիտական կրթություն և ուսուցում (ՄԿՈ) իրականացնող հաստատությունները, այլև արդիականացնել աշխատանքային կադրերի պատրաստման ողջ համակարգը:

■ Գործող ՄԿՈՒ հաստատությունների որակի բարելավում: Ավելի մեծ հաշվետվողականության, միօրինակականացման և աշխատաշուկայի հետ ինտեգրման համար հարկ է, որ կառավարությունը դիտարկի ՄԿՈՒ զարգացման կենտրոնն ու ՄԿՈՒ զարգացման ազգային խորհուրդը վերակազմավորելու և դրանց կարգավորումը բարելավելու հարցը: Բացի այդ, մանկավարժության մեթոդներում և ուսումնական ծրագրերում ճանաչողական, սոցիալական և հուզական, ՏՅՏ հմտությունների ներառումը կնպաստի Հայաստանի զարգացող ՏՅՏ և բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտների կարիքների բավարարմանը:

■ **Աշխատուժի պատրաստման համակարգի արդիականացում:** Երկարաժամկետ հեռանկարում հայաստանյան համատեքստում կարելի է հետազոտել ՄԿՈՒ երկակի (դուալ) մոդելը ներդնելու հարցը, որը սկսվում է հանրակրթության մակարդակում և համագործակցում մասնավոր հատվածի հետ՝ աշակերտներին ընձեռնելով արհեստագործական պրակտիկայի հնարավորություն, ինչպես իրականացվում է եվրոպական երկրներում, օրինակ՝ Ավստրիայում, Շվեյցարիայում և Գերմանիայում:

Քաղաքականության ուղղություն 5. Աջակցել աշխատողների համապատասխանությանը աշխատատեղերին

3.16. Աշխատանքի տեղավորման ծառայություններ իրականացնող կառույցների (որպիսին հանդիսանում է Զբաղվածության պետական գործակալությունը (ԶԳԳ)) դերն է նպաստել աշխատատեղ-աշխատող լավագույն համապատասխանությանը և օգնել նվազեցնելու որակավորումների կամ մասնագիտական հմտությունների անհամապատասխանությունն աշխատանքի պահանջների: Աշխատանքի տեղավորման ծառայությունները կարող են լուծել աշխատողների ունեցած և պահանջվող որակավորումների ու հմտությունների անհամապատասխանության խնդիրը, մասնավորապես հմտությունների որոշ տեսակների պարագայում՝ տրամադրելով կարիերայի հարցերով խորհրդատվություն և իրականացնելով աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրեր (ԱԱԾ): Արդյունավետ ակտիվացման համար պահանջվում են ավելի մեծ ներդրումներ և աշխատուժի տեղական պահանջարկի վրա հիմնված համալիր մոտեցում, Զբաղվածության պետական գործակալության՝ աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրեր իրականացնելու ավելի մեծ կարողություններ, ինչպես նաև խորհրդատվական ծառայություններ ու դեպքերի ակտիվ վարում: Ցածր վարձատրվող աշխատողները, հնարավոր է, կոնկրետ խնդիրների հանդիպեն կրթվածության ցածր մակարդակի և աշխատուժի շուկայում մասնակցությունը խոչընդոտող այլ գործոնների պատճառով և, ըստ այդմ, ավելի վատ արդյունքներ ստանան իրենց աշխատանքից: Ներառականության նպատակով հարկ է ավելի լավ հա-

մաձայնեցնել ԱԱԾ-երը և սոցիալական աջակցության ծրագրերը, որոնցից են Ընտանեկան նպաստի ծրագիրը և հրատապ օգնության ծրագիրը, հատկապես՝ գործազրկության նպաստի բացակայության պայմաններում (այն չի գործում 2014 թ. հունվարից):

■ **Աշխատատեղ-աշխատող համապատասխանությունը Զբաղվածության պետական գործակալության (ԶԳԳ) հզորացման միջոցով բարելավելու համար անհրաժեշտ են ավելի մեծ ներդրումներ:** Մոնիթորինգի և գնահատման (ՄԱԳ) բարելավված համակարգերը, այդ թվում՝ վիճակագրական պրոֆիլավորման առաջադեմ եղանակները կնպաստեն ԶԳԳ սուղ ռեսուրսների առավել արդյունավետ հասցեագրմանը: Հաշվի առնելով առկա կարողությունների սահմանափակ լինելու հանգամանքը՝ աշխատելու ունակ շահառուների պրոֆիլավորման առաջանցիկ համակարգի կիրառումը կարող է նպաստել այն անձանց բացահայտմանը, որոնք, ըստ ամենայնի, ունեն ԶԳԳ ծառայություններից օգտվելու կարիք, և այն անձանց, որոնց ավելի հեշտ է աշխատանքի տեղավորել:

Հայաստանը կարող է դիտարկել վիճակագրական պրոֆիլավորման համակարգ ներդնելու հարցը, որի միջոցով կկայացվեն որոշ տնային տնտեսություններին ԱԱԾ-երում առաջնահերթ ընդգրկելու որոշումները: Ինվեստիցիայի, Շվեդիայի և Ավստրալիայի օրինակները ցույց են տալիս, որ վարչական տվյալները կարելի է օգտագործել վիճակագրական մոդելներ կազմելու համար, որոնք դյուրակիրառ կլինեն հանրային կրթական համակարգում և կարող են կանխատեսել գրանցված գործազուրկների գործազրկության տևողությունը՝ գրանցման օրվանից սկսած: Դա հնարավորություն է տալիս արագ հայտնաբերելու աշխատանք փնտրողների ամենախոցելի խմբերը: Նման համակարգը կարող է օգնել «մեկ կանգառի» սկզբունքով աշխատող սպասարկման կենտրոններին կամ զբաղվածության ծառայություններին՝ կառավարելու իրենց դիմող շահառուների մեծ հոսքերը և ըստ առաջնահերթության հերթագրելու հաճախորդներին:

■ **Ցածր եկամուտ ունեցող խմբերը, այդ թվում՝ սոցիալական աջակցության ծրագրերի շահառուները, ակտիվացման հասցեական քաղաքականությունների կարիք ունեն, որոնք կդյուրացնեն նրանց անցումը (առավել արտադրողական) զբաղվածության դաշտ և/կամ նրանց կընձեռեն գործող աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրերից արտոնյալ կերպով օգտվելու հնարավորություն:** Հայաստանյան իրավիճակում, որին բնորոշ է աշխատուժի ցածր պահանջարկն ու գյուղական վայրերում զբաղվածության նվազումը, ձեռներեցությանն աջակցող ծրագրերը, որոնք իրականացվում են բիզնես դրամաշնորհների և դրան զուգակցված բիզնես վերապատրաստումների միջոցով, իրապես հաջողված գործիքներ են ամենախոցելի խավին (կրթվածության ցածր

մակարդակ ունեցողներ, կանայք և գյուղական շրջաններում ապրողներ) աշխատանքի հնարավորություններ տալու առումով: Ընտանեկան նպաստի ծրագրի նպաստառու լինելը՝ ամբողջությամբ կամ մասամբ պայմանավորելով ֆորմալ աշխատանքի առաջարկն ընդունելու հանգամանքով այն (քաղաքային) շրջաններում, որտեղ դեռևս առկա է աշխատուժի չբավարարված պահանջարկ, կարելի է համարել սոցիալական աջակցության ծրագրերի շահառուների ակտիվացումը խրախուսող համակարգային առանձնահատկություն: Ընտանեկան նպաստի ծրագրի շահառուների շրջանում աշխատուժի ակտիվացման խրախուսման կարելի է հասնել՝ սոցիալական աջակցության նպաստների կառուցվածքում ներդրելով աշխատելը մոտիվացնող խթաններ (այնպես անել, որ «աշխատանքը վճարի» նպաստի ստացման համար), այլ ոչ թե «պատժելով» նպաստառուներին: Զաղաքային շրջաններում լրացուցիչ համակարգային առանձնահատկություններ կարող են լինել՝ (i) ՉՊԳ-ում պարտադիր գրանցման խրախուսումը, և (ii) ՉՊԳ-ի կողմից տրված գործազրկության տեղեկանքի գործողության առավելագույն ժամկետի սահմանումն ու ամրագրումը՝ աշխատանք փնտրելու ակտիվ վարքագիծ խրախուսելու համար: Խիստ կարևոր է, որ ակտիվացման այս միջոցառումները զուգակցվեն ՉՊԳ-ի կարողությունների մեջ ներդրումներով, որպեսզի վերջինս ավելի մեծ թվով շահառուների սպասարկի թե՛ թափուր աշխատատեղերի գրանցման, թե՛ աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրերի առումով, և տեղեկատվական համակարգերի ինտեգրմամբ՝ սահմանված պայմանների կատարումը մշտադիտարկելու հնարավորություն ապահովելու համար:

Քաղաքականության ուղղություն 6. Խթանել կանանց մասնակցությունն աշխատաշուկայում

3.17. Աշխատուժի կազմում կանանց ընդգրկվածության աստիճանի բարձրացումը և գենդերային կարծրատիպերի հաղթահարումը ոչ միայն կնպաստի կանանց մուտքին աշխատանքի շուկա, այլև կվերացնի վարձատրության գենդերային խզվածքի որոշ աղբյուրներ: Բազմաթիվ փաստաթղթերում ներկայացված են ապացույցներ առ այն, որ երեխայի խնամքի ֆորմալ տարբերակների առկայության շնորհիվ բարելավվում է կանանց ընդգրկվածությունն աշխատուժի կազմում, միաժամանակ լուրջ հիմքեր են ապահովվում երեխաների համար՝ դպրոցում և այնուհետև նաև աշխատանքի շուկայում հաջողության հասնելու առումով: Այս ուսումնասիրությունների մեծ մասը վերաբերում է զարգացող երկրներին, սակայն միջին եկամուտներ ունեցող (հիմնականում Լատինական Ամերիկայի) երկրներում վերջերս կատարված ուսումնասիրությունները վկայում են կանանց զբաղված լինելու և մայրերի ավելի շատ ժամեր աշխատելու հավանականության վրա երեխայի խնամքի ծառայությունների հասանելիության կայուն դրական ազդեցությունների մասին:

■ **Ընդլայնել որակյալ նախադպրոցական կրթության ծածկույթը, մասնավորապես՝ մինչև 3 տարեկան երեխաների համար և գյուղական համայնքներում:** Երկրում համակարգված եղանակով վաղ մանկության տարիքի կրթության (ՎՄԿ) իրականացման լավ նախադեպ ու փորձ է ընթացիկ «Կրթության բարելավում» ծրագիրը, որի նպատակներից մեկը ՎՄԿ ծածկույթի ընդլայնումն է: ՎՄԿ նույնանման խնդիրներ ունեցող երկրների, օրինակ՝ Բուլղարիայի և Մեքսիկայի փորձից քաղված դասերը կարող են լրացուցիչ հնարավորություն ընձեռել Հայաստանին՝ տեղական համայնքներին ավելի շատ ֆինանսական օժանդակություն ու կարողությունների զարգացմանն աջակցություն տրամադրելու և անվճար պայմանական կրթական ծրագրի միջոցով ծնողների շրջանում ավելի մեծ պահանջարկ ձևավորելու առումով:

■ **Կրթական համակարգը պետք է լուծում տա կանանց և տղամարդկանց, աղջիկներին և տղաներին վերաբերող կարծրատիպերի խնդրին՝ ինչպես հանրակրթության, այնպես էլ բարձրագույն կրթության մեջ:** Հանրային կրթության համակարգում նման կարծրատիպերը վերացնելու նպատակով, որոնք, ինչպես ապացուցվել է, բացասական են հարաբերվում կանանց կարիերայի հետագա ուղուն, անհրաժեշտ է, որ կառավարությունը հստակ և առավել հետևողական լինի կրթական չափորոշիչներում, կրթակարգում, ուսումնական ծրագրերում, ուսումնամեթոդական ձեռնարկներում և մանկավարժների պատրաստման ծրագրերում ու դասագրքերում հավասարության ապահովման հարցում, որպեսզի դրանք էլ ավելի հավասարակշռված լինեն տղամարդկանց և կանանց սոցիալական և տնտեսական դերերի հավասարության առումով:

Ուղի 4. Կայուն և ներառական աճի հասնելու համար հարկ է, որ Հայաստանը դիմակայունություն ձևավորի մի քանի ճակատներով

3.18. Խոցելիությունները հաստատ չեն հանգեցնի տնտեսական դժվարությունների, եթե վարվեն դիմակայունություն ձևավորող քաղաքականություններ: Ապագայի աճը չվտանգող՝ կայուն աճի մոդելի հիմքում պետք է դրված լինեն նաև դիմակայունություն ձևավորող քաղաքականությունները, և այդ մոդելը պետք է օգնի տնտեսությանն ու տնային տնտեսություններին հարմարվելու և վերականգնվելու հարցում: Ներկայի և ապագայի հանրագումարային արդյունքն ու մարդկանց բարեկեցությունն ու սպառումը պաշտպանելու նպատակով դիմակայունությանն ու կայունությանն ուղղված քաղաքականություններն օգնում են կառավարելու խոցելիությունները բոլոր մակարդակներում: Հայաստանում վեր հանված խոցելիությունները հասցեագրելու նպատակով մակրո- և միկրոտնտեսական մակարդակներում առաջ են քաշվում հետևյալ առաջարկությունները:

Քաղաքականության ուղղություն 7. Ուժեղացնել կայունությանն ու աճին օժանդակող մակրոտնտեսական կառավարումը

3.19. Հարկաբյուջետային ռիսկերը մեղմացնելը և մակրոտնտեսական կայունությանն աջակցելը խիստ կարևոր են Հայաստանի համար մակրոտնտեսական ցնցումներին դիմակայելու առումով:

■ **Վերակառուցել ֆինանսական բուֆերները և մեղմացնել հարկաբյուջետային ռիսկերը:** Այստեղ կարևոր բաղադրիչներ են եկամուտների հավաքագրման բարելավումը հարկային օրենսգրքի կայուն կիրարկման միջոցով, պետական ներդրումների արդյունավետ, ներգործուն (և կապիտալը մեծացնող) ծախսումը, պետական գնումների գործընթացում «արժեքը փողի դիմաց» հարաբերակցության բարելավումը և մի շարք հանրային ծառայությունների մատուցման նպատակով պետական ու մասնավոր գործընկերությունների (ՊՄԳ) խթանումը՝ միաժամանակ հանգամանորեն գնահատելով ռիսկերը: Նաև խիստ կարևոր կլինի գործող հարկաբյուջետային սկզբունքները վերանայելը հարկաբյուջետային դաշտի վստահելիությունը բարձրացնելու առումով՝ միաժամանակ պահպանելով աճը, ինչն արդեն նախատեսված է ՀՀ կառավարության ծրագրով: Ֆինանսական ոլորտի քաղաքականությունը պետք է շարունակի նպատակաուղղված լինել ոլորտի դիմակայության բարձրացմանն ու մակրոպրոդեյնգալ շրջանակի հզորացմանը:

■ **Մակրոտնտեսական քաղաքականությունները պետք է մեծ դրական ազդեցություն ունենան մակրոտնտեսական կայունության և աճի վրա:** Մակրոտնտեսական կայունությունը մասնավոր հատվածի զարգացմանն ու տնտեսական աճին ուղղված ցանկացած հաջողված ջանքի հիմնաքարն է: Այդ նպատակով կարևոր է, որ կիրառվեն ճիշտ հավասարակշռված մակրոֆիսկալ քաղաքականությունների համադրությունն ու հակացիկլային քաղաքականություններ:

Քաղաքականության ուղղություն 8. Ուժեղացնել շրջակա միջավայրի կառավարումն ու հարմարվողականությունը կլիմայի փոփոխությանը

3.20. Բնական պաշարների և աղետների ռիսկերի արդյունավետ կառավարումը, աղտոտվածության խնդրի լուծումն ու կլիմայի փոփոխությանը հարմարվելու նշանակության ըմբռնումը խիստ կարևոր գերակայություններ են: Գործող բնապահպանական օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի ավելի լավ կիրարկումը մեծ ազդեցություն կունենա Հայաստանի բնական պաշարների կառավարումը բարելավելու առումով, ինչի մասին վկայում է նաև հանքարդյունաբերության ոլորտի կայունության գնահատումը:

■ **Ջրային պաշարների կառավարման ուժեղացում՝**

կայուն և արդյունավետ օգտագործումն ապահովելու նպատակով: Ընդհանուր առմամբ հարկ է անդրադառնալ երեք հարցի: Առաջին՝ ջրային ոլորտի կառավարումը բարելավելու համար անհրաժեշտ է Հայաստանի կարևոր նշանակության փոքր ջրամբարների համար մշակել ռազմավարական ծրագիր՝ ջրի պահուստավորման փոքր հզորություններ ձևավորելու նպատակով: Երկրորդ՝ կարևոր է ջրօգտագործման մոնիթորինգի և չափման ամուր հիմք ստեղծելը: Գործող մոնիթորինգի համակարգն ընդլայնելու նպատակով հարկ է արդի տեխնոլոգիաների կիրառմամբ մշակել համակողմանի մոտեցում՝ մոնիթորինգի կետերի թիվն ավելացնելու և տվյալների հավաքման, ստուգաճշտման ու կառավարման նոր մոտեցումներ որդեգրելու համար: Հարկ է նաև խրախուսել տարբեր կառույցների միջև տվյալների փոխանակումն ու հանրության համար տվյալների հասանելիության բարելավումը: Երրորդ՝ անհրաժեշտ է վերլուծել և իմանալ յուրաքանչյուր ջրավազանում տարբեր ջրօգտագործողներին հատկացվող ջրի օպտիմալ բաշխումը, որպեսզի հնարավոր լինի իրացնել ջրային պաշարների ողջ տնտեսական ներուժը: Ներկայումս կենտրոնական մակարդակով կառավարվող ոռոգման, ջրամատակարարման ու հիդրոէներգետիկայի ոլորտների ներդրումային ծրագրերի պլանավորումը շատ քիչ կապ ունի արդեն իսկ կազմված գետավազանային կառավարման պլանների հետ:

Ջրավազանային պլանների և ոլորտային ծրագրերի ու բյուջեների միջև մեծ խզում կա: Բացի այդ, առանձին բնագավառներում բարեփոխումները ներառում են՝

i) **Ռոռզման ջուր:** Ռոռզման ջրի արտադրության ընդհանուր ծավալներն առավելագույնի հասցնելու համար անհրաժեշտ միջամտություններ են ներդրումները ոռոգման ենթակառուցվածքների (ինչպես հիմնական, այնպես էլ երկրորդային) վերանորոգման մեջ, ոռոգման առավել արդյունավետ համակարգերի ներդրումը գյուղացիական տնտեսություններում, Էներգածախսատար պոմպակայաններից կախվածության նվազեցումը և բարեփոխումների իրականացումը ոռոգման ինստիտուցիոնալ համակարգում (տեխնիկական և ֆինանսական կայունության բարելավում):

ii) **Խմելու ջուր:** Կարևոր առաջնահերթություն է իրագործելի ինստիտուցիոնալ լուծում գտնելը, որպեսզի ՊՄԳ բարեփոխումներից դուրս մնացած 450.000 անձինք ևս կարողանան օգտվել խմելու ջրային ոլորտի հաջողված բարեփոխումներից և ստանան որակյալ ջրամատակարարում:

iii) **Կեղտաջրերի մաքրում:** Վտանգված ջրային պաշարները (ինչպիսին է Սևանա լիճը) պաշտպանել չմաքրված կեղտաջրերի արտանետումներից: Անհրաժեշտ է, որ կառավարությունը պարզի, թե որոնք են արտանետումների առումով ամենախոցելի շրջանները, գնահա-

տի տեղական իրավիճակին հարմար տարբեր տեխնոլոգիաները և ճիշտ որոշի նախատեսվող կեղտաջրերի մաքրման կայանի (ԿԿՄԿ) առաջնահերթ ներդրումները:

■ **Ուժեղացնել արձագանքումը կլիմայի փոփոխությանը՝ գյուղատնտեսության և ջրային ոլորտներում հարմարվողական գործողությունների հստակ ու համակողմանի ծրագրի միջոցով:** Ցանկալի է, որ այդ ծրագիրը ներառի ագրարային քաղաքականությունը կլիմայի փոփոխություններին համապատասխանեցմանը, գյուղատնտեսության ոլորտում առանցքային ինստիտուցիոնալ կարողությունների զարգացմանը (կոնկրետ գյուղատնտեսության մասով հիդրոմետ կանխատեսումների տրամադրում) և անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների ստեղծմանը (այն է՝ ոռոգման ցանցերի ու ջրօգտագործման արդյունավետության բարելավում և ջրի պահուստավորման ազգային հզորության մեծացում) ուղղված քայլեր, ինչպես նաև գյուղացիական տնտեսությունների ներսում ռիսկի մեղմացման և հարմարվողական միջոցառումներ (կլիմայադիմացկուն սերմերի ընտրում, գյուղացիների համար գյուղատնտեսական տեխնոլոգիաների հասանելիության և աշխատակարգերի բարելավում մշակաբույսերի բերքատվությունը բարձրացնելու համար) և գյուղատնտեսական ապահովագրություն:

■ **Ընդլայնել Հայաստանի աղետների ռիսկի կառավարման (ԱՌԿ) համակարգի հզորությունը:** 1998 թվականի երկրաշարժից հետո երկու տասնամյակների ընթացքում կառավարությունը կարևոր օրենսդրական ակտեր է ընդունել՝ ուղղված աղետների ռիսկի նվազեցման ու արտակարգ իրավիճակների կառավարման համակարգերի բարելավմանը: ԱՌԿ այս համակարգի կարողությունների հզորացումը խիստ կարևոր է լինելու: Հրատապ է լինելու նաև քաղաքային պլանավորման մեջ ԱՌԿ-ի համատարած կիրառումը և առանցքային նշանակության ենթակառուցվածքների, որպիսին են դպրոցները, աղետակայունության ձևավորումը: ԱՌԿ հզորացված համակարգն անհրաժեշտ է լինելու կլիմայի փոփոխությամբ պայմանավորված ավելի մեծ հաճախականություն ու ուժգնություն ունեցող վտանգավոր օդերևութաբանական երևույթների նկատմամբ դիմակայունությունը բարձրացնելու համար:

■ **Լուծում տալ հանքերի առաջացրած աղտոտվածության խնդրին՝ կիրարկելով առկա օրենքներն ու կարգերը, մեծացնել պահանջների խախտման համար սահմանված տուգանքների չափն ու հետևանքները, բարձրացնել հանրության իրազեկությունը:** «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման մասին» ՀՀ օրենքում և «Թափոնների կառավարման մասին» ՀՀ օրենքում սահմանված են պատասխանատու հանքարդյունաբերության չափանիշները՝ համաշխարհային լավագույն բնապահպանական աշխատակարգերին ոլորտի համապատասխանությունն ապահովելու նպատակով: Արդեն

իսկ գոյություն ունեն բնապահպանական օրենքներ և ենթաօրենսդրական ակտեր, որոնք տեսականորեն կարող են լուծում տալ հանքերի առաջացրած գրեթե բոլոր տեսակի աղտոտումներին: Այնուամենայնիվ այս օրենքները պատշաճ կերպով չեն իրականացվում, և զգալի խնդիրներ կան՝ կապված իրավական անորոշության և օրենքների պարզեցված չլինելու հետ: Կան նաև մտահոգություններ առ այն, որ առկա բնապահպանական օրենսդրությանը չհետևելու համար սահմանված տուգանքներն ու հետևանքները չափազանց փոքր են և բավարար չափով զսպող ազդեցություն չունեն: Ավելին, շատ հանքարդյունաբերական ընկերությունների և, մասնավորապես, փոքր ընկերությունների շրջանում հավանական է օրենքների իմացության պակասը, ինչպես նաև թերի պատկերացումն առ այն, թե ինչ է պահանջվում դրանց դրույթները կատարելու համար:

3.21. Լրացուցիչ առաջնահերթությունների շարքում են.

■ **Ազգային մակարդակով սահմանված նախատեսվող գործողությունները (NDC) վերածել իրականացման գործուն ռազմավարության՝ ապահովելով դրա հարմարեցման և մեղմացման թիրախները միջուկորտային երկխոսության խթանման միջոցով:** NDC-ն ընդհանրական բնույթի փաստաթուղթ է, որը պետք է վերածել գործարկելի ռազմավարության՝ տալով հստակ քաղաքականության ազդակներ երկրի տնային տնտեսությունների և ներդրողների վարքագծի վրա ներգործելու և անհրաժեշտ միջազգային աջակցություն ներգրավելու նպատակով (այդ թվում՝ կլիմայի ֆինանսավորում): NDC իրականացման ռազմավարությունը կարող է օգտագործվել որպես լրացուցիչ հարթակ ոլորտային կառույցների միջև երկխոսությունն ամրապնդելու համար՝ քաղաքականության խթանների համատեղելիությունն ապահովելու և սուղ հանրային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով:

■ **Անտառների կառավարման բարելավում:** Անտառային տնտեսության մասով հզորացնել անտառների կառավարման կարողությունները՝ համագործակցելով հարևան Վրաստանի հետ: Կան նաև անտառային տնտեսության կայունության հասնելու հնարավորություններ՝ կլիմայի փոփոխությունների մեղմացման ու հարմարեցման շուրջ երկխոսության, ինչպես նաև անտառային տնտեսությունն ու կլիմայի փոփոխություններն ուղղակիորեն իրար կապելու և Հայաստանի NDC-ին նպաստելու միջոցով:

■ **Էներգախնայողություն ապահովող միջոցառումների մշակման և մաքուր վերականգնվող էներգետիկ պաշարների մասշտաբների ընդլայնում:** Կառավարությունը կարող է քննարկել էներգախնայողության մեջ կատարված պետական ներդրումների ֆինանսավորման հաջողված մոդելների կիրառման մասշտաբների ընդլայնումը՝

ներառելով նաև սոցիալական, հանրային նշանակության և բնակելի շենքերը: Շրջակա միջավայրի համար անվնաս եղանակով փոքր հիդրոէլեկտրակայանների (ՅԷԿ) կառուցումը և խոշոր ՅԷԿ-երի հիմնանորոգումը վճարող նշանակություն ունեն ջրային պաշարների կայուն կառավարման առումով: Ավելին, միջին մեծության նոր ՅԷԿ-երի կառուցումը, որ նախատեսված է վերջերս ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության հիդրոէներգետիկայի ոլորտի ռազմավարական զարգացման ծրագրով», ինչպես նաև վերականգնվող էներգետիկ այլ պաշարների, այդ թվում՝ արևի և քամու էներգիայի ուսումնասիրումը և օգտագործումը կնպաստեն «ավելի կանաչ» սերունդ ունենալուն և կառավարության՝ էներգետիկ անվտանգությունը բարձրացնելու ռազմավարական նպատակի իրագործմանը:

Քաղաքականության ուղղություն 9. Ուժեղացնել միկրոդիմակայունությունը ֆինանսների հասանելիության, սոցիալական պաշտպանության ու կենսաթոշակների և առողջապահության վրա ծերացող բնակչության ազդեցությունների հաղթահարման միջոցով

3.22. Միկրոդիմակայունությունը պետք է ձևավորել սոցիալական պաշտպանության (կենսաթոշակներ, առողջապահություն և սոցիալական աջակցություն) և ֆինանսական ծառայությունների միջոցով (վարկ, խնայողություն և ապահովագրություն): Հայաստանում տեղ գտած ժողովրդագրական փոփոխությունների հրամայականն է իրականացնել ծերության տարիքում աղքատության և առողջապահական ծախսերի աճի մեղմմանն ուղղված նախաձեռնողական պլանավորում: Ֆինանսական ծառայությունների ընդլայնումն ու խորացումը կօգնի ընտանիքներին հաղթահարելու ցնցումները: Աղքատ և սոցիալապես անապահով ընտանիքների պարագայում սոցիալական աջակցության ծրագրի կառուցվածքի բարելավումը կապահովի արդյունավետ օժանդակություն: Ընդունելով, որ սոցիալապես անապահով ընտանիքները հաճախ բազմաբնույթ զրկանքներ են կրում, ինչը նվազեցնում է ցնցումները հաղթահարելու նրանց ունակությունը, արդյունավետ կլինի սոցիալական ծառայությունների տրամադրման ինտեգրված մոդելը:

■ **Դիտարկել սահմանված նպաստի բաղադրիչի (PAYG) շրջանակներում կենսաթոշակային թիրախների առավել աստիճանական իրականացում և, ըստ ծրագրածի, հետամուտ լինել 2018 թվականին սահմանված վճարումների բաղադրիչի վերագործարկմանը:** Հայաստանի Հանրապետության 2014-25 թթ. կայուն զարգացման ծրագրում ամրագրված հավակնոտ կենսաթոշակային թիրախների առավել աստիճանական ներդրումը կթեթևացնի կարճաժամկետ PAYG ֆինանսավորման պահանջները: Թե՛ ֆիզիկական անձանց, թե՛ հանրության շահերից է բխում 2018 թվականին, ըստ ծրագրա-

ծի, երկրորդ հենասյունը վերագործարկելը, մասնավոր հատվածում աշխատողների համար վերադարձի հնարավորությունն արագացնելը և հնարավորինս շատ թվով 40-50 տարեկան անձանց ներգրավելը, որպեսզի կամավոր հիմունքներով միանան համակարգին:

■ **Համարժեք ապահովագրական շուկայի բացակայության պայմաններում ուժեղացնել և՛ վարկերի, և՛ խնայողության գործիքների հասանելիությունը:** Ինչպես առաջարկվել է մասնավոր կազմակերպությունների արտադրողականության մասով, այս պարագայում ևս կարևոր է վարկավորման, խնայողությունների, ապահովագրության, ինչպես նաև կապիտալի շուկաների խորացումն ու ընդլայնումը: Կապիտալի շուկաների ընդլայնման շնորհիվ կհզորանա նաև ապահովագրական ոլորտը: Հայաստանում գործող լավ օրենքների և կարգավորումների համատեքստում ապահովագրությունը զարգացնելը կլինի ապահովագրական ոլորտի կողմից լավ աշխատակարգի փոխկապակցված և փոխօժանդակ հարց (լավ սպասարկել հաճախորդներին, կատարել իրենց պայմանագրային պարտավորությունները) և բնակչության կողմից վստահության հարց (նաև՝ ապահովագրության արժեքը տեսնելը): Հայաստանի ապահովագրական ոլորտի զարգացման համար, ըստ ամենայնի, տարիներ կպահանջվի, և այդ զարգացումը տեղի կունենա միայն այն դեպքում, եթե ապահովագրական ընկերությունները հետևողականորեն տրամադրեն լավ ծառայություն և առանց ուշացումների կատարեն պայմանագրային պարտավորությունները՝ միաժամանակ բարելավելով ապահովագրական պրոդուկտների մասով ֆինանսական գրագիտությունը: ՀՀ կենտրոնական բանկը (ԿԲ) սկսել է ֆինանսական ծառայությունների ծածկույթի ուսումնասիրություն, որի շրջանակներում կատարվելու է ուսումնասիրություն և ձևակերպվելու են համապատասխան առաջարկություններ:

■ **Հարկաբյուջետային սահմանափակ հնարավորությունների պայմաններում բարելավել բազային նպաստի ծրագրի (ԲՆԾ) հասցեականությունը՝ առողջապահական ծախսերը ֆինանսապես մատչելի դարձնելու և առողջապահական համակարգի արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով:** Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանի մոտ 3 միլիոն բնակչության շուրջ 30 տոկոսը գտնվում է աղքատության գծից ներքև, ԲՆԾ-ում աղքատների ծածկույթի 1.0 տոկոսային կետով ավելացման և ոչ աղքատների ծածկույթի համարժեք նվազեցման արդյունքում 9000 աղքատ անձ իրավունք կստանա օգտվելու ծրագրից, և նույն թվով ոչ աղքատներ այլևս իրավունք չեն ունենա օգտվելու ծրագրից: Արդյունավետությունը կշահի նաև գնումներ/ծառայություն իրականացնող կազմակերպությունների արդի և օպերատիվ վճարային համակարգերի, ինսամքի ներառ-

ման և դեղագործական ոլորտի բարեփոխումների և այլ միջոցառումների շնորհիվ:

■ **Բարելավել աղքատների ընդգրկման ծածկույթը և ընտանեկան նպաստի ծրագրի (ԸՆԾ) ծախսային արդյունավետությունը:** Հասցեականության ճշգրտությունը բարձրացնելու (այսինքն՝ ինչքանով է նախատեսված բյուջեն հասնում նրանց, ովքեր իրապես կարիքի մեջ են կամ դրա արդյունավետությունը) և ծրագրում աղքատների ընդգրկման ծածկույթն ավելացնելու համար շարունակական ջանքեր են անհրաժեշտ սոցիալական աջակցության նպաստ ստանալու իրավունքի գնահատման բանաձևի կառուցվածքն ու դրա կիրառումը բարելավելու, ամենաաղքատներին հասնելու և նրանց դիմել խրախուսելու, ԸՆԾ-ի կառավարումն ու մոնիթորինգը կատարելագործելու համար:

■ **Գործարկել ինտեգրված սոցիալական ծառայությունները, հատկապես՝ սոցիալապես մեկուսացված ու խոցելի ընտանիքների համար:** Ինտեգրված սոցիալական ծառայությունների տրամադրման մոդելի ներդրմամբ

Հայաստանը սկսել է սոցիալական պաշտպանության համակարգի աշխատանքի եղանակի էական վերափոխման գործընթաց: Ընտանիքի համալիր գնահատումը և սոցիալական դեպքի համատեղ վարումը, ըստ ամենայնի, կապահովի ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի կարիքների բավարար հասցեագրում և ծառայությունների տրամադրում՝ համակարգված ու կապակցված եղանակով: Սոցիալական դեպքի վարման մեթոդաբանության մշակումը, որ սոցիալական ծառայությունների ինտեգրվածության բարձրացման և սոցիալական անապահովության գնահատման ու ստուգաճշտման գործիք է, ՀՀ կառավարության 2017-2022 թթ. գործողությունների ծրագրի կարևոր առաջնահերթություններից է: Սոցիալական դեպք վարողները, ինչպես նախատեսված է օրենքով, պետք է օգնեն այս խոցելի խմբերին բարելավելու իրենց սոցիալական ակտիվացումն ու ապրուստի միջոցները՝ նրանց կապելով առկա ծառայություններին և ծրագրերին, այդ թվում՝ աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրերին և աշխատանքի որոնման ծառայություններին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մակրոտնտեսական և հարկաբյուջետային

Republic of Armenia: Fourth Review Under the Extended Arrangement. 2016. International Monetary Fund.
 Public Expenditure Review, ՔSupporting effective fiscal managementՄՆ. 2016. World Bank Group.
 Public Expenditure Review, ՔExpanding the Fiscal EnvelopeՄՆ. 2014. World Bank Group.
 Public Expenditure Review, ՔFiscal Consolidation and Recovery in ArmeniaՄՆ. 2013. World Bank Group
 Country Economic Memorandum, ՔDrivers of DynamismՄՆ. 2015. World Bank Group.
 Country Economic Memorandum, ՔAccumulation, Competitiveness and ConnectivityՔ. 2013. World Bank Group
 Country Economic Memorandum, ՔArmenia: The Caucasian Tiger, Policies to Sustain GrowthՄՆ. 2008. World Bank Group.
 Asian Development Outlook, (various years) Asian Development Bank.

Աղքատություն և տղամարդկանց ու կանանց հավասարություն

Armenia Poverty Assessments. 2014, 2015 and 2016. World Bank Group.
 Country Gender Assessments. 2014 and 2015. World Bank Group.
 Missing girls in the South Caucasus. 2015. World Bank Group.
 Missing men in Armenia. Ongoing. World Bank Group.
 General Assessment of the Content of Selected School Subjects from a Gender Perspective. 2015. World Bank Group
 Armenia: Gender dynamics in STEM fields of study and occupations. 2017 and forthcoming. World Bank Group.
 Gender Analysis of Armenian School Curriculum and Textbooks, Policy Brief. 2016. World Bank Group.
 Toward Gender-Informed Energy Subsidy Reforms. 2015. World Bank Group.
 Armenia: Country Gender Assessment. 2015. Asian Development Bank.
 Women in STEM fields in ECA countries. 2017. World Bank Group.

Ֆինանսական հատված, ֆինանսական ծառայությունների ծածկույթ

Financial Sector Assessment Program (FSAP) Update. 2012. International Monetary Fund, World Bank Group.
 Country Strategy and Action Plan for Enhancing Corporate Financial Reporting. 2014. Ministry of Finance, Armenia,
 Resolving Insolvency in Armenia. 2014. World Bank Group.
 Diagnostic Review of Consumer Protection and Financial Literacy. 2012. World Bank Group.
 Առևտուր և մրցունակություն
 National Competitiveness Report. 2015. EV Consulting.
 An Assessment of Challenges and Opportunities in the Eurasian Economic Union. 2015. World Bank Group.
 Deep Trade Policy Options in Armenia, Policy Research Paper, 5662. 2011. World Bank Group.
 Upgrading the National Quality Infrastructure in Armenia. 2011. IFC-World Bank Group.
 Armenia Agribusiness Review. 2014 and 2015. IFC-World Bank Group.
 Fostering Entrepreneurship in Armenia. 2013. IFC-World Bank Group.
 Ownership, Revenue and Competition: an Institutional and Governance Review. 2012. World Bank Group.
 South Caucasus-People's Republic of China Bilateral Free Trade Agreements: Why It Matters. 2014. Asian Development Bank.

Քաղաքաշինություն

Urban Development in Secondary Cities, City Development Plans for Selected Cities. 2015. Asian Development Bank.

Գյուղեր, գյուղատնտեսություն, հող

Modernization and Commercialization of Armenian Agriculture, Priorities for Sector Reform and Investments. 2016. World Bank Group.

AGRICIS TRADE: Country Report Armenia, International Center for Agribusiness and Research and Education, European Union.

Short-Term Objectives and Long-Term Outcomes: Agricultural Sector Development in Armenia. World Bank Group Country Brief: Armenia, FAO, 2014.

Բնական պաշարներ (հանքարդյունաբերություն, անտառային տնտեսություն), բնապահպանություն, ԱՌԿ, կլիմայի փոփոխություն

Armenia: Strategic Mineral Sector Sustainability Assessment. 2016. World Bank Group

Europe and Central Asia: Country Risk Profile. 2016. World Bank Group.

Armenia Country Environmental Analysis Note. 2008. World Bank Group

Forest Dependency in Rural Armenia. 2014. World Bank Group.

Building Resilience to Climate Change in South Caucasus Agriculture. 2014. World Bank Group.

Disaster Risk Reduction and Emergency Management in Armenia. 2009. World Bank Group.

Seismic Risk Assessment and Management Plan for Yerevan. 2012. JICA.

Gyumri Earthquake Risk Assessment. 2011. UNDP.

Armenia Forestry-Poverty-Energy Linkages. 2017. World Bank Group.

Integrated Biodiversity Management, South Caucasus. 2014. GIZ.

Էներգետիկա

Armenia Power Sector Policy Note. 2014. World Bank Group.

Financial Standing of the Power Sector in Armenia. 2016. World Bank Group.

Adapting to Higher Energy Costs: Public Perspectives and Responses to Rising Energy Costs in ECA. 2015. World Bank Group.

Improvement of Power Tariff Setting and Addressing of Social Impacts of Tariff Increases. 2017 and forthcoming. World Bank Group.

Lessons Learned from 15 Years of Water PPP Experiences in Armenia. 2017. World Bank Group.

Ջուր

Toward Integrated Water Resources Management in Armenia. 2015. World Bank Group.

Financial Strengthening of Operating Water Concessions: Armenia Water Sector Tariff Study. 2015. World Bank Group.

Toward Integrated Water Resource Management in Armenia: A New Generation of Reforms to Enhance Armenia's Future Water Security. 2014. World Bank Group.

Տրանսպորտ

Country Economic Memorandum, «Accumulation, Competitiveness and Connectivity». 2013. World Bank Group.

Impact of Roads on Poverty. 2017, and forthcoming. World Bank Group.

ՏՀՏ

Armenia IT Jobs and Skills Mapping. 2015. World Bank Group.

ICT Sector Policy Note. 2012. World Bank Group.

Armenia: Telecommunications Policy Note. 2012. World Bank Group.

Առողջապահություն

Armenia National Health Accounts. 2015. Government of Armenia.

Health Sector Performance Assessment. 2015. World Bank Group.

Health sector review. Ongoing. World Bank Group.

Կրթություն, հմտություններ

Armenia Education Sector Policy Report: Education Reforms for Economic Growth. 2012. World Bank Group.
 Strengthening Higher Education for the Development of the Pharmaceutical Industry. 2012. World Bank Group.
 Transforming Higher Education for Competitiveness. 2012. EV Consulting.
 Quality and Equity in Armenian General Education: Analysis of the Student Assessment Results and Teacher Workforce. 2012. World Bank Group.
 Assessment of the Early Childhood Development Policies and Programs: SABER Armenia. 2012. World Bank Group.
 Addressing Governance at the Center of Higher Education Reforms in Armenia. 2013. World Bank Group.
 Armenia Education Sector Status Report. 2017 and forthcoming. World Bank Group.
 Armenia: Promoting Productive Employment. 2012. World Bank Group.
 Armenia: Skills toward Employment and Productivity (STEP). 2015. World Bank Group.

Աշխատաշուկա, սոցիալական պաշտպանություն, կենսաթոշակներ

Activation for Poverty Reduction: Realizing the Potential of Armenia's Social Safety Nets. 2014. World Bank Group.
 Pension System in Armenia: Outlook and Further Reform Options. 2015. World Bank Group.
 Improvement of power tariffs and addressing social impacts, ESMAP. 2015. World Bank Group.

Սփյուռք, միգրացիա, ժողովրդագրություն

Migration Surveys 2007-13 and 2012-15. 2016. Armenia Migration Agency and Slavonic University of Armenia
 Armenia Diaspora & Homeland Development, mimeo. 2016. World Bank Group.
 Armenia: Demographic Change - Implications for Social Policy and Poverty. 2011. World Bank Group.
 The Development and the Side Effects of Remittances in CIS Countries: the Case of Armenia. 2013. Consortium for Applied Research on International Migration.

Կառավարում

Public Expenditure and Financial Accountability Assessments. 2008, 2013 and 2014. European Union.
 Institutional and Governance Review. 2012. World Bank Group.
 Armenia Country Report, Bertelsmann Stiftung's Transformational Index. 2016.
 TADAT Assessment (tax administration gaps to inform future reform priorities). 2017. World Bank Group.
 Armenia Voice and Accountability. Ongoing. World Bank Group.

Այլ

Doing Business: Measuring Business Regulations. Various years. World Bank Group.
 Global Competitiveness Report 2015-2016 - Reports - World Economic Forum.
 Worldwide Governance Indicators Various years. World Bank Group.
 Life in Transition Surveys. Various years. European Bank of Reconstruction and Development.
 EBRD Transition report. Various years. European Bank of Reconstruction and Development.
 Armenia: MDG progress report. United Nations Development Program.
 Armenia Enterprise surveys. Various years. World Bank Group.
 EBRD transition indicators. Various years. European Bank of Reconstruction and Development.
 Reshaping Economic Geography, World Development Report. 2009. World Bank Group.
 Jobs, World Development Report. 2013. World Bank Group.
 Governance and the Law, World Development Report. 2017. World Bank Group.
 Diversified Development: Making the Most of Natural Resources in Eurasia. 2014. World Bank Group.
 Inclusive Growth Analytics: Framework and Application. 2009. World Bank Group.
 Lopez-Calva, Luis Felipe and Carlos Rodriguez Castelan. 2016. Pro-growth equity: An asset framework for the twin goals. World Bank Policy Research Working Paper 7897.

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 1.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1. ԱՌԵՎՏՈՒՐ ԵՎ ՄՐՑՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ. ԸՆՏՐՎԱԾ ՀԱՐՑԵՐ

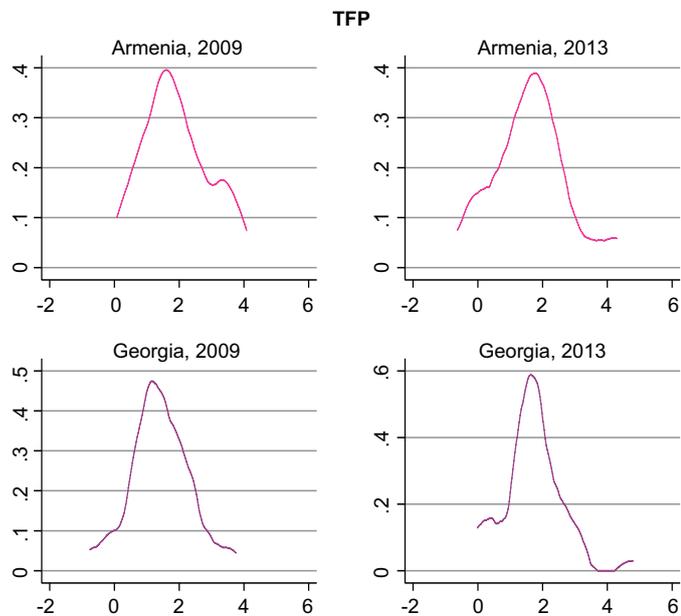
1 Ընկերությունների դիստրիբյուցիոն

Հայաստանյան ընկերությունների շրջանում նկատվում է արտադրողականության մեծ ցրվածություն, ինչը վկայում է արդյունավետությունը բարելավելու անհրաժեշտության մասին՝ ռեսուրսները վերահատկացնելով առավել բարձր արտադրողականություն ունեցող ընկերություններին: Ամենաբարձր արտադրողականություն ունեցող 10 տոկոս ընկերությունների և ամենացածր արտադրողականություն ունեցող 10 տոկոս ընկերությունների միջև արտադրողականության գործակիցը գրեթե 3 է, ինչը 20 տոկոսով գերազանցում է համադրելի երկրների համանուն ցուցանիշը (աղյուսակ Ա1): Հարևան Վրաստանի հետ համեմատելիս նկատվում է արտադրության գործոնների ընդհանուր արտադրողականության ավելի մեծ ցրվածություն (գծապատ-

կեր Ա1): Ցածր արտադրողականություն ունեցող ընկերությունների (դրանք գծապատկեր Ա1-ում նշված են ավելի տափակ ձախակողմյան կորով) ավելի մեծ թիվը, հատկապես 2013 թ., համահունչ է մրցակցության խոչընդոտների առկայությանը, որոնք կանխում են խիստ անարդյունավետ ընկերությունների հեռանալը շուկայից: Եթե այդ ընկերությունները հեռանային, ապա ռեսուրսներն ավելի ցածր արտադրողականություն ունեցող ընկերություններից կվերատեղաբաշխվեին ավելի բարձր արտադրողականություն ունեցող ընկերությունների շրջանում՝ այս կերպ բարձրացնելով ընդհանուր արտադրողականությունը: Ըստ էության, միջազգային փաստերը վկայում են, որ ընդհանուր արտադրողականության մասով ռեսուրսների սխալ տեղաբաշխումը հանգեցնում է բարձր ծախսերի (Hsieh և Klenow, 2009 թ.):

Գծապատկեր Ա 1. Արտադրության գործոնների ընդհանուր արդյունավետության (TFP) բաշխվածությունը. Հայաստանը՝ Վրաստանի համեմատ

Աղյուսակ Ա 1. Արտադրության գործոնների ընդհանուր արդյունավետության (TFP) ցրվածության չափանիշներ

Չափանիշ	TFP 2009	
	Հայաստան	Այլ
CV	0.54	0.59
72-25	1.48	1.21
90-10	2.91	2.54
Չափանիշ	TFP 2013	
	Հայաստան	Այլ
CV	0.74	0.54
72-25	1.25	1.10
90-10	2.90	2.53

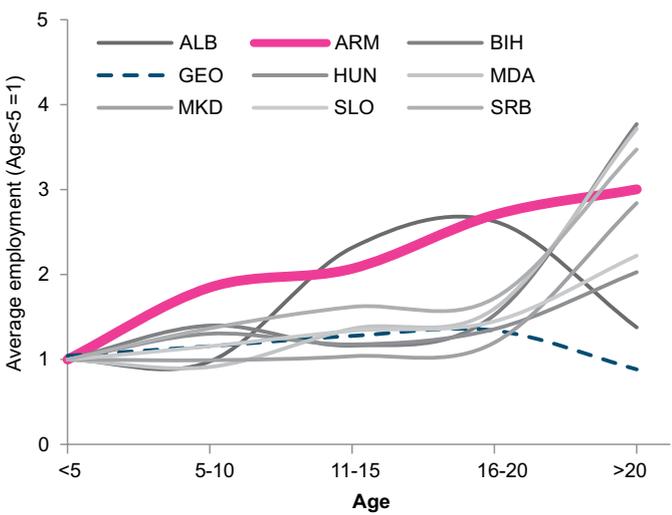
Ծանոթ. Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները՝ վերցված Համաշխարհային բանկի Ձեռնարկությունների հետազոտությունից: Աղյուսակի «Այլ» սյունակում բերված է Ալբանիայի, Վրաստանի, Հունգարիայի, Սերբիայի, Մակեդոնիայի, Բոսնիա և Հերցեգովինայի և Մոլդովայի ցրվածության միավորների պարզ միջին ցուցանիշը: Սլովենիան ներառված չէ աշխատանքի արտադրողականության վերլուծության մեջ, որովհետև աշխատանքի արտադրողականության մասով տվյալներ չկան: CV = փոփոխականության գործակից, 75 - 25-ը տարբերությունն է 75-րդ և 25-րդ տոկոսային կետերի միջև, իսկ 90 - 10-ը՝ 90-րդ և 10-րդ տոկոսային կետերի միջև:

Բացի այդ, արտադրողականության մակարդակը կտրուկ աճել է, եթե համեմատում ենք 2009 և 2013 թվականները: Իսկապես, բաշխվածության այս երկու ռեժիմները գործնականում համընկնում են՝ ի հակադրություն Վրաստանում նկատվող պատկերի, որտեղ, ի լրումն վերը նշված ցրվածության նվազման, բարձրացել է արտադրողականությունը (ժամանակի ընթացքում արտադրողականության բաշխվածությունը տեղաշարժվել է դեպի աջ):

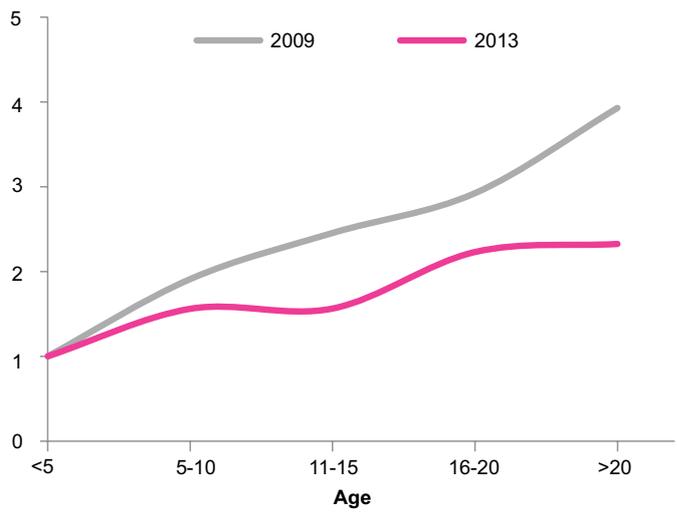
Ընկերություններն իրենց կյանքի շրջափուլի ընթացքում խոշորանում են, սակայն այդ ընթացքում նրանց աճելու ունակությունը վերջին տարիներին դանդաղել է: Փաստերը վկայում են, որ կյանքի շրջափուլի ընթացքում աճի ցածր ցուցանիշը ռեսուրսների սխալ տեղաբաշխման հայտանիշ է, և դա կարող է նշանակալի բացասական ազդեցություն ունենալ ընդհանուր արտադրողականության վրա (Hsieh և Klenow, 2014 թ.): Հայաստանում «տարիքով» ընկերությունները (գործունեության 20 և ավելի տարի) միջինը երեք անգամ ավելի խոշոր են, քան «երիտասարդ» ընկերությունները (գործունեության 5 տարի կամ ավելի քիչ, գծապատկեր Ա2): Արդյունքը նման է Բոսնիա և Հերցեգովինայի, Մակեդոնիայի, Սլովակիայի և Սերբիայի արդյունքին: Տվյալները ցույց են տալիս նաև ընկերությունների կայուն աճ (արտահայտված աշխատողների թվի աճով) կյանքի շրջափուլի ընթացքում (մինչդեռ այդպես չէ համեմադրելի երկրներում, որտեղ աճը տեղ է գտնում միայն

ավելի ուշ փուլում կամ ընդհանրապես տեղ չի գտնում, ինչպես Վրաստանում է): Բոլոր դեպքերում ընկերության կյանքի շրջափուլի ընթացքում աշխատողների թվի աճը զգալիորեն դանդաղել է վերջին տարիներին, ինչը կարող է կապված լինել խոչընդոտող ծախսերի ավելացմամբ, որոնց ընկերությունները հանդիպում են աճի ճանապարհին (ավելի շատ աշխատողների զբաղվածությամբ ապահովելու կամ կապիտալի հասանելիության մասով): Ընկերություններում աշխատողների թվի ցուցանիշը 2009 թ. ավելի կայուն է եղել, քան 2013 թ. (գծապատկեր Ա3): Ընկերությունների կյանքի շրջափուլի ընթացքում ախտատոհների թվի աճը կարող է տեղ գտնել կա՛մ առավել բարձր արտադրողականություն ունեցող ընկերությունների գոյատևման (ընտրություն), կա՛մ ընկերությունների կողմից աշխատատեղերի ստեղծման արդյունքում (ընկերությունների արտադրողականության աճ): Բարձր եկամուտներ ունեցող երկրներում նկատվում է, որ երկու ուժերն էլ նպաստում են աշխատողների ընդհանուր թվի աճին: Միացյալ Նահանգներում, օրինակ, ավելի «տարեց» գործարաններն ավելի քան 7 անգամ խոշոր են երիտասարդ ընկերություններից (Hsieh և Klenow, 2014 թ.): Դա զգալիորեն գերազանցում է այդ երկու տարիներին Հայաստանում գրանցված պատկերը և վկայում է Հայաստանի ընկերությունների համար աճի խոչընդոտները նվազեցնելու և այդ ընկերությունների առանձին ձեռնարկությունների համար կազմակերպական կապիտալ կուտակելու անհրաժեշտության մասին:

Գծապատկեր Ա 2. Աշխատողների թիվը կյանքի շրջափուլի ընթացքում

Գծապատկեր Ա 3. Աշխատողների թիվը կյանքի շրջափուլի ընթացքում. Հայաստան

Ծանոթ. Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները՝ Համաշխարհային բանկի Ձեռնարկությունների հետազոտության հիման վրա: Գծապատկերները ցույց են տալիս աշխատողների միջին թիվը և աշխատանքի արտադրողականության և TFP-ի երկրաչափական միջինը: Արտադրողականությունը և աշխատողների թիվը ամենաերիտասարդ խմբում (մինչև 5 տարեկան ընկերություններ) նորմավորված է 1-ով՝ յուրաքանչյուր երկրում: Աշխատողների թիվն ու աշխատանքի արտադրողականությունը վերաբերում է ինչպես արտադրության, այնպես էլ սպասարկման ոլորտներին: TFP-ն տրված է միայն արտադրության ոլորտի համար: Ձախ կողմի գծապատկերում օգտագործված են տվյալներ, որոնք վերցված են հետազոտության երկու ժամանակահատվածների համար՝ 2008-09 և 2013 թվականներ:

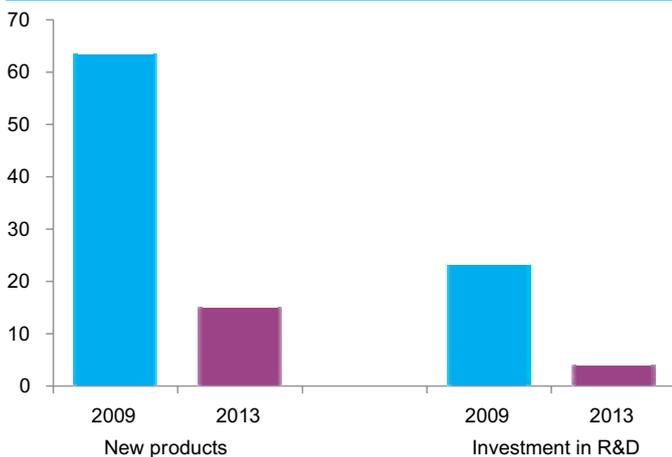
2 Լորարարությունը հայաստանյան ընկերությունների շրջանում

Մասնակցությունը հետազոտություններին և մշակումներին և լորարարական գործունեությունը ժամանակի ընթացքում անկում է ապրել: Անկախ այն հանգամանքից, թե որքանով խիստ կամ ազատ է սահմանված «լորարարություն» հասկացությունը, տվյալները վկայում են, որ լորարարական միտումների պատկերը ժամանակի ընթացքում բացասական է: Անցյալ տարի լոր արտադրանք ներդնելու մասին հայտարարած ընկերությունների թիվը, 2009 թ. Համեմատ, 63 տոկոսով նվազել է՝ 2012-13 թթ. հասնելով մոտ 16 տոկոսի: Եթե, փոխարենը, առանցքում դրվի «լորարարություն» հասկացության առավել խիստ սահմանումը, այսինքն՝ ընկերությունների կողմից հետազոտությունների և մշակումների մեջ ներդրումներ կատարելու հանգամանքը, նույն

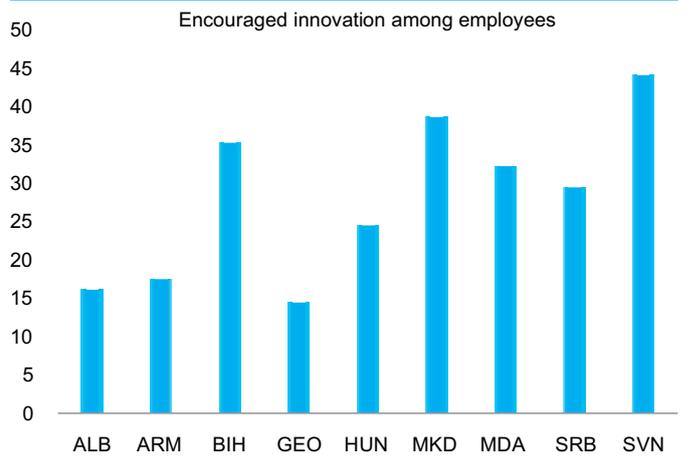
ժամանակահատվածում այդ թիվը 23 տոկոսից կնվազի մինչև առավելագույնը 5 տոկոսի (գծապատկեր Ա4):

Լորարարական գործունեության առումով հայաստանյան ընկերությունները հետ են մնում համադրելի երկրների իրենց հավասարակիցներից: 2012-13 թթ. հայաստանյան ընկերությունների ընդամենը 5 տոկոսն է հաղորդել նախորդ երեք տարիներին հետազոտությունների և մշակումների մասով իրենց ծախսերն ավելացնելու մասին (գծապատկեր Ա 5): Հետազոտություններին և մշակումներին հատկացվող գումարների ցածր մակարդակն անգամ ավելի ցածր է, քան Բոսնիայի և Մոլդովայի համանման ավելի փոքր ընկերություններում: Հայաստանյան ընկերությունների ընդամենը 17.5 տոկոսն է հայտնել, որ խրախուսում է աշխատողների լորարարական գործունեությունը՝ ի հակադրություն Բոսնիայի և Մոլդովայի ընկերությունների 35.3 տոկոսի:

Գծապատկեր Ա 4. Լորարարություն իրականացնող ընկերությունների տոկոսը ժամանակի ընթացքում

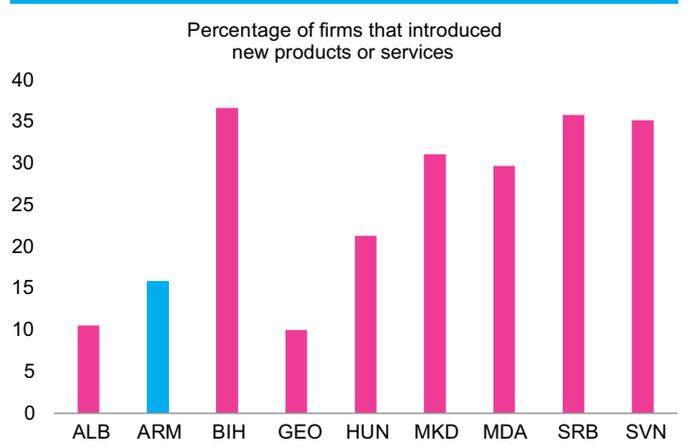
Գծապատկեր Ա 5. Լորարարական գործունեությունը 2012-13 թթ.

Աղբյուրը՝ Հեղինակի հաշվարկները BEEPS-ի (Գործարար միջավայրի և ձեռնարկատիրական գործունեության արդյունքների հետազոտություն) տվյալների հիման վրա:

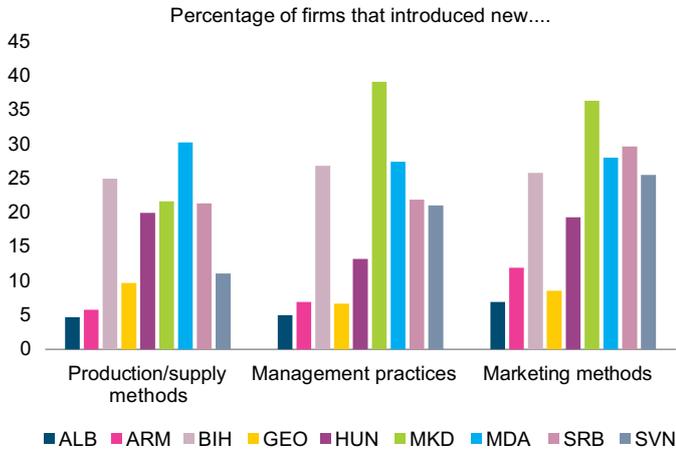
Հնարավոր է, որ արտադրողականության ցածր աճի պատճառով լորարարության սահմանափակ մակարդակն է արտադրանքի և ծառայությունների մշակման, ինչպես նաև օպերացիոն և կառավարման գործընթացների մասով: Հարցված հայաստանյան ընկերությունների նվազ, քան 16 տոկոսն է նշել հետճգնաժամային շրջանում լոր արտադրանքներ կամ ծառայություններ ներդնելու մասին՝ ի տարբերություն համադրելի երկրներից Բոսնիայի, Սերբիայի և Սլովենիայի ընկերությունների 35 տոկոսի (գծապատկեր Ա6): Հայաստանյան ընկերությունների նվազ, քան 7 տոկոսն է փորձարկել լոր արտադրական/ մատակարարման կամ կառավարման աշխատակարգ, իսկ 12 տոկոսը հայտնել է մարքեթինգային մեթոդների մասով իրականացրած լորարարության մասին: Միայն ալբանական և վրացական ընկերություններն են այս կատեգորիաներում հետ մնում հայաստանյան տնտեսվարող սուբյեկտներից (գծապատկեր Ա 7):

Գծապատկեր Ա 6. Ապրանքների և ծառայությունների լորարարություն

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները BEEPS ի տվյալների հիման վրա:

Գծապատկեր Ա 7. Օպերացիոն գործընթացների նորարարություն

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները BEEPS ի տվյալների հիման վրա:

Նորարարությունն արդարացվում է արտադրողականության առումով: Ըստ եռօրյան, այն ընկերությունները, որոնք նորարարական գործունեություն են իրականացնում, շահում են արտադրողականության զգալի բարձրացումից: Այն հայաստանյան ընկերությունները, որոնք նոր արտադրանք կամ արտադրության մեթոդ են ներդրել, երկու անգամ ավելի բարձր արտադրողականություն ունեն, քան ոչ նորարար ընկերությունները (աղյուսակ Ա2)⁸⁶: 2009 թ. այդ ավելացումն ավելի մեծ է եղել, քան այլ երկրներում արձանագրվածը, բացառությամբ՝ Վրաստանի: Դա 2012-13 թթ., ինչպես և նախկինում, ավելի բարձր էր այլ երկրներում, թեև կանգ է առել շատ ավելի ցածր մակարդակում (68 տոկոս): Դրա-

կան ավելացում է նկատվել նաև այն ընկերություններում, որոնք իրականացրել են կազմակերպական նորարարություն, օրինակ՝ նորարարություն են կատարել բիզնես աշխատակարգերում, աշխատավայրի կազմակերպման եղանակներում կամ արտաքին հարաբերություններում: Կազմակերպական նորարարությունը խթանում է ներդրվող միջոցների և արտադրության գործունեների վերատեղաբաշխումը ընկերության ներսում իրականացվող գործունեության տեսակների միջև: Արտադրողականության ավելացում է նկատվել նաև այն ընկերություններում, որոնք ներդրումներ են կատարել հետազոտությունների և մշակումների մեջ (աղյուսակ Ա2), մասնավորապես՝ 2012-13 թթ., երբ նորարար ընկերությունները, ըստ եռօրյան, 2.5 անգամ ավելի բարձր արտադրողականություն են ունեցել, քան մյուս ընկերությունները: Բայց և այնպես հնարավոր է, որ ընկերությունները մեծ դժվարությունների հանդիպեն որոշ նորարարությունների համար ֆինանսավորում հայթայթելիս, իսկ մյուսներն էլ, ըստ երևույթին, չափազանց փոքր են դրանցից օգուտ քաղելու համար: Տեքստիլի և հագուստի ոլորտի մասնավոր ընկերությունների հետ հարցազրույցներից պարզվել է, օրինակ, որ նյութական միջոցների ծախսի կառավարման էլեկտրոնային համակարգի կիրառումը (մեծապես գերակշռում է զարգացած տնտեսություններում գործող ընկերություններում) տարածված չէ: Տնօրենները փաստել են, որ նախ՝ շատ ընկերություններ փոքր են, և հնարավոր է, որ չեն տեսնում դրա անհրաժեշտությունը, քանի որ իրենք այդ դեպքում ծախսարդյունավետ չեն լինի: Երկրորդ՝ նույնիսկ եթե նորարարությունները բարելավում են արդյունավետությունը, ընկերությունները, ինչպես նշում են, չունեն դրանք ներդնելու համար անհրաժեշտ միջոցներ:

Աղյուսակ Ա 2. Նորարարական գործունեության ազդեցությունը

Երկիր	Արտադրանքի նորարարություն (2009)	Արտադրանքի և գործընթացի նորարարություն (2012-13)	Կազմակերպական նորարարություն (2012-13)	Մարքեթինգային նորարարություն (2012-13)	Ներդրումներ հետազոտությունների և մշակումների մեջ (2009)	Ներդրումներ հետազոտությունների և մշակումների մեջ (2012-13)
Ալբանիա	Կիրառելի չէ	31.45	-10.97	-2.6	Կիրառելի չէ	Կիրառելի չէ
Հայաստան	108.66***	68.38*	98.09***	-1.33	15.49	154.50***
Բոսնիա Զերգեզովինա	62.86**	41.34*	24.96	50.99*	52.54**	26.95
Վրաստան	315.38***	32.67	10.18	159.22***	531.29***	22.27
Հունգարիա	75.81***	5.41	-21.75	38.59	55.45	41.13
Մոլդովա	47.50*	204.46***	1.47	27.31	59.79*	389.36***
Մակեդոնիա	60.23**	68.72***	31.63	-7.38	20.31	104.37***
Սերբիա	29.58	8.33	52.46**	-14.01	6.81	-9.50

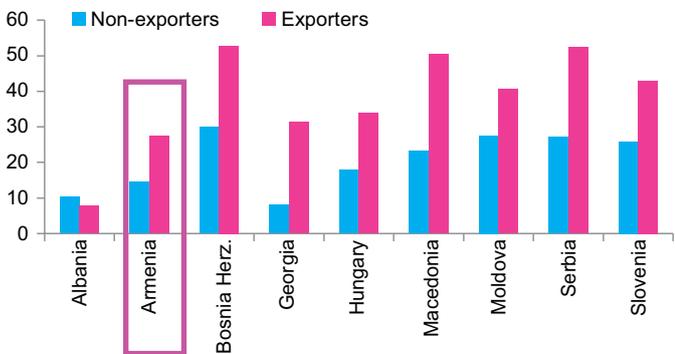
Ծանոթ. Արդյունքները ստացվել են նախանմուշի ռեգրեսիայով, որը ցույց է տալիս, թե արդյոք տվյալ ընկերությունն իրականացրել է աղյուսակի վերևի շարքում նշված նորարարական գործունեության տեսակներից որևէ մեկը աշխատանքի արտադրողականության մասով, և հաշվի են առնվել ընկերության ապահոված զբաղվածությունը, ընկերության տարիքը և ոլորտը: *** ցույց է տալիս նշանակությունը 1%, 5% (**) կամ 10% (*) մակարդակում:

⁸⁶Գործընթացների և արտադրանքի նորարարությունը կարող է բարձրացնել ընկերության արտադրողականությունը՝ միջանկյալ ներդրանքների և արտադրության գործունեի առավել արդյունավետ օգտագործման, ինչպես նաև աշխատանքի արդյունավետ տվորելու միջոցով (Lopez-Acevedo, 2016թ): Նկատենք, սակայն, որ նորարարության և ընկերության աշխատանքի արդյունավետության պատճառակա կապը կարող է այլ ուղով ընթանալ: Կարող է այնպես լինել, որ միայն ավելի լավ աշխատող ընկերությունները կարողանան ֆինանսական առումով իրենց դա թույլ տալ:

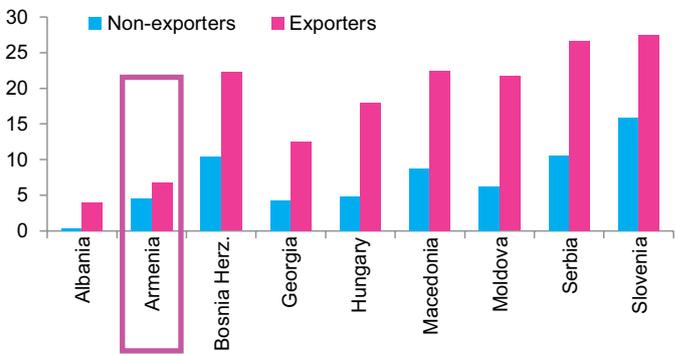
Նորարարությունը և ընկերությունների ինտեգրումը համաշխարհային շուկայում փոխկապակցված են, սակայն ընդհանուր ինտեգրվածության ցածր աստիճանը կարող է նվազեցնել նորարարության միջոցով օգուտներ ստանալու հնարավորությունը: Ապացուցվել է, որ մասնակցությունն արտահանման շուկաներում երկկողմանի կապի մեջ է նորարարության հետ: Նորարարությունն ազդում է ընկերության արտահանելու որոշման վրա, և իր հերթին արտահանման փորձն ազդում է նորարարության վրա, որը ձևավորվում է «արտահանման միջոցով սովորելու» շնորհիվ (Aw և այլք, 2011թ.): Արտահանողները, ըստ ամենայնի, ավելի են ենթարկվում մեծ մրցակցության, արտասահ-

մանյան տեխնոլոգիաների և գիտելիքի (սուու հաու) ազդեցության, ինչն էլ նրանց վրա նորարարությամբ զբաղվելու ճնշումներն ուժեղացնելու հատկություն ունի: Իսկապես, հայաստանյան արտահանողների շրջանում 90 տոկոսով ավելի մեծ է նոր արտադրանք ներդնելու հավանականությունը (գծապատկեր Ա8) և 50 տոկոսով ավելի մեծ է հետազոտությունների և մշակումների մեջ ներդրումներ կատարած լինելու հավանականությունը (գծապատկեր Ա9): Մյուս կողմից՝ հայաստանյան ընկերությունները լավ չեն ինտեգրված միջազգային շուկայում, և միջազգային առևտրից օգուտները հնարավորությունները դեռևս սահմանափակ են, ինչի մասին խոսվում է ստորև:

Գծապատկեր Ա 8. Արտահանում և արտադրանքի նորարարություն, 2012-13 թթ.

Գծապատկեր Ա 9. Արտահանում և ներդրումներ հետազոտությունների և մշակումների մեջ. 2012-13 թթ.

Ծանոթ. Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների մշակումները Համաշխարհային բանկի Ձեռնարկությունների հետազոտության հիման վրա: Գծապատկերում ցույց է տրված նոր արտադրանք որդեգրող (ձախ կողմում) և հետազոտությունների ու մշակումների մեջ ներդրումներ կատարող (աջ կողմում) ընկերությունների տոկոսը: Տվյալները համախմբվել են ըստ հետազոտության երկու փուլերի՝ 2008-09 և 2013 թթ.:

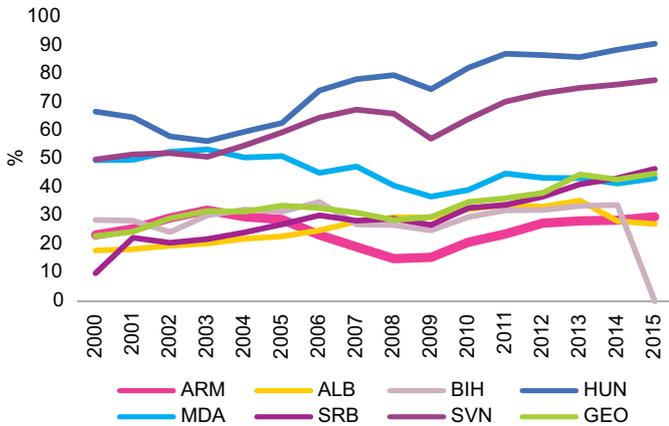
3 Առևտրի մրցունակություն

Ի՞նչ արդյունքներ է Հայաստանն ունեցել արտահանման դաշտում մրցունակության առումով: Առևտրի զարգացումը, արտահանման շուկայի մասնաբաժինները, բազմազանեցումը (դիվերսիֆիկացիա), որակի կատարելագործումը և գոյատևման օրինաչափություններն ուսումնասիրելն օգտակար է ընդհանուր մրցունակության զարգացումը գնահատելու համար: Դրան են անդրադառնում հաշորդ բաժինները:

Հայաստանի՝ միջազգային առևտրում ներգրավվելու հնարավորությունները դեռևս սահմանափակ են, մասնավորապես՝ համադրելի երկրների համեմատ: Ապրանքների և ծառայությունների արտահանումը՝ որպես ՀՆԱ-ի տոկոսային հարաբերակցություն, որը 2004 թ. հասել էր 31 տոկոսի, 2015 թ. մնացել է 30 տոկոսից ցածր: Արտահանմանը պատրաստ լինելու առումով միայն Ալբանիան և Բոսնիան են Հայաստանից ցածր մակարդակ ունեցել (գծապատկեր 2.1.): Սա երևում է նաև Հայաստանի և նրա հետ համեմատվող երկրների դիրքից արտահանման կողմնորոշվածության վարկանիշային աղյուսակում, որը չափում է ՀՆԱ-ի համեմատ առևտրի գործակիցները՝ առանց հաշվի առնելու տնտեսության

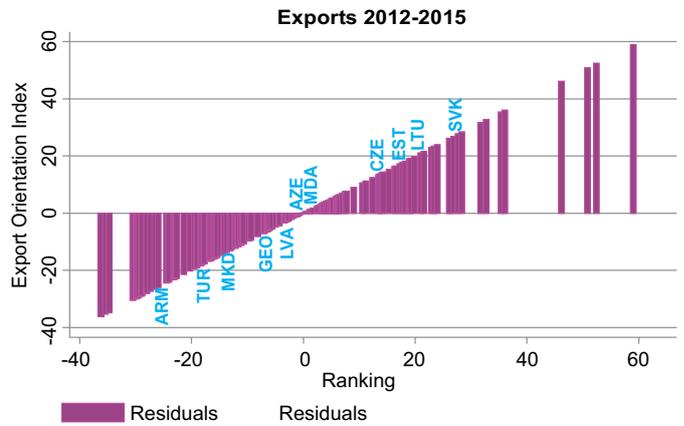
չափի և այլ ֆիզիկական առանձնահատկությունների ներգործությունը, ինչպիսին է, օրինակ՝ ծովային սահմաններ չունենալու հանգամանքը (գծապատկեր Ա11): Հայաստանն ավելի քիչ է ինտեգրված համաշխարհային շուկաներին, քան համադրելի երկրները: Ընկերություններին վերաբերող տվյալները հաստատում են սահմանափակ մասնակցությունը միջազգային շուկայում (գծապատկեր Ա12): Հայաստանյան ընկերությունների ընդամենը 15 տոկոսն է արտահանում իրականացնում (ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն): Սա շատ ավելի ցածր է համադրելի երկրների միջին ցուցանիշից (24 տոկոս) և այն պարագայում, երբ ընկերությունների մեծ մասն ունի միջազգային ճանաչում ստացած որակի հավաստագիր (45 տոկոս): Փաստերը վկայում են, որ միջազգային ճանաչում ստացած որակի ստանդարտների որդեգրումն օգնում է ընկերություններին արտահանելու հարցում, և սա, ինչպես երևում է, հատկապես կարևոր է զարգացող երկրներից արտահանում իրականացնելու առումով (Swann, 2010 թ.): Այդուհանդերձ, թեև միջազգային ճանաչում ստացած որակի ստանդարտների տարածվածության մակարդակը Հայաստանում ավելի բարձր է, քան Սերբիայում և Սլովենիայում, մասնակցությունն արտահանման դաշտում շատ ավելի ցածր է:

Գծապատկեր Ա 10. Ապրանքների և ծառայությունների արտահանման ծավալներ (ՀՆԱ-ի %)

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները՝ հիմնված WDI-ից վերցված տվյալների վրա:

Գծապատկեր Ա 11. Արտահանման կողմնորոշվածության համաթիվ

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները՝ հիմնված WDI-ից վերցված տվյալների վրա:

Գծապատկեր Ա 12. Ընկերությունների ինտերգրվածությունը համաշխարհային շուկային, 2009 թ. և 2013 թ. (Արտահանող ընկերությունների տոկոսը, միջազգային ճանաչում ստացած որակի հավաստագրեր ունեցող ընկերությունների տոկոսը)

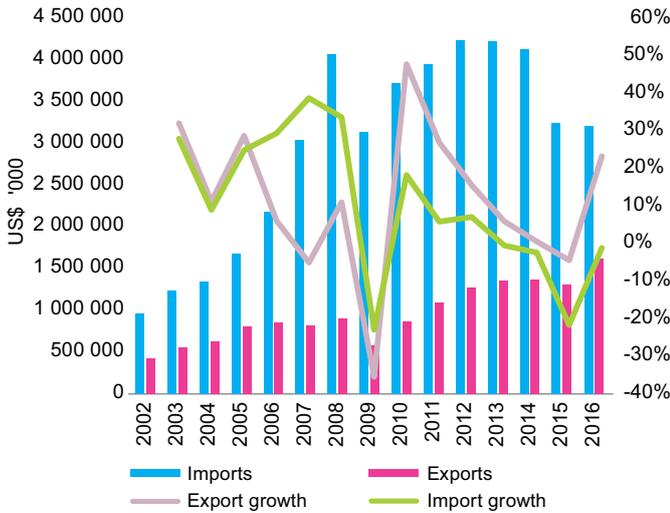
Ծանոթ. Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների մշակումները՝ վերցված Համաշխարհային բանկի Ձեռնարկությունների հետազոտությունից: Ձախ կողմից սյունակների շարքը ցույց է տալիս արտահանողների տոկոսը տարբեր երկրներում (2009 թ. և 2013 թ.), իսկ աջ կողմի սյունակների շարքը ցույց է տալիս միջազգայնորեն հավաստված որակի ստանդարտներ (օրինակ՝ ISO) որդեգրած ընկերությունների տոկոսը (2009 թ. և 2013 թ.):

Աճ և շուկայի մասնաբաժիններ

Հետճգնաժամային շրջանում Հայաստանի արտաքին առևտրի հաշվեկշիռը բարելավվել է, սակայն դեռևս բացասական է: Արտահանման ծավալները 2010-2016 թթ. ընթացքում աճել են միջինը 17 տոկոսով: Չնայած 2015 թ. գրանցված աննշան նվազմանը՝ արտահանման ծավալները 24 տոկոսով աճել են 2016 թ.: Այդուհանդերձ այդ ողջ ընթացքում ներմուծման ծավալներն անհամեմատ գերազանցում են արտահանման ծավալները (գծապատկեր Ա13):

Հայաստանը դանդաղ ձեռք է բերում շուկայի մասնաբաժիններ: 2005 թ. համաշխարհային շուկա արտահանվող յուրաքանչյուր 100,000 ԱՄՆ դոլարի ապրանքների դիմաց հայկական ծագման ապրանքների մասը կազմել է 8 ԱՄՆ դոլար: Մինչև 2015 թ. դա աճել է՝ հասնելով 9 ԱՄՆ դոլարի: Սա նշանակում է, որ ընդհանուր առմամբ հայկական ծագման ապրանքների արտահանման ծավալներն ավելի արագ են աճել, քան համաշխարհային արտահանման ծավալները: Բայց և այնպես Հայաստանի շուկայական մասնաբաժինը անցած տասնամյակում ավելի քիչ է աճել, քան համադրելի երկրներինը (աղյուսակ Ա3):

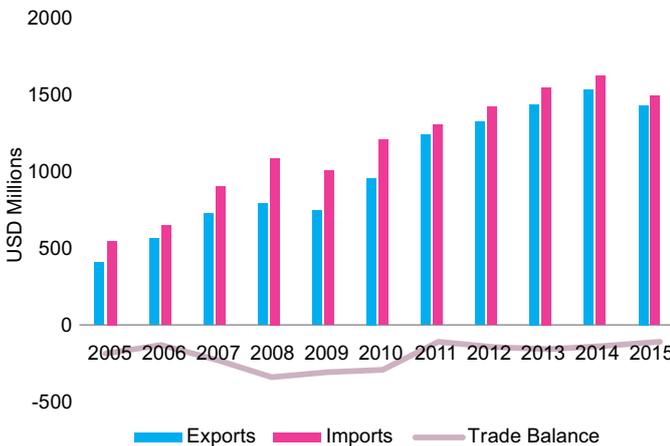
Գծապատկեր Ա 13. Ապրանքների առևտուր

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները Comtrade-ի տվյալների հիման վրա:

Հայաստանից արտահանվող ծառայությունների ծավալի առումով նշանակալի ակտիվություն է նկատվում: Ծառայությունների արտահանման ծավալներն ավելի քան կրկնապատկվել են 2005-2015 թթ. ընթացքում՝ աճելով տարեկան միջին 14.4 տոկոս տեմպով: Ծառայությունների առևտուրն աճել է՝ 2005 թ. 20 տոկոսից 2015 թ. հաս-

Գծապատկեր Ա 14. Ծառայությունների առևտուր, 2005-15 թթ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները UNCTAD-ի տվյալների հիման վրա:

Հայաստանի տնտեսությունը որոշակի արտադրողական փոխակերպման է ենթարկվել, թեև չի կարելի ասել՝ կատարելության հասնելու ուղղությամբ: Կենդանական ծագման, պարենային և հանքային արտադրատեսակների բացահայտված համեմատական առավելությունը նշանակալիորեն մեծացել է 2005-2015 թթ. ընթացքում: Իսկապես, պարենային ապրանքների ԲՀԱ համաթիվն այս ժամանակահատվածում գրեթե

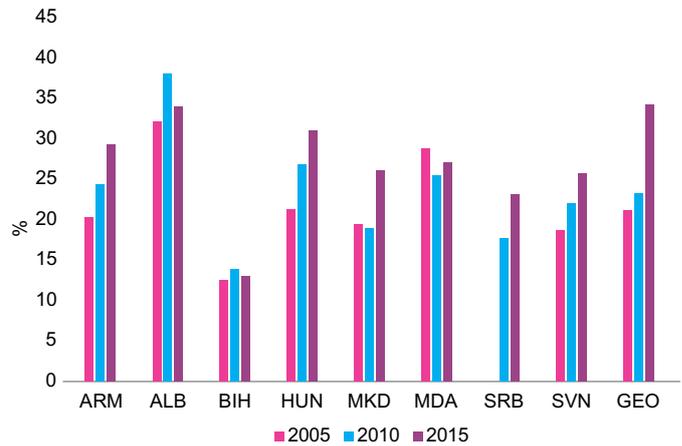
Աղյուսակ Ա 3. Շուկայի մասնաբաժիններ

	2005	2015	CAGR
Վրաստան	0.009	0.011	1.6%
Լատվիա	0.035	0.075	8.0%
Մոլդովա	0.008	0.009	0.2%
Մակեդոնիա	0.022	0.029	3.2%
Հայաստան	0.008	0.009	1.2%
Չեխիայի Հանրապետություն	0.826	1.033	2.3%
Սլովակիա	0.336	0.493	3.9%
Լիտվա	0.127	0.167	2.7%

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները Comtrade-ի տվյալների հիման վրա:

ներվով 29.6 տոկոսի (գծապատկեր Ա15): Բայց և այնպես, ՀՆԱ-ի համեմատ առևտրի գործակիցը Հայաստանի պարագայում ավելի ցածր է, քան համադրելի երկրներում է, որոնցից են Ալբանիան, Հունգարիան և Վրաստանը (գծապատկեր Ա13):

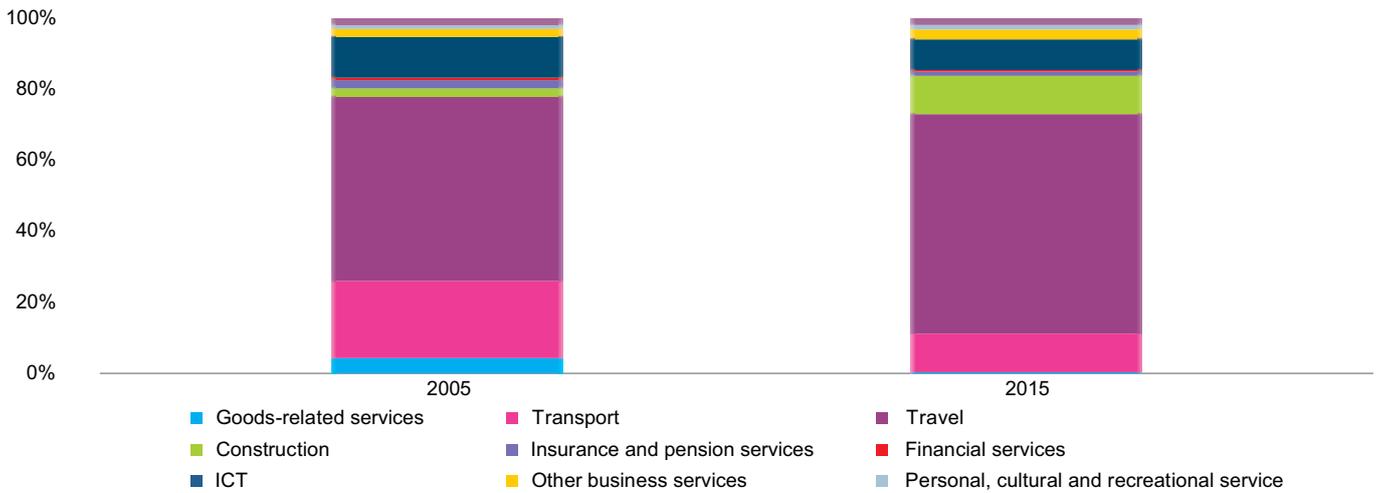
Գծապատկեր Ա 15. Ծառայությունների առևտուր (ՀՆԱ %)

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները UNCTAD-ի տվյալների հիման վրա:

կրկնապատկվել է՝ 2005 թ. 4.13-ից 2015 թ. հասնելով մինչև 7.56-ի: Տեքստիլի և հագուստեղենի համեմատական առավելությունն այս ժամանակահատվածում արդեն 0.19-ից աճել է 0.80-ի: Ի հակադրություն դրա՝ 2005-2015 թթ. ընթացքում Հայաստանը ունեցել է քարտե և ապակյա արտադրատեսակների բացահայտված համեմատական առավելության (ԲՀԱ) կտրուկ անկում:

Գծապատկեր Ա 16. Ծառայությունների արտահանում, 2005 թ. և 2015 թ.

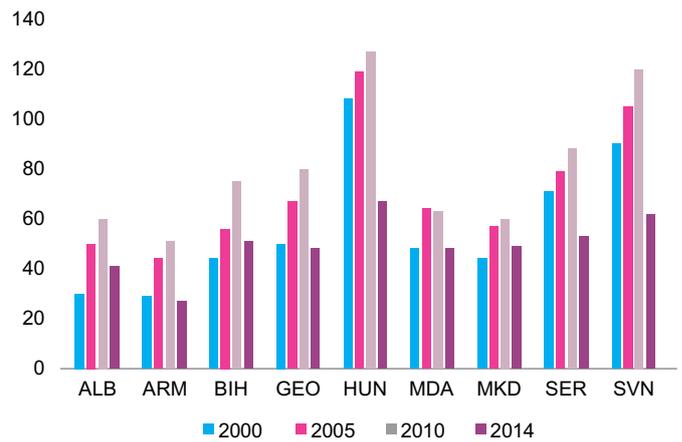
Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները UNCTAD-ի տվյալների հիման վրա:

Ծառայությունների առևտուրն ավելի պակաս արտադրողական փոխակերպում է գրանցել: 2005 թ. ուղևորությունների կազմակերպման ծառայությունները կազմել են Հայաստանի ծառայությունների արտահանման ավելի քան կեսը, երկրորդ տեղում են փոխադրման ծառայությունները, որոնք կազմում են ընդհանուր արտահանման 22 տոկոսը: Ուղևորությունների կազմակերպման ծառայությունների մասնաբաժինն աճել է՝ մինչև 2015 թ. հասնելով 62 տոկոսի, մինչդեռ փոխադրման ծառայությունների մասնաբաժինը նվազել է մինչև 11 տոկոս: ՏՐՏ ծառայությունների մասնաբաժինը նույնպես, թեև քիչ, նվազել է՝ 2005 թ. 11 տոկոսից 2015 թ. իջնելով 9 տոկոսի (աղյուսակ Ա16): Ի տարբերություն շինարարական ծառայություններն ավելացել են՝ 2 տոկոսից հասնելով 11 տոկոսի, ինչն արտացոլում է շինարարության ոլորտի վերականգնումը վերջին ժամանակաշրջանում:

Առևտրի դիվերսիֆիկացում

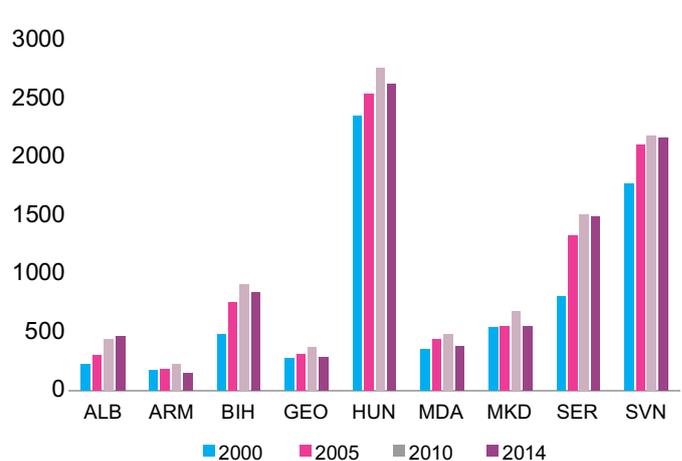
Հայաստանում, համեմատած համադրելի երկրների հետ, նկատվում է ինչպես արտադրատեսակների, այնպես էլ շուկաների դիվերսիֆիկացման ցածր մակարդակ: Հայաստանն ավելացրել է շուկաների ներթափանցման աստիճանը՝ 2000-ականների սկզբին գրանցված 30-ից 2010 թ. հասնելով 60-ի (գծապատկեր Ա17): Արտահանման շուկաների թիվը կրկին նվազեց 2014 թ., միաժամանակ կրճատվեց Հայաստանի արտահանման մասով շուկայի կենտրոնացվածությունը. երեք հիմնական ուղղություններով կատարվող արտահանումների մասնաբաժինը նվազել է՝ 2005 թ. 50 տոկոսից 2015 թ. իջնելով 39 տոկոսի: Հայաստանը չի ընդլայնել արտահանվող արտադրանքների տեսականիս: Հայաստանից արտահանվող արտադրատեսակների կենտրոնացվածության աստիճանը ևս նվազել է. Հիբրիդային ինդեքսը նվազել է՝ 2005 թ. 0.18-ից 2015 թ. հասնելով 0.09-ի: Դիվերսիֆիկացման այս կառուցվածքի հետևանքով Հայաստանը հետ է մնում համադրելի գրեթե բոլոր երկրներից:

Գծապատկեր Ա 17. Ներթափանցած շուկաների թիվ

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները Comtrade-ի տվյալների հիման վրա:

Գծապատկեր Ա 18. Արտահանվող արտադրատեսակների թիվ

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները Comtrade-ի տվյալների հիման վրա:

Արտահանման շուկաներում գոյատևման պատկերը

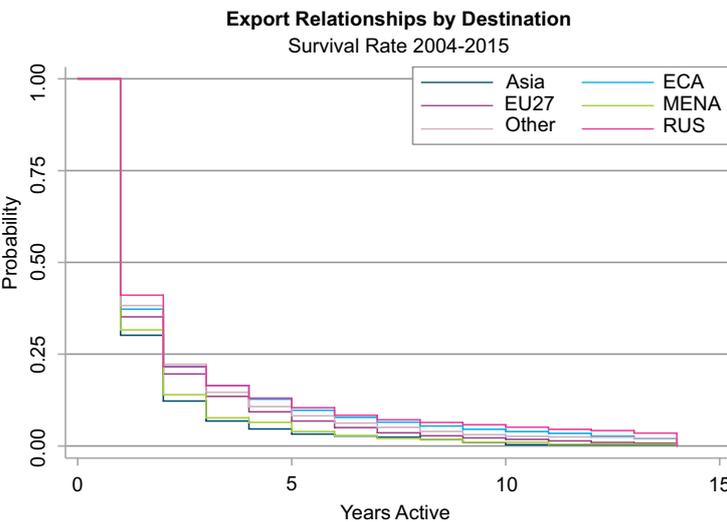
Արտահանման շուկաներում ընկերությունների գոյատևումը մարտահրավեր է հայաստանի համար, հատկապես՝ 2006 թ. հետո, ինչը թույլ չի տալիս լիարժեք շահույթ ստանալ համաշխարհային շուկային ինտեգրումից: Աղյուսակ Ա4-ում ներկայացված է արտահանման շուկաներում գոյատևման հավանականությունը՝ հայաստանից և համադրելի երկրներից կատարվող արտահանման հոսքերի համար: Հայաստանը, Կրաստանի և Ալբանիայի հետ միասին, դրսևորում է գոյատևման ամենափոքր շանսերը: Մեր վերլուծությունը վկայում է, որ տվյալ տարին Հայաստանից կատարվող 100 արտահանման հոսքերից միայն 36-ն է շարունակում ակտիվ մնալ մեկ տարի

անց: Սա կասեցնում է արտահանման աճի համախմբումը և կարող է անարդյունավետություն առաջացնել, եթե արտահանման շուկաներ մուտք գործելու հաստատուն ծախսերը բարձր են: Արտահանման շուկաներում գոյատևման ցածր մակարդակն արտացոլում է տեղեկատվության բացակայությունը, ինչը խոչընդոտում է ընկերությունների սովորելու գործընթացները՝ հանգեցնելով նրան, որ այդ ընկերությունները հիմնվում են փորձի ու սխալի մեթոդի վրա⁸⁷: Գոյատևման ցուցանիշները տարբեր են նաև ըստ արտահանման ուղղությունների. Ռուսաստան և ԵՎԱ այլ երկրներ կատարվող արտահանումների պարագայում շատ ավելի բարձր գոյատևման ցուցանիշ է գրանցվում (գծապատկեր Ա19):

Աղյուսակ Ա 4. Արտահանման շուկաներում Հայաստանի և համադրելի երկրների գոյատևման ցուցանիշը

Spell Length	BIH	ARM	ALB	GEO	HUN	MDA	MKD	SRB	SVN
1 year	47.8%	36.8%	38.9%	38.5%	54.6%	45.9%	43.7%	48.9%	59.1%
2 years	29.2%	16.8%	20.7%	19.9%	37.3%	26.9%	26.5%	30.4%	42.0%
5 years	13.4%	5.0%	7.1%	5.5%	19.2%	11.4%	11.9%	13.9%	23.6%
10 years	4.2%	1.3%	2.1%	1.2%	9.4%	3.7%	3.5%	5.0%	13.1%

Գծապատկեր Ա 19. Գոյատևումն արտահանման շուկաներում՝ ըստ արտահանման ուղղությունների

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները Comtrade-ի տվյալների հիման վրա:

Ճեղքվածության բացակայությունը կարևոր խոչընդոտ է արտահանման լավ արդյունքների տեսանկյունից (ինչը ենթադրում է աճ, դիվերսիֆիկացում և գոյատևում): Ինչպես պնդում են Հաուսմանն ու Ռոդրիկը (2003 թ.)՝ իմանալը, թե ինչն էս լավ արտադրում, շատ կարևոր խնդիր է, որը ծառայում է երկրների առջև զարգացման ճանապարհին: Քանի որ ինքնաբացահայտումը ծախսատար է, և բացահայտման տևողական օգուտների յուրացման հնարավորությունը ցածր է, հենց որ դա տեղի է ունենում (բանի որ այլ ձեռնարկատերերը կարող են հեշտությամբ ընթրիլնակել դրանք), որպես կանոն, գործ ենք ունենում «ինչ կարելի է արտադրել և հաջողությամբ շուկայահանել» իմանալու ոչ բավարար մատուցման հետ: Արտահանողները արտաքին պահանջարկի առանձնահատկություններն իմանալու կարիք ունեն (ճաշակները, վճարելու պատրաստակամությունը, ծավալները և այլն), ինչպես նաև արտահանման գործունեություն բարդությունները (մաքային կարգավորումների, բեռնափոխադրողների, ապահովագրական ընկերությունների հետ գործ ունենալը և այլն) և արտադրության փաստացի ծախսերը (տեխնոլոգիաներ, սովազագույն արդյունավետ մասշտաբը, ներդրվող միջոցների ստացման աղբյուրները և այլն): Տեղեկատվության բացակայության պայմաններում ընկերությունները սովորում են փորձի ու սխալի միջոցով, ինչը, որպես կանոն, հանգեցնում է արտահանման շուկաներում գոյատևման ցածր մակարդակի, որն էլ իր հերթին կարող է անարդյունավետ լինել արտահանման շուկաներ մուտքի ու ելքի՝ ընդհանուր առմամբ կարևոր կորսված ծախսերի անկայության պայմաններում: Տեղեկատվության բացակայությունը նաև սահմանափակում է ընկերությունների վարկ ստանալու ունակությունը, քանզի ֆինանսական հատվածը, ինչպես և ձեռնարկատերերն իրենք, անորոշության մեջ է արտահանման ծրագրերի հետագա շահութաբերության կապակցությամբ և, ըստ այդմ, հրաժարվում է վարկավորել:

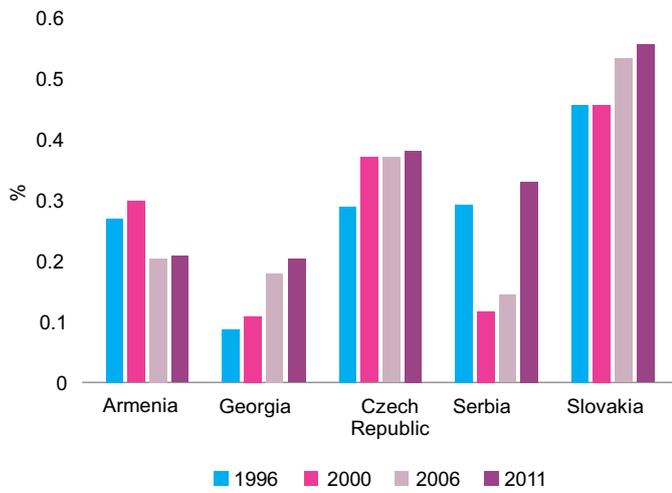
Անդրադարձ գլոբալ արժեզրեաներին

Փոքր երկրների համար գլոբալ արժեզրեաները (ԳԱՇ) կարող են ինտեգրման հզոր հարթակ հանդիսանալ: Որքանով է Հայաստանն ինտեգրված ԳԱՇ-ներում: ԳԱՇ-ներում ինտեգրվածությունը կարելի է չափել երկու եղանակով: Նախ՝ եթե ընկերությունն ավելի մոտ է վերջնական պահանջարկին, ապա հավանաբար ինտեգրված է որպես «գնորդ»՝ օգտագործելով այն ռեսուրսները, որոնք արտադրվում են գործընթացի հաջորդ շղթաներում: Ինտեգրվածությունը՝ որպես գնորդ, կարելի է չափել արտերկրյա հավելյալ արժեքի այն բաժնով, որը ներկառուցված է տվյալ երկրի արտահանման մեջ (հայտնի է նաև որպես «հետադարձ ինտեգրում»): Երկրորդ՝ եթե ընկերությունը գտնվում է արտադրության գործընթացի առաջին օղակում, ապա հավանաբար շղթայում կընդգրկվի որպես վաճառող: Ինտեգրվածությունը՝ որպես վաճառող, կարելի է չափել հայրենական արտահանման հավելյալ արժեքի այն բաժնով, որը

ներկառուցված է երրորդ երկրների արտահանման կազմում (հայտնի է նաև որպես «դեպի առաջ ինտեգրում»)՝⁸⁸

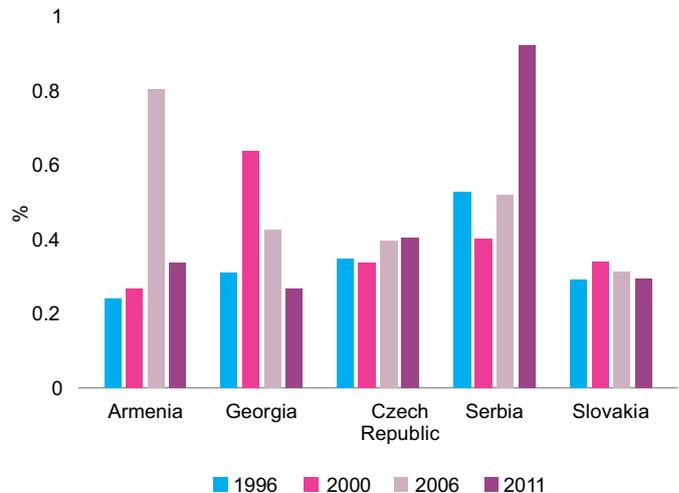
Միջազգային համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի մասնակցությունը ԳԱՇ-ներում սահմանափակ է եղել թե՛ որպես վաճառող և թե՛ որպես գնորդ: Հայաստանից արտահանվող արտադրանքի մեջ ներկրման բաղադրիչը, որը չափվում է հավելյալ արժեքով, ժամանակի ընթացքում նվազել է 2000 թ. 29 տոկոսից մինչև 21 տոկոսի 2011թ., ինչը վկայում է, որ հայրենական ընկերությունները սկսել են ավելի քիչ օգտագործել օտարերկրյա միջանկյալ արտադրանքը արտահանվող արտադրանք արտադրելու համար (գծապատկեր Ա20): Հայաստանի ինտեգրվածությունը որպես վաճառող էլ ավելի փոքր է, թեև վերջին տարիներին թեթևակի աճ է գրանցվել: Հայաստանի ավելացված արժեքի մասնաբաժինը օտարերկրյա արտահանման կազմում ավելացել է՝ 2000 թ. 26 տոկոսից 2011 թ. հասնելով 30 տոկոսի:

Գծապատկեր Ա 20. Օտարերկրյա հավելյալ արժեքի մասնաբաժինը հայրենական արտահանման կազմում

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները EORA-ի հիման վրա:

Գծապատկեր Ա 21. Հայրենական հավելյալ արժեքի մասնաբաժինը օտարերկրյա արտահանման կազմում

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները EORA-ի հիման վրա

ԳԱՇ-ներին ինտեգրվելու հակված հայաստանյան ոլորտների արդյունավետության վերլուծությունը վկայում է, որ հագուստեղենի և կոշիկեղենի ավարտուն և միջանկյալ արտադրանքի ոլորտներում է, որ ընկերությունները կարողացել են ամենից լավ ինտեգրվել միջազգային արտադրական ցանցերին: Սովորաբար տեքստիլը և հագուստեղենը, էլեկտրոնիկան և տրանսպորտային միջոցներն այն բնագավառներն են, որտեղ առևտրում

գերիշխող դիրք են զբաղեցնում ԳԱՇ-ները: Դրանցից հագուստեղենի և կոշիկեղենի ոլորտներն են, որտեղ հայաստանյան ընկերությունները շուկայի մասնաբաժին են ձեռք բերել (գծապատկեր Ա 22): Իսկապես, տեքստիլի և հագուստեղենի ոլորտը, որ երկրի տնտեսության ամենահին ճյուղերից է, վերածնունդ է ապրել և դարձել է տարածաշրջանում հանդերձանքի գլխավոր մատակարարը: 2015 թ. յուրաքանչյուր 10.000 ԱՄՆ դոլար

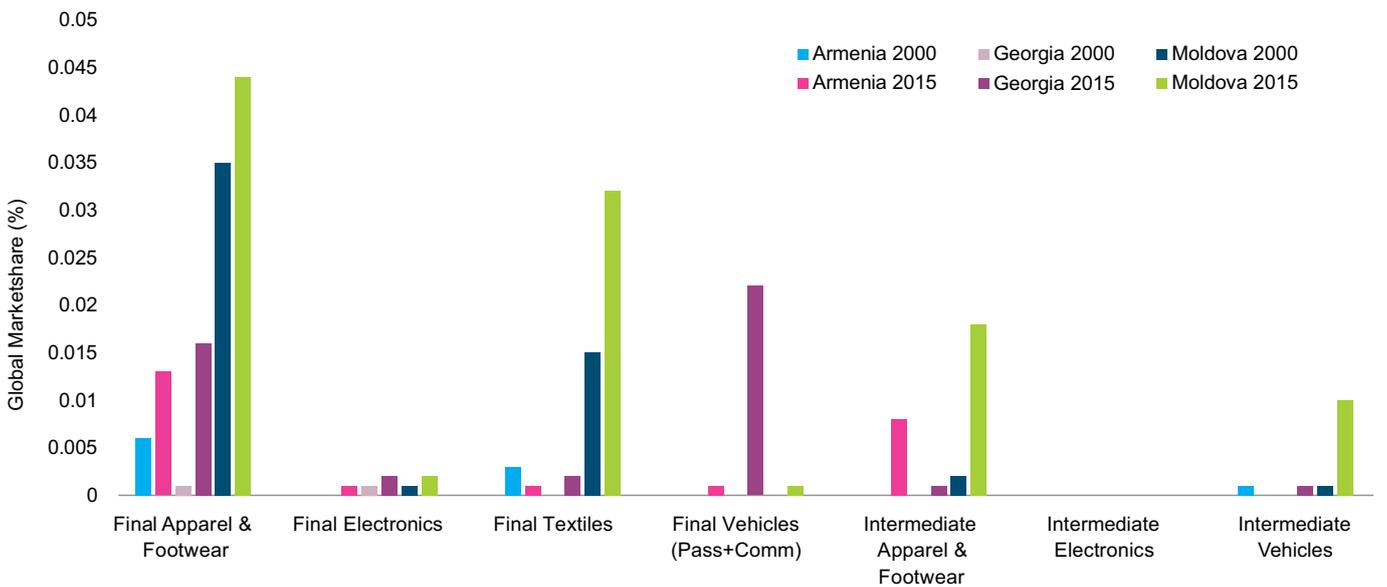
⁸⁸Չետադարձ ինտեգրումը տալիս է որակյալ ներդրվող միջոցներից օգտվելու հնարավորություն, ինչը դրական է ազդում վաճառքի մրցակցայնության վրա. այն նաև արտադրողականության ավելցուկ ապահովելու ներուժ ունի՝ առաջանցիկ համաշխարհային տեխնոլոգիաների հասանելիության միջոցով: Որպես այդպիսին՝ հետադարձ ինտեգրումը հատկապես կարևոր կարող է լինել երկրների համար, ջանքի որ կապում է կառուցվածքային փոխակերպման մի քանի միջոցառումների: Նույն կերպ դեպի առաջ ինտեգրումը արժեքի շղթայում ինտեգրվածության ցուցիչ է և նույնպես ընձեռում է տեխնոլոգիական հզորություններից օգտվելու հնարավորություն:

արժեքով համաշխարհային արտահանման հաշվով հայաստանյան ընկերությունների կողմից արտադրվող արտադրանքի արժեքը կազմել է 1.3 ԱՄՆ դոլար, մինչդեռ 2000 թ. դա չէր հասնում 0.6 ԱՄՆ դոլարի:⁸⁹

Հայաստանից հագուստեղենի արտահանումը բնորոշվում է փոքրաթիվ արտադրատեսակներով և արտահանման մեկ ուղղությամբ: Բաճկոնները, անդրավարտիքները, վերարկուները, տրիկոտաժե բաճկոններն ու

սփիտերները և բամբակյա սպորտային վերնաշապիկները պատրաստի հագուստեղենի արտադրատեսակներ են, որոնց արտահանումը մեծ աճ է ունեցել 2000-2015 թթ.: Այս արտադրանքների արտահանման հիմնական ուղղությունը Ռուսաստանն է, ուր արտահանվում է ընդհանուր ծավալի ավելի քան 90 տոկոսը, բացառությամբ սինթետիկ մանրաթելերից պատրաստված անդրավարտիքների, որոնց 70 տոկոսն արտահանվում է Գերմանիա:

Գծապատկեր Ա 22. ԳԱԾ-ների ինտեգրման հակված ոլորտներ. հագուստեղեն/կոշիկեղեն, էլեկտրոնիկա և ավտոմեքենաներ

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները Comtrade-ի տվյալների հիման վրա:

Հայկական արտադրության հագուստեղենը բնութագրվում է որակի բարձր ցուցանիշով. այս արտադրատեսակները մոտ են միևնույն սեգմենտում գտնվող մրցակիցների շրջանում որակի բաշխվածության վերին շեմին, ինչպես նաև մոտ են այս արտադրատեսակների համար դրանց ապահոված միավոր արժեքին (գծապատկեր Ա 23): Բացառություն են կազմում սինթետիկ թելերից պատրաստված անդրավարտիքները, որոնց մասով հայաստանյան ընկերությունները որակը լավացնելու նշանակալի տեղ ունեն: Մարտահրավերը երկու երես ունի. ընկերությունները պետք է գնային առումով ավելի մրցունակ լինեն, կարողանան սպասարկել մեկից ավելի արտահանման ուղղություններ և քիչ եկամտաբեր «կտրել-պատրաստել-ձևել» աշխատանքները (որը ներկայումս իրականացնում են գրեթե բոլոր ընկերությունները) վերածեն հագուստի մոդելավորման՝ ներդնելով նոր ոճեր և որակի պիտակներ, թիրախավորելով էլիտար հաճախորդների: Տեքստիլի և հագուստի ոլորտի հայկական ընկերությունների (որոնց մեծ մասն արտահանողներ են) հետ անցկացված ֆոկուս խմբի ձևաչափով քննարկումների արդյունքները վկայում են, որ ընկերությունները դժվարությունների են հանդիպում մրցակցային հիմունքներով գնորոշված ֆինանսավորում ձեռք բերելու հարցում (ըստ էության, ոլորտին բանկերի կողմից տրամադրվող վարկավորման ծավալները վերջին երկու տարիներին նվազել են՝ ըստ ՀՀ կենտրոնական բանկի վիճակագրական տվյալների)⁹⁰: Բացի այդ, այս ընկերությունները դժվարությունների են հանդիպում պատրաստված մասնագետներ գտնելու հարցում, որոնք պատրաստակամ կլինեն աշխատելու մրցակցային աշխատավարձով⁹¹:

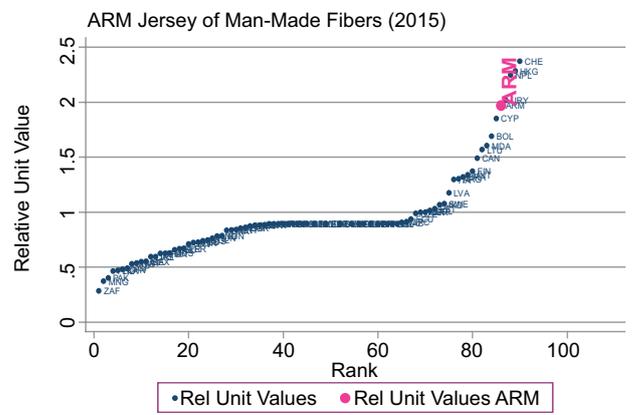
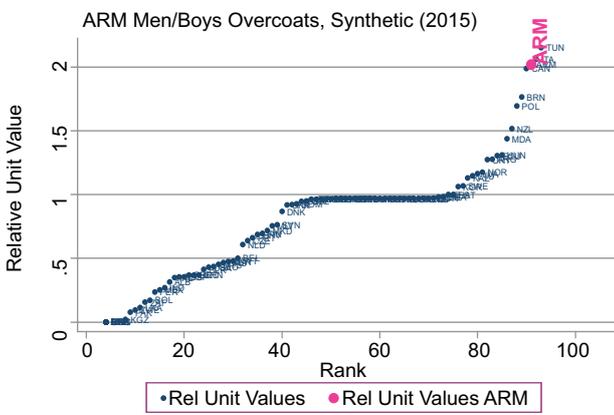
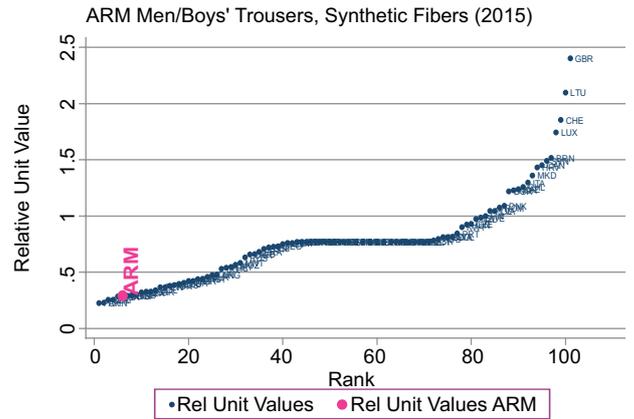
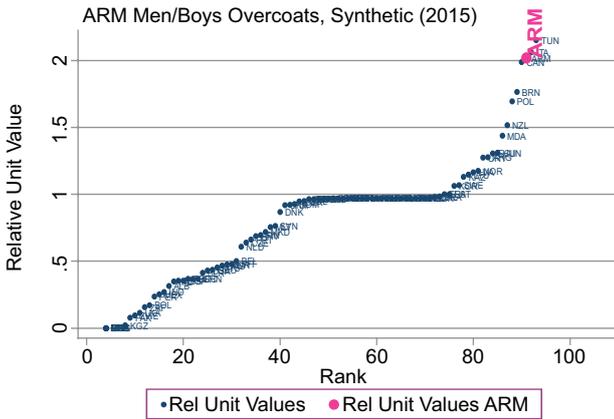
ընկերությունները պետք է գնային առումով ավելի մրցունակ լինեն, կարողանան սպասարկել մեկից ավելի արտահանման ուղղություններ և քիչ եկամտաբեր «կտրել-պատրաստել-ձևել» աշխատանքները (որը ներկայումս իրականացնում են գրեթե բոլոր ընկերությունները) վերածեն հագուստի մոդելավորման՝ ներդնելով նոր ոճեր և որակի պիտակներ, թիրախավորելով էլիտար հաճախորդների: Տեքստիլի և հագուստի ոլորտի հայկական ընկերությունների (որոնց մեծ մասն արտահանողներ են) հետ անցկացված ֆոկուս խմբի ձևաչափով քննարկումների արդյունքները վկայում են, որ ընկերությունները դժվարությունների են հանդիպում մրցակցային հիմունքներով գնորոշված ֆինանսավորում ձեռք բերելու հարցում (ըստ էության, ոլորտին բանկերի կողմից տրամադրվող վարկավորման ծավալները վերջին երկու տարիներին նվազել են՝ ըստ ՀՀ կենտրոնական բանկի վիճակագրական տվյալների)⁹⁰: Բացի այդ, այս ընկերությունները դժվարությունների են հանդիպում պատրաստված մասնագետներ գտնելու հարցում, որոնք պատրաստակամ կլինեն աշխատելու մրցակցային աշխատավարձով⁹¹:

⁸⁹Կառավարության կողմից ճանաչվել է որպես արտահանման ուղղված 11 «ռազմավարական» ոլորտներից մեկը, և դրա վերածնունդն առաջնահերթությունը դարձրել է «աշխատատեղեր ստեղծելու, հավելյալ արժեք ստեղծող առևտուրը խթանելու և արտահանումն ընդլայնելու միջոց» օգտագործելով մի շարք համադրելի և պատմական առավելությունները ինչպես տարածաշրջանում, այնպես էլ միջազգայնորեն»: Ընկերություններն արտադրում են բամբակ և բրդյա մանվածքներ, բրդյա և մետաքսյա հագուստ, տրիկոտաժե գործվածք, գուլպաներ, կարի արտադրանք և տեքստիլ, արվեստի գործեր, կաշի և մորթի. հատուկ արտահագուստ:

⁹⁰Իսկապես, ոլորտին տրվող բանկային վարկավորման ծավալները 2017 թ. մարտին կազմել է 2.17 մլրդ ԱՄՆ դոլար, ինչը անկում է 2014 թ. հուլիսի 4.34 մլրդ ԱՄՆ դոլարի համեմատ (աղբյուրը՝ ՀՀ կենտրոնական բանկ):

⁹¹Այս խոչընդոտը նման է «Կրասնոսնովնկարագրված խոչընդոտին» պայմանավորված տեքստիլի և հագուստեղենի ոլորտի «բումով»:

Գծապատկեր Ա 23. Արտահանվող հիմնական արտադրատեսակների որակի բարելավումը

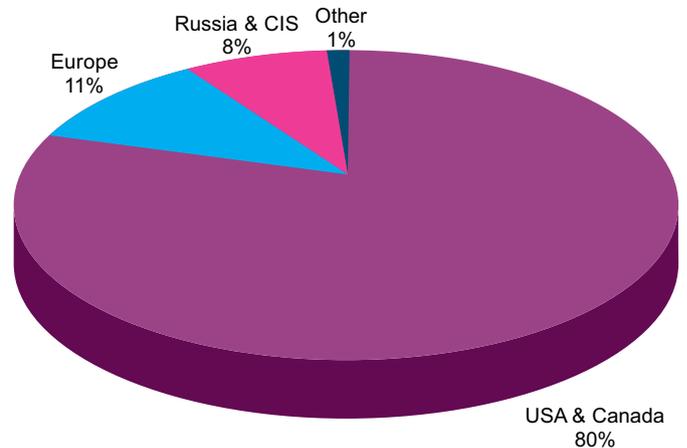

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները Comtrade-ի տվյալների հիման վրա:

ԳԱՇ-ներին ինտեգրման հակված մեկ այլ ոլորտ է ՏՀՏ-ն, որտեղ հայաստանյան ընկերությունները վերջին 10 տարվա ընթացքում ընդլայնվել են՝ մեծացնելով կապերը համաշխարհային մատակարարների և պատվիրատուների հետ: ՏՀՏ ծառայություններն ապահովում են արտահանվող ծառայությունների, ինչպես նաև ՕՈՒՆ-ների ներհոսքերի աճող բաժնի զգալի մասը: Ոլորտի ընդհանուր եկամուտները 2015 թ. հասել են 559 մլն ԱՄՆ դոլարի, ինչը, 2014 թ. համեմատ, 17.7 տոկոսով ավելի է: Հայաստանում ՏՀՏ ընկերությունների թիվը նույնպես աճել է. 2000 թ. եղել է 55 ընկերություն, իսկ 2015 թ. դրանց թիվը հասել է 450-ի: Իսկապես, Հայաստանը սկսել են համարել ծրագրավորման և հաշվողական տեխնիկաների հանգույց:

տի ընկերությունների մեկ երրորդը պատկանում է օտարերկրյա սեփականատերերի, և ԱՄՆ-ն ու Կանադան օտարերկրյա ներդրողների շարքում առաջիններն են, նրանց հաջորդում են եվրոպական երկրներն ու Ռուսաստանը:

Գծապատկեր Ա 24. ՏՀՏ ոլորտի արտահանման ծավալները, 2015 թ.

Աղբյուրը՝ Ձեռնարկությունների ինկուբատորի հիմնադրամ:

ՏՀՏ ոլորտը հիմնականում համակարգչային ծրագրերն արտահանելու կողմնորոշվածություն ունի. արտահանման գլխավոր ուղղություններն են Հյուսիսային Ամերիկան և Եվրոպան: ՏՀՏ ոլորտի արտահանման ծավալների 80 տոկոսը 2015 թ. իրացվել է ԱՄՆ-ում և Կանադայում, իսկ 11 տոկոսն ուղղվել է եվրոպական երկրներ (գծապատկեր Ա24): Ռուսաստանն ու ԱՊՀ երկրները երրորդ գլխավոր ուղղությունն են, որն իրացնում է ՏՀՏ ոլորտի արտահանման ողջ ծավալի 11 տոկոսը: Ոլոր-

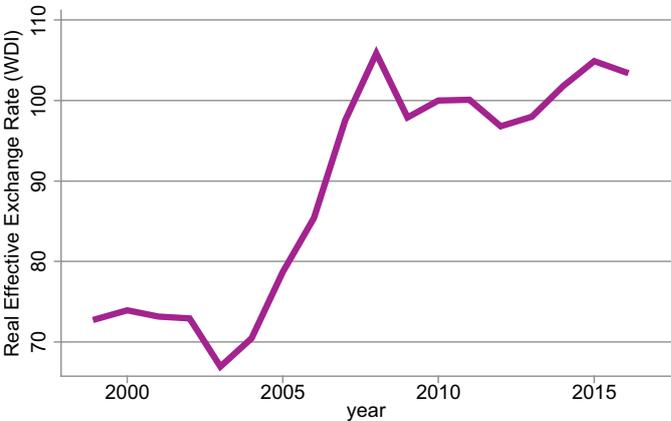
Գնային մրցունակություն

Արտահանման ոլորտում մրցունակության առանցքային պայման են նպաստավոր մակրոտնտեսական միջավայրն ու, մասնավորապես, մրցունակ իրական փոխարժեքը: Օրինակ՝ երբ Հայաստանի դրամն արժեզրկվում է ԱՄՆ դոլարի համեմատ, հայկական արտադրանքն ամերիկյանի համեմատ ավելի էժանանում է, եթե արտահայտված է նույն արժույթով, ինչի արդյունքում հայրենիքում և արտերկրում պահանջարկը ԱՄՆ ապրանքներից փոխանցվում է հայկական ապրանքներին:⁹² Ըստ Եուրոյան, որքանով է արտահանումը զգալուն իրական փոխարժեքի փոփոխությունների նկատմամբ: Եվ ի՞նչ դեր է իրական փոխարժեքի տատանումը կատարում հայաստանյան արտահանող ընկերությունների շրջանում նկատվող գոյատևման ցածր մակարդակի առումով:

Վերջին տարիներին գնային մրցունակությունը չափվում է իրական գործող փոխարժեքով, որը Հայաստանում անկում է ապրել: 2003-2011 թթ. ընթացքում դրամն իրական արտահայտությամբ արժևորվել է 49.5 տոկոսով (գծապատկեր Ա25): Իսկ վերջերս, չնայած արժեզրկման կտրուկ գործընթացը դանդաղել է, 2012 թ. ի վեր ներքին արժույթը իրական արտահայտությամբ ևս 7 տոկոսով արժևորվել է: Ֆոկուս խմբերի քննարկման արդյունքում ստացված առանձին փաստերը վկայում են, որ ընկերությունները, հատկապես՝ արտահանողները, կարևորում են իրական փոխարժեքի փոփոխությունը ժամանակի ընթացքում: Իսկապես, հարցված տեքստիլ և հագուստ արտադրողներից շատերը փաստել են, որ «արժևորված» իրական փոխարժեքը որոշ չափով խոչընդոտ է իրենց գործունեության համար: Հայ արտահանողները և շուկայում գոյատևելու նրանց հեռանկարները խիստ զգայուն են իրական փոխարժեքի տատանումների նկատմամբ: Հայաստանում 2000-2015 թթ. ընթացքում գրանցված արտահանման հոսքի օրինաչափությունների ուշադիր վերլուծության շնորհիվ պարզվում է, որ ներքին արժույթի 10 տոկոս իրական արժևորումը հանգեցնում է ԱՄՆ դոլարով արտահանումների 8.7 տոկոս նվազման մյուս բոլոր հավասար պայմանների պարագայում: Բացի այդ, միևնույն ուժգնության իրական արժևորումը՝ 3 տոկոսային կետով մեծացնում է տվյալ արտադրատեսակի՝ տվյալ ուղղությամբ արտահանումը դադարեցնելու հնարավորությունները՝ ենթադրելով շուկայից դուրս գալու հավանականության 5 տոկոս համամասնական աճ (աղյուսակ Ա 6):

Արտահանման կատարողականի մեջ դերակատարում ունեն այլ գործոններ ևս, որոնցից առանձնանում են տեղեկատվության տրամադրումն ու պահանջարկի բնու-

Գծապատկեր Ա 25. Իրական գործող փոխարժեքը Հայաստանում (ավելացումներն իրական արժեզրկումներն են)

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների մշակումը WDI-ի հիման վրա:

թագրիչները: Տեղեկատվությունը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես արտահանման արժեքն ավելացնելու, այնպես էլ արտահանման շուկաներում գոյատևելու համար: Զանի որ ավելի ու ավելի շատ արտադրատեսակներ են ներթափանցում արտահանման շուկաներ, դեպի տվյալ ուղղության արտահանման հոսքերի գոյատևման մակարդակն աճում է: Իսկապես, տվյալ արտահանման շուկա ներթափանցող արտադրատեսակների թվի 10 տոկոս ավելացումը մոտավորապես 4.2-4.4 տոկոսային կետով նվազեցնում է տվյալ հոսքի՝ տվյալ արտահանման շուկայից «անհետանալու» հավանականությունը և մոտավորապես 1.6-3.0 տոկոսով ավելացնում է արտահանման ծավալները: Դա պայամանավորված է այն հանգամանքով, որ որքան ավելի շատ արտահանողներ են վաճառք իրականացնում տվյալ շուկայում, այնքան շատ տեղեկատվություն է հասանելի դառնում տվյալ շուկա արտահանելու պահանջների մասին, ինչի շնորհիվ այդ տեղեկատվության ձեռքբերումը պակաս ծախսատար է դառնում ընկերությունների համար: Նմանատիպ ազդեցություն է նկատվում տվյալ արտադրանքի ներթափանցման ուղղությունների թվի առումով, որը տվյալ արտադրանքի արտահանման առանձնահատկությունների վերաբերյալ տեղեկատվության հասանելիության ցուցիչ է, թեև հիմնականում տարածվում է արտահանման արժեքի, այլ ոչ գոյատևման շանսերի վրա: Ավելին, արտահանման խթան են արտադրանքի կամ արտահանման ուղղությունում պահանջարկի դրական ցնցումները, ինչը սպասելի է (աղյուսակ Ա 6):

⁹²Միջազգային փաստերը ցույց են տալիս այն դերը, որ իրական արժեզրկումն ունի արտահանման կատարողականի խթանման մեջ: Ֆրոյնդս ու Պիերոլան (2012 թ.), օրինակ, ցույց են տալիս, որ արտահանման մեծ ալիքներն առցանցվում են խոշոր իրական արժեզրկումների հետ: Ազդեցությունը շատ ավելի մեծ է գարգացող երկրներում, որտեղ առավել տարածված են շուկայի ձախողումները, որոնք թույլ են տալիս վերաբաշխում կատարել մրցունակ ապրանքներ ստանալու համար, և հիմնականում գործում են մեծ մարժայով, մուտք ավելի շատ նոր շուկաներ և նոր արտադրատեսակներ: Վերջերս արձանագրվել է արտահանման գործունեության վրա իրական փոխարժեքի ազդեցության նվազում՝ պայմանավորված արտահանման մեջ ներկրված միջոցների օգտագործման ծավալների ավելացմամբ, ինչը ԳԱԸ-ներին կապված առևտրի արդյունք է, սակայն այդ խողովակը շարունակում է գործել (տե՛ս, օրինակ, Cheng և այլք (2016 թ.), Ahmed և այլք (2015 թ.), Amiti և այլք (2012թ.) կամ Bernard և Jensen (2001թ.):

4 Ներդրում

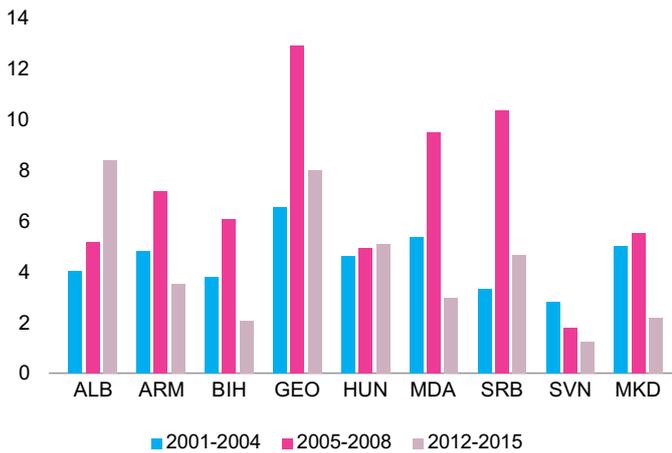
Արտադրողականությունը և մրցունակությունը պայմանավորող մեկ այլ կարևոր գործոնը կապված է ներդրումների հետ և, մասնավորապես, որակյալ ՕՌՆ-ներ ներգրավելու և դրանից առաջացած հզորություններից օգտվելու ունակության հետ:

ՕՌՆ-ների ներհուսքը նշանակալի է մնացել ժամանակի ընթացքում, սակայն դեռևս պետք է վերադառնա ևախաճգնաժամային մակարդակին: ՕՌՆ-ների ներհուսքերը, որոնց գագաթնակետը 944 մլն ԱՄՆ դոլարն էր, 2008 թ., համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով եականորեն կրճատվեցին: ՕՌՆ-ների տոկոսը ՀՆԱ-ի կազմում նվազել է՝ 2009 թ. 9 տոկոս ցուցանիշից մինչև 1.8 տոկոս 2015 թ.: Ներդրումներ գրավելու հարցում Հայաստանը հետ է մնում համադրելի որոշ երկրներից, ինչպիսիք են Վրաստանը, Հունգարիան և

Ալբանիան (գծապատկեր Ա26): Համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամին հաջորդած փուլում Հայաստանը գերազանցել է Սլովենիային, Մոլդովային, Մակեդոնիային և Բոսնիային: Ավելին, Հայաստանը սպասվածից մի փոքր ավելի ՕՌՆ-ների ներհուսք է ապահովել, եթե հաշվի առնենք եկամուտը մեկ շնչի հաշվով (գծապատկեր Ա 27):

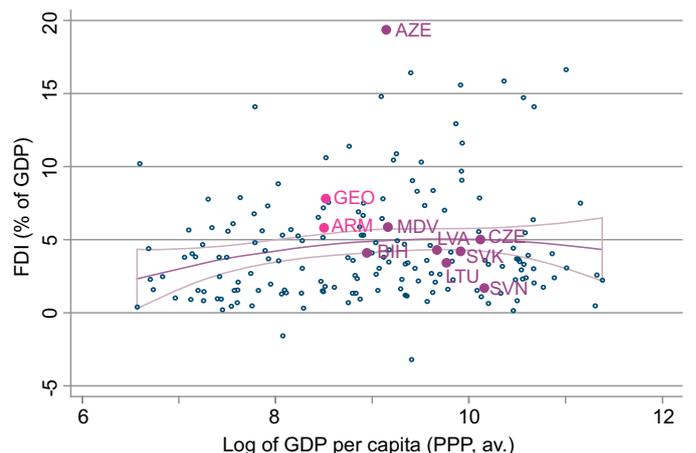
Ռուսաստանը շարունակում է հանդիսանալ Հայաստան եկող ՕՌՆ-ների ամենամեծ աղբյուրը: 2001-ից մինչև 2012 թ. ՕՌՆ ներհուսքի 40 տոկոսն ապահովել է Ռուսաստանը: Սկսած 2010 թվականից՝ Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, մասնավորապես՝ Ֆրանսիան, Գերմանիան և Նիդեռլանդները ընդլայնել են Հայաստան եկող ընդհանուր ՕՌՆ-ների իրենց մասնաբաժինները: Դրան հակառակ՝ Կանադան, ԱՄՆ-ն և Հունաստանը զգալիորեն պակասեցրել են իրենց ներդրումները Հայաստանում:

Գծապատկեր Ա 26. ՕՌՆ (ՀՆԱ-ի %)

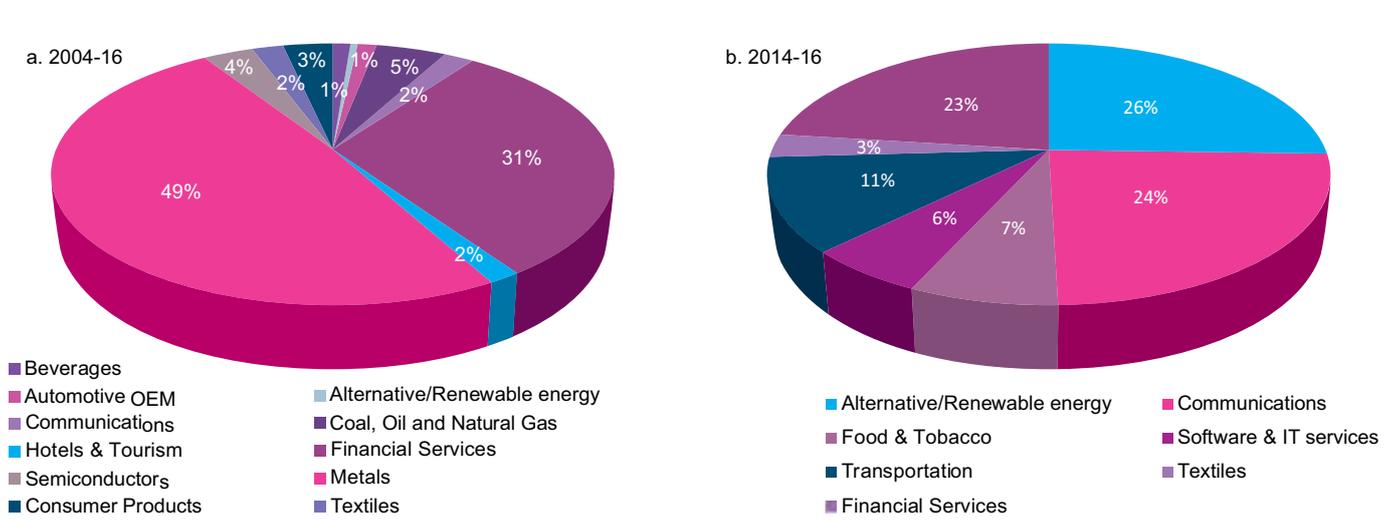
Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները WDI-ի հիման վրա:

Գծապատկեր Ա 27. ՕՌՆ ինտեգրում

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները WDI-ի հիման վրա:

Գծապատկեր Ա 28. ՕՌՆ ներհուսքը՝ ըստ ոլորտների

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները ՕՌՆ շուկաներից վերցված տվյալների հիման վրա:

Երկիր մտնող ՕՈՒՆ-ների ոլորտային կառուցվածքի փոփոխությունն արտացոլում է Հայաստանի տնտեսության աստիճանական արտադրողական փոխակերպումը: 2004-2016 թթ ժամանակահատվածում ֆինանսական ծառայությունների, կապի և մետաղական ոլորտները

եղել են ՕՈՒՆ-ների հիմնական թիրախները: Այդուհանդերձ 2014-16 թթ. ՕՈՒՆ-ների մասնաբաժինը կապի, ծրագրավորման և SS ծառայությունների, ինչպես նաև վերականգնվող/ այլընտրանքային էներգետիկայի ոլորտներում նշանակալիորեն աճել է (գծապատկեր Ա 28):

Աղյուսակ Ա 5. Տնտեսական աճի վերլուծության բացվածք. 2000-15 թթ.

	2000-2003	2005-2008	2012-2015
ՉՆԱ աճ, գրանցված փոփոխություն	10.50	11.25	4.17
Աշխատուժի քանակի նպաստը	-2.61	0.48	-0.44
ՏՀՏ ռեսուրսներից տրամադրվող կապիտալ ծառայությունների նպաստը	0.41	-0.34	0.13
Ոչ ՏՀՏ ռեսուրսներից տրամադրվող կապիտալ ծառայությունների նպաստը	0.08	3.05	0.80
Արտադրության գործոնների ընդհանուր արտադրողականության աճը՝ գնահատված Tornqvist համաթվով	12.62	8.06	3.68

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները
Conference Board կազմակերպության տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակ Ա 6: Արտահանման կատարողականը պայմանավորող գործոնները (արժեքներ և էլքի հավանականություն)

	Արտահանում	Արտահանում	Արտահանում	Արտահանում	P(էլք)	P(էլք)	P(էլք)	P(էլք)
(Տվյալ) d ուղղությամբ արտահանված արտադրատեսակների թիվը	0.302*** -0.0476	0.161*** -0.0461	0.159*** -0.0468		-0.0421*** -0.0114	-0.0432*** -0.0119	-0.0440*** -0.0123	
(Տվյալ) Երկրների թիվը, որտեղ արտահանվել է 1 արտադրանքը	0.579*** -0.0888	0.141 -0.0879	0.158* -0.0934		-0.0569*** -0.0149	0.0370* -0.019	0.0368* -0.02	
(Տվյալ) Արտադրանք i-ի համաշխարհային ներկրման ծավալները		0.250** -0.126	0.248* -0.136			0.0659*** -0.0228	0.0603** -0.0246	
(Տվյալ) Համաշխարհային ներկրումը d ուղղությունից		0.423*** -0.0853	0.397*** -0.0922			-0.100*** -0.0167	0.0907*** -0.018	
(Տվյալ) 1 արտադրանքի մասով մրցակիցների թիվը d ուղղությունում			0.146** -0.0613				-0.0228 -0.0181	
REER	-0.00433*** -0.00131	-0.00720*** -0.00131	-0.00841*** -0.00131	-0.00869*** -0.0016	0.00473*** -0.00029	0.00507*** -0.00029	0.00327*** -0.00032	0.00298*** -0.00038
Հաստատում	5.232*** -0.126	2.748*** -0.394	-6.837*** -1.323	-6.876*** -1.387	-0.00326 -0.0281	0.230*** -0.063	0.842*** -0.251	0.860*** -0.264
Արտադրանք-ուղղություն հաստատումն ազդեցություններ	Այո	Այո	Այո	Այո	Այո	Այո	Այո	Այո
Դիտարկումներ	7,449	7,449	7,070	6,548	13,597	13,597	12,524	11,527
R-քառակուսի	0.004	0.063	0.109	0.113	0.026	0.03	0.023	0.019
Cpid թիվը	1,925	1,925	1,873	1,776	4,672	4,672	4,435	4,157

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները ՄԱԿ-ի Comtrade- ի և WDI-ի տվյալների հիման վրա:

Հավելված 1. Օգտագործված գրականություն

Aw, B. Y., Roberts, M. J. and Xu, D. Y. 2011. R&D Investment, Exporting, and Productivity Dynamics, *American Economic Review*, 101, 1312-1344.

Hsieh, C., and Klenow, P. J. 2009. Misallocation and Manufacturing TFP in China and India *ՄԱԿ-ի Չինաստանի և Հնդկաստանի տնտեսական հետազոտություններ*, 124(4), 1403-1448.

Hsieh, C. T., & Klenow, P. J. 2014. The life cycle of plants in India and Mexico. *The Quarterly Journal of Economics*, 129(3), 1035-1084

Lopez-Acevedo, G., Medvedev, D., & Palmade, V. 2016. South Asia's Turn. World Bank Publications.

Swann, G. P. 2010. International Standards and Trade: A Review of the Empirical Literature *ՄԱԿ-ի Միջազգային առևտրի և առևտրաքաղաքականության կենտրոնի աշխատանքային քննարկումներ*, No. 97, OECD Publishing

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 2.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ

Վիճակագրական կարողության ցուցանիշով (SCI) 2016 թ. Հայաստանը 100 միավորից 92 միավոր է հավաքել՝ հին մեթոդաբանության կիրառմամբ: Երկիրը համեմատաբար հավասարակշռված միավորներ է հավաքել երեք տիրույթներում. դրանք են՝ մեթոդաբանություն (100), աղբյուրի տվյալներ (100) և պարբերականություն (76.7): Վիճակագրական կարողության նոր ցուցանիշով Հայաստանի կարողության գնահատականը տրվել է՝ վերլուծելով համակարգի չորս տիրույթները (մեթոդաբանություն, ստանդարտներ և դասակարգումներ (ՄՄԴ), մարդահամարներ և հետազոտություններ (ՄՀ), տվյալների տարածման աշխատակարգեր և թափանցիկություն (ՏԱԹ), կարևոր ցուցանիշների առկայություն (ԿՑԱ)), որոնք տարածվում են հին մեթոդաբանության

շուրջ: Ավելի շատ ցուցանիշների գնահատման և առկա որոշ չափանիշների խստացման հետևանքով Հայաստանը 100 միավորից հավաքել է 64.99, ինչը ցույց է տալիս վիճակագրական կարողության համեմատաբար ցածր մակարդակ (կարևոր ցուցանիշների առկայության մասով օգտագործվել են 2014 թ. տվյալները): Սա ցույց է տալիս, որ վիճակագրական կարողության նոր ցուցանիշի կիրառմամբ բացահայտված թույլ կողմերի առկայության պայմաններում վիճակագրական համակարգը բարելավելու անհրաժեշտություն կա՝ փաստերի վրա հիմնված որոշումների կայացման գործընթացի համար պատշաճ տեղեկատվական հենք ապահովելու, ինչպես նաև առաջիկա տարիներին զարգացման առաջընթացը մշտադիտարկելու և գնահատելու համար:

Երկիր. ՀԱՅԱՍՏԱՆ | Կատարման ամսաթիվը՝ 2016 թ. հոկտեմբերի 24

Բաժին 1. Ընդհանուր տեղեկատվություն վիճակագրական համակարգի մասին	
ԱՎԾ-ի իրավական կարգավիճակը	Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայությունը (ՀՀ ԱՎԾ) անկախ պետական մարմին է:
Վիճակագրության մասին օրենսդրություն (ամենաբարձր)	Վիճակագրության խնդիրներն ու զորոշումներն ամրագրված են «Պետական վիճակագրության մասին ՀՀ օրենքով, որն ուժի մեջ է մտել 2000 թ. մայիսի 10-ին: http://www.armstat.am/en/?nid=183
Վիճակագրական գլխավոր ծրագիր	Հայաստանի Հանրապետության 2016-18 թթ. եռամյա պետական վիճակագրական աշխատանքային ծրագիր

Բաժին 2. Միկրոտվյալներ						
Մարդահամարի/ հետազոտության տեսակը	Ամենաբարձր (Տարի)	Երկրորդ ամենաբարձր (Տարի)	Ներկայացուցչականություն (ազգային, մարզային, քաղաքային/գյուղական)	Տվյալների հասանելիություն (բաց հասանելիություն/թույլտվությամբ/փակ)	Ոչ պարտադիր Տարանջատվածություն (S/Թ)	
					Սեռ	Մարզային
Մարդահամարներ						
Բնակչության մարդահամար	2011	2001	Ազգային	Հիմնական արդյունքների և աղյուսակների բաց հասանելիություն	S	S
Գյուղատնտեսական հաշվառում	2014					
Բիզնեսի/ձեռնարկությունների հաշվառում				Փակ		
Հետազոտություններ						
Տնային տնտեսությունների հետազոտություն եկամուտների/ սպառման մասով ⁹²	SSUR 2015	Ամեն տարի 2001-2014	Ազգային	Թույլտվությամբ	S	S
Տնային տնտեսությունների հետազոտություն կրթության մասով (օր. MICS) Տնային տնտեսությունների հետազոտություն առողջապահության մասով (օր. SSM, MICS) http://armstat.am/en/?nid=81&pth id=demo&year=2016&submit	STEP	2013	Ազգային	Բաց հասանելիություն	S	S
Աշխատուժի հետազոտություն (ԱՈՀ, տնային տնտեսությունների հետազոտություն միայն աշխատուժի մասով)	ԱՈՀ 2014 (2015 թվականինը ամենայն հավանականությամբ պատրաստ կլինի 2017 թ. հունվարին)	LFS 2014	Ազգային	Թույլտվությամբ	S	
Բիզնեսի/ ձեռնարկությունների հետազոտություն	Չեղանկությունների հետազոտություն 2013 (IBRD-WB)	2009 (2005, 2003)	Ազգային/մարզային (4 մարզ, քաղաք և հարակից տարածք)/ուրոտային (արտադրություն, մանրածախ և այլ ծառայություններ) /ընկերությունների չափ (L, M, S)		S	
Այլ (նշել)						

⁹²2000 թվականից բոլոր ՏՏՀ-ները թվարկված են երկրի բնութագրում:

Քաժին 3. Մակրոտվյալներ

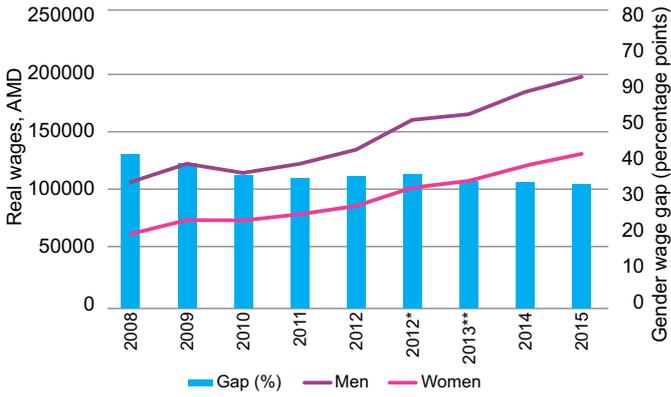
Երկիրը բաժանորդագրված է Արժույթի միջազգային հիմնադրամի «Տվյալների տարածման տեղեկագրին» (SDDS) կամ արդյոք անդամակցում է «Տվյալների տարածման ընդհանուր էլեկտրոնային համակարգին» (eGDDS)	SDDS			
	Պարբերականություն		Ժամկետայնություն	
	SDDS	Երկիր	SDDS	Երկիր
<p>Ազգային հաշիվներ. Համախառն ներքին արդյունքը ըստ արտադրության և ծախսերի արտահայտված ընթացիկ և հաստատուն գներով</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=NAG00</p>	<p>Եռ., տարի [Տարեկան, ինստիտուցիոնալ ոլորտների կողմից լիարժեք հաշիվների համար]</p>	<p>Եռ., տարի</p> <p>Եռ., S</p>	<p>2ամիս/4ամիս</p> <p>Եռամսյակային, տվյալ եռամսյակին հաջորդող 90-92-րդ օրը: 2012 թ. ի վեր. տվյալ եռամսյակին հաջորդող 60-62-րդ օրը [Տարեկան, (տվյալ տարուն հաջորդած) երկրորդ տարվա ապրիլի 30-ին]:</p>	
<p>Սպառողական գների ինդեքս</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=CPI00</p>	<p>Ամիս</p>	<p>Ամիս</p>	<p>5օր</p> <p>Տվյալները հրապարակվում են տվյալ ամսվան հաջորդող 5-րդ օրը:</p>	
<p>Կենտրոնական իշխանությունների գործառնություններ</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=CGO00</p>	<p>Ամիս</p>	<p>Ամիս</p>	<p>Ամիս</p> <p>Տվյալ ժամանակահատվածի ավարտից հետո 1 ամիս:</p>	
<p>Վճարային հաշվեկշիռ</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=BOP00</p>	<p>Եռ., S</p>	<p>Եռ., S</p>	<p>1Եռ./2Եռ.</p> <p>Եռամսյակային տվյալների դեպքում բազիսային ժամանակահատվածի ավարտից մեկ եռամսյակ հետո: Տարեկան տվյալների դեպքում բազիսային ժամանակահատվածի ավարտից երկու եռամսյակ հետո:</p>	
<p>Արտաքին պարտք</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=EXD00</p>	<p>Եռ., S</p>	<p>Ամիս, Եռ., S</p>	<p>1Եռ.</p> <p>Բազիսային ժամանակահատվածի ավարտից մեկ եռամսյակ հետո:</p> <p>Տարեկան տվյալները հրապարակվում են համապատասխան ձեռնարկում:</p>	
<p>Ապրանքների առևտուր</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=MET00</p>	<p>Ամիս, տարի</p>	<p>Ամիս, տարի</p>	<p>3շաբաթ/1ամիս</p> <p>Արտահանման և ներմուծման նախնական տվյալները տարածվում են 20-րդ օրը և վերանայվում բազիսային ժամանակահատվածի ավարտից մեկ ամիս հետո:</p>	
<p>Արտադրանքի ինդեքս</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=IND00</p>	<p>Ամիս</p>	<p>Ամիս</p>	<p>3շաբաթ/1ամիս</p> <p>Նախնական տվյալները հրապարակվում են բազիսային ժամանակահատվածից հետո 20-րդ օրը, իսկ վերջնական տվյալները հրապարակվում են բազիսային ժամանակահատվածի ավարտից մեկ ամիս հետո:</p>	
<p>Զբաղվածություն</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=EMP00</p>	<p>Եռ.</p>	<p>Եռ.</p>	<p>3ամիս</p> <p>Տվյալները հրապարակվում են տվյալ ժամանակահատվածի ավարտից երեք ամիս անց:</p>	
<p>Գործազրկություն</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=UEM00</p>	<p>Եռ.</p>	<p>Ամիս, Եռ.</p>	<p>3ամիս</p> <p>Տվյալները հրապարակվում են տվյալ ժամանակահատվածի ավարտից երեք ամիս անց:</p>	
<p>Արդյունաբերողների արտադրանքի գնային ինդեքս</p> <p>http://dsbb.imf.org/Pages/SDDS/DQAFBase.aspx?ctycode=ARM&catcode=PPI00</p>	<p>Ամիս</p>	<p>Ամիս</p>	<p>3շաբաթ/1ամիս</p> <p>Նախնական տվյալները հրապարակվում են տվյալ ժամանակահատվածին հաջորդող 20-րդ օրը: Վերջնական տվյալները հրապարակվում են տվյալ ժամանակահատվածի ավարտից մեկ ամիս անց:</p>	

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 3.

ՎԱՍՐԱԿԸ ԵՎ ՎԱՐՁԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ԳԵՆԴԵՐԱՅԻՆ ԽՁՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒ՝⁹⁴

Հայաստանում վարձու աշխատողների կազմում կանանց համամասնությունը 2008-2015 թթ. ընթացքում աճել է՝ 45 տոկոսից հասնելով 48 տոկոսի: Այս զարգացումն ուղեկցվել է վաստակի գենդերային խզման նվազմամբ՝ 41-ից մինչև 33 տոկոսի: Աշխատուժի հետազոտության արդյունքներից վերցված տվյալների վրա հիմնված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում թե՛ կանանց, թե՛ տղամարդկանց վաստակը՝ միայն կյանքի արժեքում տեղ գտած փոփոխությունների (գնաճ) հաշվառմամբ, աճման միտում է գրանցել 2008-2015 թթ. ժամանակահատվածում: Բոլոր դեպքերում կանանց աշխատավարձերը համեմատաբար ավելի են աճել, այնպես որ տղամարդկանց աշխատավարձերի հետ եղած խզումն այս ժամանակահատվածում փակվել է: Չնայած այս առաջընթացին՝ կանայք Հայաստանում դեռևս միջինը 33 տոկոսով ավելի քիչ են վաստակում, քան տղամարդիկ (զծապատկեր Ա 29):

Գծապատկեր Ա 29. Իրական աշխատավարձերի միտումները և վարձատրության ճշգրտված գենդերային խզումը, 2008-15 թթ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների մշակումները ՀՀ ԱՎԾ տվյալների հիման վրա (2016 թ.)

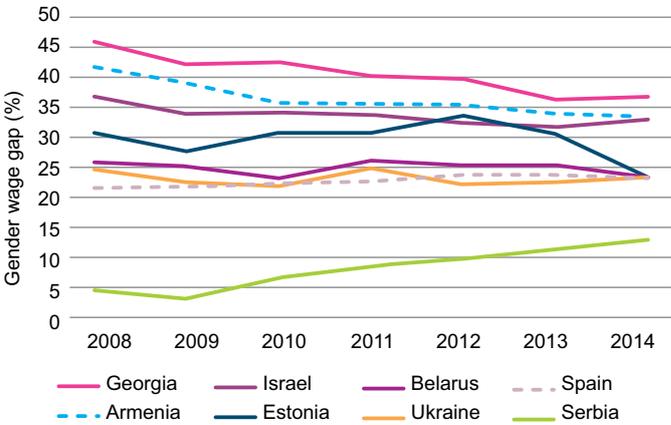
⁹⁴Հիմնված է Ռոդրիգեզ-Չամուսի, Լ. Ն. Սինիայի և Ա. Աթենցիայի «Վարձատրության գենդերային խզումը Հայաստանում» աշխատության վրա (2017, Համաշխարհային բանկ, Միմեո):

Հայաստանում տղամարդկանց և կանանց միջին աշխատավարձերի տարբերությունը դեռևս ամենամեծն է՝ Կիրգիզի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանի երկրների համեմատ: Վերջին տարիներին գենդերային խզման մակարդակով Հայաստանը մի փոքր զիջում է Վրաստանին և Նույն մակարդակում է Իսրայելի հետ, սակայն 10 տոկոսային կետով ավելի բարձր դիրքում է, քան Էստոնիան, Բելառուսը, Ուկրաինան և Իսպանիան: Վերջին տասնամյակում Հայաստանում դիտված դինամիկան նման է եղել Վրաստանի դինամիկային, թեև համեմատաբար ավելի ցածր մակարդակներով (գծապատկեր Ա 30):

Աշխատավարձի տարբերությունը միատարր չէ վարձատրության բաշխվածության մեջ: Ըստ Էուրոյան, տարբեր տոկոսանիշերում նկատվում է, որ 2015 թ. Հայաստանում աշխատավարձերի անհամապատասխանությունն դեպի վար ձգվող Ս-նման ձև ունի (գծապատկեր Ա 31): Խզումն ավելի մեծ է բաշխվածության մեջտեղում, իսկ բաշխվածության ստորին ու վերին կետերում նկատվում է տղամարդկանց և կանանց աշխատանքի վարձատրության ավելի քիչ տարբերակվածություն: Խզումն, ինչպես երևում է, Եականորեն աճում է 20-րդ տոկոսանիշի մոտ և էլ ավելի է ընդլայնվում մինչև 50-րդ տոկոսանիշը, որից հետո սկսում է նվազել:

Տղամարդկանց և կանանց վաստակի տարբերության ետևում ընկած է տնտեսական և ինստիտուցիոնալ կառուցակարգերի մի բարդ փոխազդեցություն: Սոցիալական և ժողովրդագրական առանձնահատկությունները

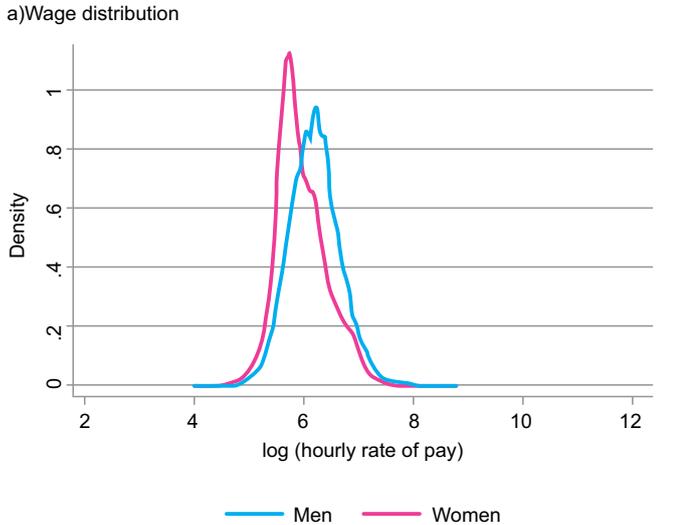
Գծապատկեր Ա 30. Վարձատրության գենդերային խզումն ամսական աշխատավարձի մեջ, ընտրված երկրներ, 2008-14 թթ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի մշակումները՝ UNICE-ի վիճակագրական բաժնի տվյալների շտեմարանի (2016 թ.) և ՀՀ ԱՎԾ-ի (2016 թ.) 2013 և 2014 թվականների Հայաստանին վերաբերող տվյալների հիման վրա:

հստակ տարբերակված ներգործություն են ունենում աշխատավարձերի վրա բաշխվածության մեջ. օրինակ՝ փորձի ազդեցությունը դրական է և նվազում է աշխատավարձի բաշխվածության երկայնքով՝ կանանց պարագայում առավել մեծ ուժգնության դրսևորմամբ⁹⁵: Ամուսնացած լինելու ազդեցությունը նվազեցնում է կանանց վաստակը բաշխվածության վերին մասում և դրական ազդեցություն է ունենում տղամարդկանց վրա՝ բաշխվածության ստորին մասում:

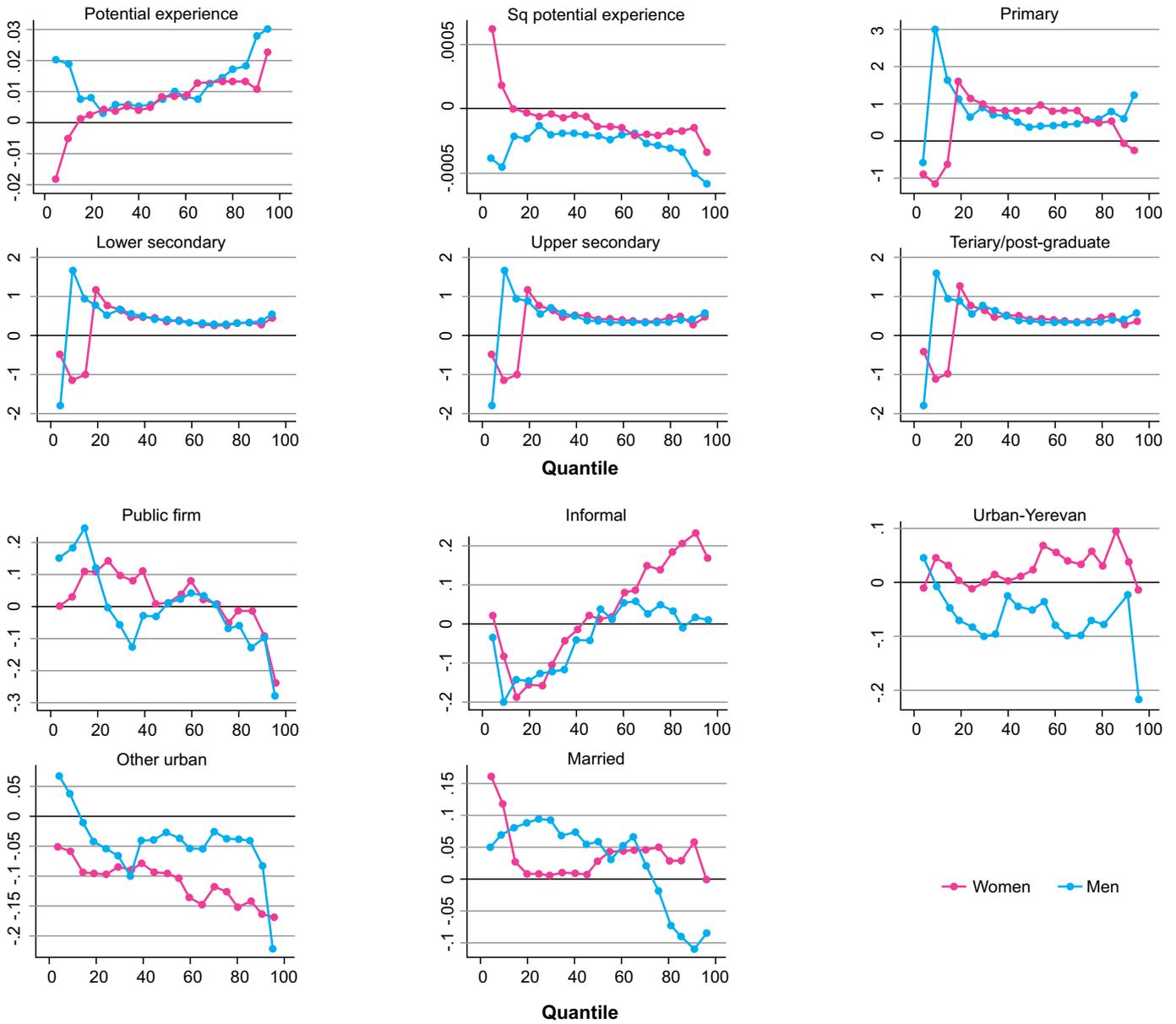
Գծապատկեր Ա 31. Տղամարդկանց և կանանց աշխատավարձի բաշխվածությունը և աշխատավարձերի տարբերությունը՝ ըստ տոկոսանիշերի, 2015 թ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի մշակումը 2015 թ. ԱՌԻՀ-ի տվյալների հիման վրա:

⁹⁴Հարկ է գրգռել լինել փորձով պայմանավորված արդյունքները ստանալիս, քանի որ տվյալների սահմանափակ լինելու հետևանքով «փորձ» փոփոխականը ստացվում է՝ տարիքից հանելով սովորելու տարիները: Ըստ այդմ, այն աշխատանքային փորձի կատարյալ չափանիշ չէ:

Գծապատկեր Ա 32. Առանձնահատկությունները քվինտիլներում (աշխատավարձերի ոչ պայմանական բաշխվածություն)՝ ըստ սեռերի, 2015 թ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների մշակումը 2015 թ. ԱՌԻՀ-ի հիման վրա:

Վարձատրության ներկայիս տարբերությունները բնութագրվում են երեք հիմնական արդյունքներով. նախ՝ կրթության ազդեցությունը կարևոր է բաշխվածության ստորին մասում և դրական ազդեցություն ունի կանանց վրա: Երկրորդ՝ ոչ ֆորմալ տնտեսությունում աշխատելը բացասական է անդրադառնում ինչպես կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց վաստակի վրա բաշխվածության առաջին կեսում. տղամարդկանց պարագայում ներգործությունը մոտ է զրոյի բաշխվածության վերին մասուն, իսկ կանանց պարագայում այն դրական է և մեծ: Երրորդ՝ պետական հատվածում աշխատելը բացասական է անդրադառնում վաստակի վրա, բացառությամբ 20-րդ և 40-րդ տոկոսանիշների

միջև գտնվող կանանց: Եվ վերջում՝ աշխատավարձերի բաշխվածության ամենավերին մասում գտնվող կանանց եկամուտները տղամարդկանց եկամուտներից ցածր են, մասնավորապես՝ ՏՀՏ գործունեության և ֆինանսական հատվածում, որոնք միջին հաշվով ավելի լավ վարձատրվող ոլորտների շարքում են:

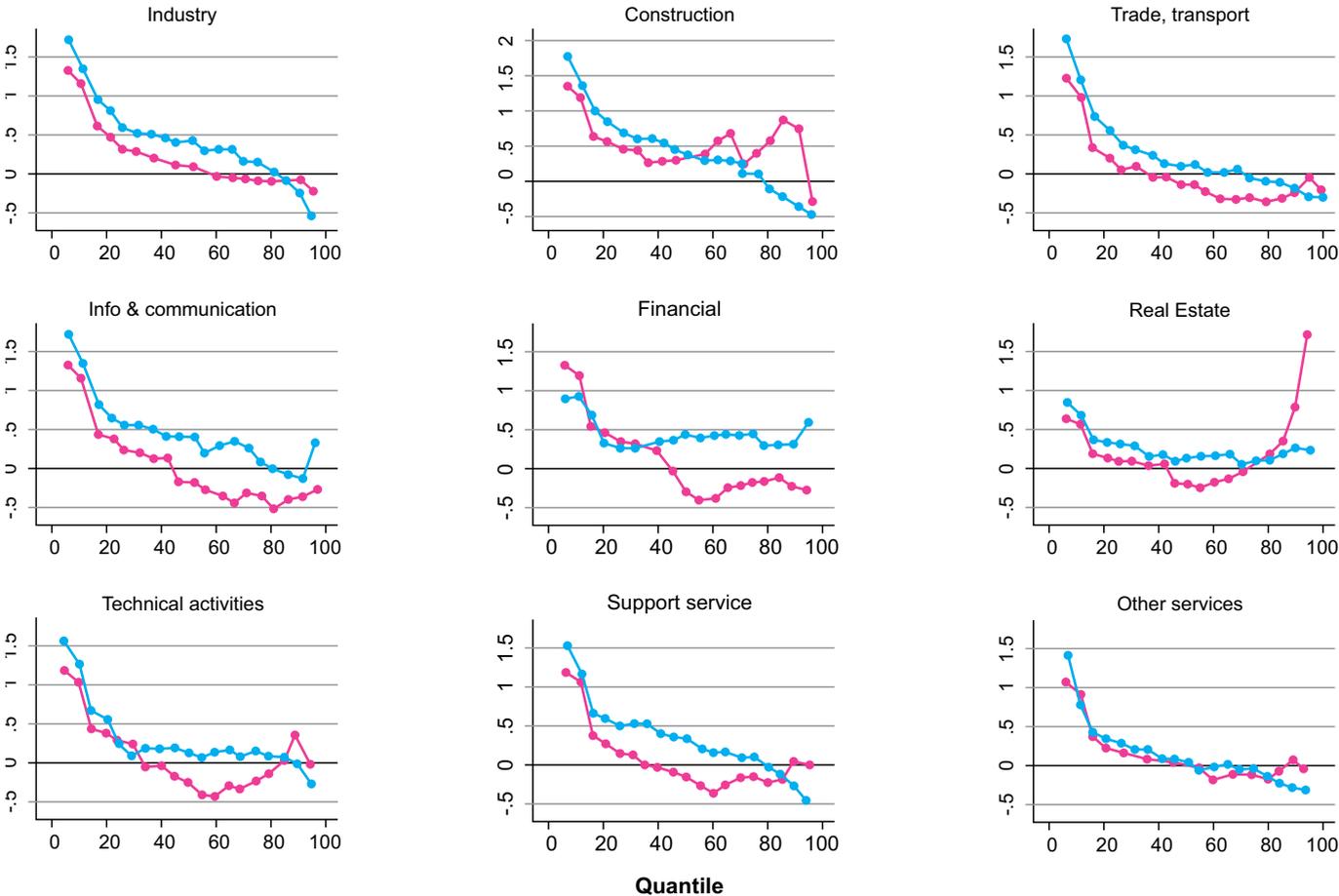
Աշխատավարձի բաշխվածության խզումը պայմանավորող գործոնները

Տղամարդկանց և կանանց աշխատավարձերի տարբերությունը կարող է ի հայտ գալ դիտարկվողների առանձնահատկությունների բաշխվածության

մեջ առկա տարբերություններով, ինչպիսին է, օրինակ, կրթությունը («կազմի ներգործություն») կամ աշխատաշուկայում տղամարդ և կին աշխատողների պարզևատրման եղանակի տարբերությունները՝ նրանց բնորոշ հատկանիշների համար («աշխատավարձի կառուցվածքի ներգործություն»): Համարվում է, որ կառուցվածքային ներգործություններն արտացոլում են խտրականությունը աշխատաշուկայում: Հայաստանում աշխատավարձերի խզվածքը բաշխվածության երկայնքով պայմանավորված է գլխավորապես աշխատավարձի կառուցվածքի ներգործությամբ (գծապատկեր Ա34): Recentered Influence Function (RIF) մեթոդաբանությամբ իրականացված վերլուծա-

կան աշխատանքը ցույց է տալիս, որ 2015 թ. աշխատավարձի կառուցվածքով (որը կարող է կապված լինել խտրականության հետ) է պայմանավորված բաշխվածության միջին մասում (30-50-րդ տոկոսանիշներ) առկա վարձատրության խզվածքն ամբողջությամբ: Աշխատավարձի կառուցվածքի դերը վերևում ավելի մեծ է, սակայն կանանց կրթվածության ավելի բարձր մակարդակը որոշ չափով հավասարակշռության է բերում աշխատավարձի կառուցվածքը: Բաշխվածության ստորին մասում, սակայն, կազմի ներգործությունն ավելի մեծ է՝ համահունչ կանանց շրջանում մարդկային կապիտալի մեջ կատարվող ավելի փոքր ներդրումների:

Գծապատկեր Ա 33. Տղամարդկանց և կանանց եկամուտները քվինտիլներում՝ ըստ տնտեսական ոլորտների և զբաղեցրած պաշտոնի (աշխատավարձի ոչ պայմանական բաշխվածություն), 2015 թ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների մշակումը 2015 թ. ԱՌԻ-ի հիման վրա:

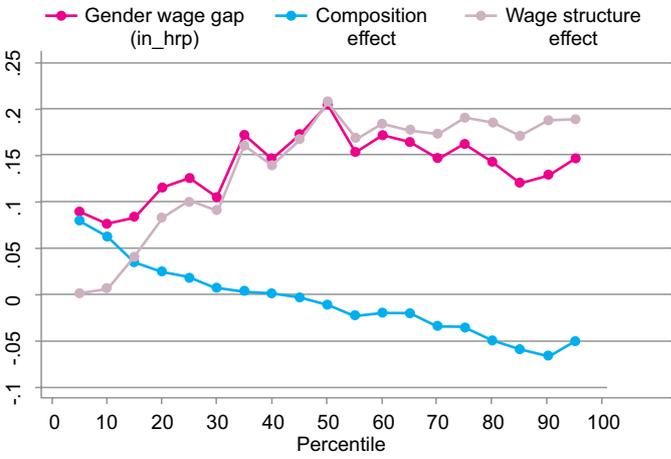
Տրոհման արդյունքները, որոնք ցույց են տալիս աշխատավարձի կառուցվածքի ավելի մեծ ներգործություն բաշխվածության ամենավերին մասում, վկայում են «ապակյա առաստաղ» երևույթի մասին, որը վերաբերում է այն «անտեսանելի» խոչընդոտներին (խտրականությանը), որոնք կանանց թույլ չեն տալիս որոշակի մա-

կարդակից ավելի առաջ գնալ կազմակերպությունների հիերարխիայում և ստանալ ավելի բարձր աշխատավարձ՝ անկախ իրենց որակավորումից կամ ձեռքբերումներից: Ըստ էության, կազմի բացասական ներգործությունը բաշխվածության ամենավերին 40 տոկոսի մոտ վկայում է այն մասին, որ աշխատավարձի մակարդակ-

ների մեծ մասի պարագայում կանայք պահանջվածից ավելի որակավորված են, քան վաստակի միևնույն տոկոսանիշում գտնվող տղամարդիկ:

Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի վերաբերյալ բացահայտված փաստերը վկայում են այն մասին, որ վարձատրության գեղեղերային խզմանը նպաստող կարևոր գործոններ են «կնոջ» և «տղամարդու» մասնագիտությունների և ոլորտի շերտադասումը: Հմտությունների զարգացմանն ուղղված քաղաքականությունները կարևոր են ցածր վարձատրվող գործունեությամբ զբաղվող կանանց համար: Բոլոր դեպքերում, վարձատրության հարցում ավելի մեծ գեղեղերային հավասարությունը հիմնականում կբխի այնպիսի քաղաքականություններից, որոնք կօգնեն կոտրելու այդ ապակյա առաստաղը: Այդպիսի քաղաքականություն է, օրինակ, կանանց համար ղեկավար և պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնելու խոչընդոտների վերացումը:

Գծապատկեր Ա 34. Վարձատրության գեղեղերային խզման տրոհումը՝ ըստ տոկոսանիշների, 2015 թ.

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների մշակումը 2015 թ. ԱՌԲ-ի հիման վրա:

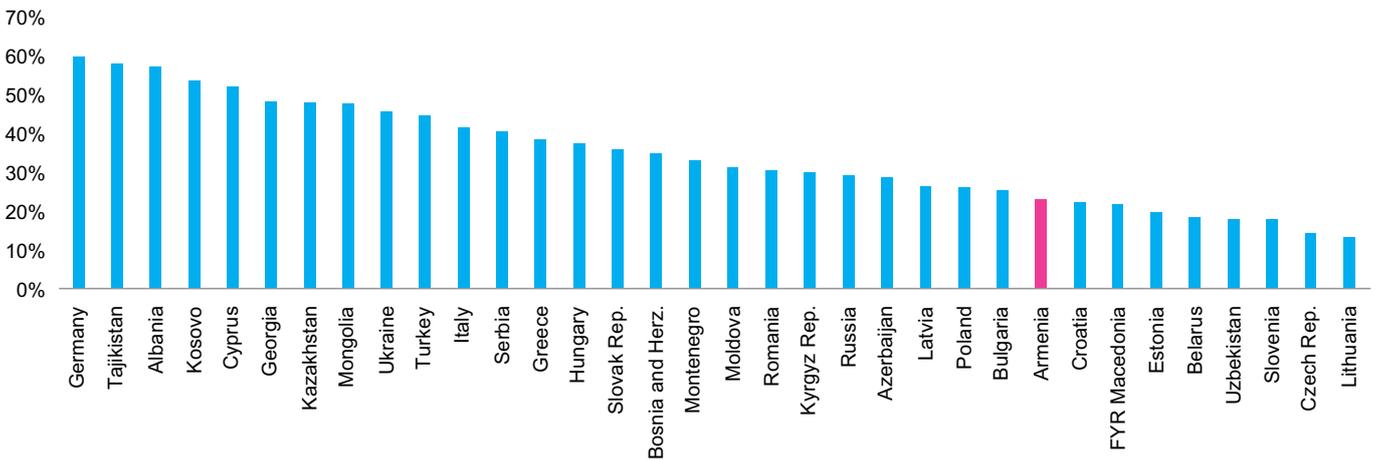
ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 4.

ՆԵՐՔԻՆ ՇԱՐԺՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԻՋՎՉՊԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱ⁹⁶

Ընդհանուր առմամբ լճացած աշխատաշուկայի և գյուղատնտեսության ոլորտից դուրս առկա ոչ պաշտոնական ցածր ցուցանիշների ֆոնին զարմանալի չէ, որ տղամարդիկ և կանայք երկրի ներսում տեղից տեղ չեն շարժվում աշխատանք գտնելու նպատակով: Վերջերս իրականացված «Կյանքը անցումային շրջանում» հետազոտության (2016 թ.) արդյունքներով՝ հայաստանցիների ընդամենը 22 տոկոսն է հայտնել, որ պատրաստ է աշխատանքի նպատակով տեղափոխվել երկրի ներ-

սում: Սա ցածր ցուցանիշ է նույնիսկ ԵՎԱ երկրների համար, որտեղ առկա են փաստեր առ այն, որ աշխատուժի ցածր պահանջարկից բացի, այլ գործոններ ևս դեր ունեն: Այստեղ դեր են խաղում խթանները, ժողովրդագրական վիճակը և ինստիտուցիոնալ գործոնները: Հնարավոր է, որ դեր է խաղում նաև տարեց և ծերացող բնակչությունը՝ զուգակցված թերզարգացած բնակապահովմամբ և վարկավորման մասնատված շուկայով պայմանավորված իրացվելիության խոչընդոտներով:

Փժապատկեր Ա 35. Սահմանափակ ներքին շարժունությունը Հայաստանում

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները «Կյանքը անցումային շրջանում» հետազոտության հիման վրա (ՎՉԵԲ, 2016 թ.): Կ առանցքով չափվում է այն անձանց մասնաբաժինը, որոնք գործազուրկ են և պատրաստ են զբաղվածության նպատակով տեղափոխվել երկրի ներսում:

Հայաստանում արտաքին միգրացիայի գերակշռող տարատեսակը կարճաժամկետ աշխատանքային միգրացիան է⁹⁷: Միգրանտների քանակի վերաբերյալ ճշգիրտ թվեր չկան: Ռուս-հայկական ուսումնասիրության (2015 թ.) արդյունքներով՝ կարճաժամկետ միգրացիայի մասնակից բնակչության մասնաբաժինը 2007-13 թթ. 24.3 տոկոսից աճել է՝ 2012-15 թթ. հասնելով 33.8 տոկոսի: ՏՀԶԿ/ՀՌԿԿ-ի (2017 թ.) տվյալների համաձայն, որոնց հիմքում ընկած են Միավորված ազգերի կազմակերպության տվյալները, 2015 թ. արտերկրում է եղել 937.000 միգրանտ, որը կազմում է ընդհանուր բնակչության 31 տոկոսը: Միգրացիայի գլխավոր միջանցքը Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև է (դրան նպաստում է առանց վիզայի ռեժիմը և ռուսաց լեզվի իմացությունը): Տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտության (2015 թ.) շրջանակներում հարցված կարճաժամկետ

միգրանտների գրեթե 70 տոկոսը հայտնել է, որ իրենց հիմնական ուղղությունը Ռուսաստանն է (հիմնականում՝ Մոսկվան): Այս տիպի միգրացիան ապահովում են մեծ մասմաբ երևանից դուրս ապրող տնային տնտեսությունները: Ինչպես հիմնականում բնորոշ է ցածր եկամուտ ապահովող միջավայրից դեպի բարձր եկամուտ ապահովող միջավայր միգրացիոն հոսքին, հայ միգրանտների կողմից Ռուսաստանում կատարվող աշխատանքներին բնորոշ է ոլորտայնությունը. նրանք հիմնականում աշխատում են շինարարությունում և կատարում են ցածր որակավորում պահանջող աշխատանքներ: ՏՀԶԿ/ՀՌԿԿ (2017 թ.) զեկույցում նաև երևում է, որ գրեթե բոլոր միգրանտները կատարում են ցածր որակավորում պահանջող աշխատանք գյուղատնտեսության և շինարարության ոլորտներում: «Դեպի դուրս» գործոն է աշխատանքի նպատակով արտագաղթելու որոշման գերակա պատճառը: Բելլա-

կը և մյուսները (2014 թ.) 2006-10 թթ. ընթացում հայ տնային տնտեսությունների մի ընտրանքի միջոցով ուսումնասիրել են տղամարդկանց միգրացիան դեպի Ռուսաստան: Նրանց ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ գործազուրկ լինելու հանգամանքը բարձրացնում է անձի՝ աշխատանքի նպատակով արտագաղթելու հավանականությունը: Մոսկվայում գործազրկության մակարդակը որևէ ազդեցություն չի ունենում այս որոշման վրա: Ավելին, բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ստացած լինելու հանգամանքը նվազեցնում է տվյալ անձի՝ դեպի Ռուսաստան կարճաժամկետ միգրացիայի ընթացքում նույն տեսակի աշխատանքով զբաղվելու հավանականությունը, որով նա զբաղվում էր սեփական երկրում: ՏՀԶԿ/ՅՈՒԿ-ի (2017 թ.) վերլուծությունը հաստատում է, որ արտագաղթի որոշումը կայացնելու հարցում տիրապետող դեր ունեն ոչ թե «դեպի ներս», այլ «դեպի դուրս» գործոնները: Ըստ զեկույցի՝ կապ կա գյուղացիական տնային տնտեսությունների՝ միջին մասնագիտական կրթության ծրագրերին (ակտիվ աշխատաշուկայի քաղաքականություն) մասնակցելու և սուբսիդիաներ ստանալու հանգամանքի և արտագաղթելու մտադրության նվազման միջև:

Միգրանտները տնտեսապես շահում են արտերկրում աշխատանք փնտրելու որոշումից, սակայն ենթակա են արտերկրի ընդհանուր տնտեսական վիճակի վատթարացման ազդեցությանը: Բելլակի և մյուսների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2007-2010 թթ. ընթացքում Ռուսաստան մեկնած միջին կարճաժամկետ միգրանտն իր ամսական վաստակն ավելացրել է 279 տոկոսով՝ համեմատած այն վաստակի հետ, որ նա կարող էր ստանալ հայրենիքում: Այդուհանդերձ 2014 թ. ի վեր Ռուսաստանի տնտեսությունն անկում է ապրել՝ բացասական ազդեցով հայ միգրանտների և նրանց կողմից իրենց ընտանիքներին արտերկրից ուղարկվող դրամական փոխանցումների վրա: Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկի տվյալները վկայում են, որ 2015 թ. արտերկրից կատարվող դրամական փոխանցումները կրճատվել են 35 տոկոսով, իսկ 2016 թ.՝ ևս 10 տոկոսով, ինչը հիմնականում պայմանավորված է Ռուսաստանից կատարվող դրամական փոխանցումների նվազմամբ:

Կարճաժամկետ միգրացիայի շնորհիվ վաստակած եկամուտը հիմնականում երկիր է մտնում դրամական փոխանցումների տեսքով: Այս եկամուտների ազդեցությունը տնային տնտեսությունների և երկրի

տնտեսության վրա նշանակալի է: Գյուղերի և երկրորդային քաղաքների տնային տնտեսություններին ուղարկվող դրամական փոխանցումները չափավոր ազդեցություն ունեն աղքատության վրա: Սակայն գրեթե բոլոր ուսումնասիրությունների համաձայն՝ միգրանտների կողմից դրամական փոխանցումների ուղարկման/տնային տնտեսությունների կողմից դրանց ստացման ազդեցությունը արտադրության մեջ կատարվող ներդրումների վրա սահմանափակ է կամ գրեթե զրոյական: ՏՀԶԿ/ՅՈՒԿ ուսումնասիրության արդյունքներով՝ դրամական փոխանցումներ ստացող ընտանիքների շրջանում ավելի փոքր է բիզնես ունենալու հավանականությունը:

Ցածր որակավորում ունեցող աշխատողների համար աշխատանք գտնելու ուղի ապահովելով՝ կարճաժամկետ միգրացիան կարևոր դեր է կատարում այնքան ժամանակ, քանի դեռ երկրի աշխատաշուկան ծաղկում չի ապրել: Սակայն արտերկրից դրամական փոխանցումների այս հոսքերը ազդեցություն ունեն, որը պետք է կառավարել: Դրամական փոխանցումների սահմանափակ օգտագործումը սեփական բիզնես սկսելու կամ արտադրական կապիտալի մեջ ներդնելու նպատակով առնվազն արտացոլում է երկրի տնտեսական իրավիճակը, որտեղ վարկավորման և կարգավորման ընդհանուր միջավայրը չի խթանում գերփոքր ձեռնարկատիրական գործունեությունը: Մտահոգություն կա նաև, որ դրամական փոխանցումներ ստանալու հանգամանքը չի խթանի ընտանիքի անդամների աշխատելը: Այս մտահոգությունը հիմնավորված է որոշ փաստերով: Բայց և այնպես, դրամական փոխանցումների՝ աշխատելը չխթանելու այս ներգործությունը հարկ է մեկնաբանել ներկայիս աշխատաշուկայի համատեքստում, որտեղ քիչ աշխատատեղեր են ստեղծվում: Արտերկրից դրամական փոխանցումների շատ ավելի ապախթանող ներգործություն է նկատվում մակրոմակարդակում: Դրամական փոխանցումներն իրենց բնույթով պրոցիկլային լինելու միտում ունեն (վերջերս գրանցված վառ օրինակ է տնտեսական անկումը Ռուսաստանում): Օրինակ՝ ցիլի գազաթնակետում դրամական փոխանցումները 20% են կազմել ՀՆԱ-ի կազմում, մինչդեռ վերջին դանդաղ աճի տարիներին դրանք նշանակալի անկում են գրանցել: Փոխարժեքի արժևորումը դրամական փոխանցումների ներհուսքի շնորհիվ առավել մրցակցային է դարձնում արտահանումը՝ աշխատատեղերը «հրելով» դեպի արտաքին առևտրի հետ չկապված ոլորտներ⁹⁸:

⁹⁸Այս հավելվածը կազմվել է հետևյալ աղբյուրների հիման վրա:
 Bellak, Christian, Markus Leibrecht, and Mario Liebensteiner, 2014, Short-term Labour Migration from the Republic of Armenia to the Russian Federation, *Journal of Development Studies*, 50 (3), 349-4367, <http://dx.doi.org/10.1080/00220388.2013.858125>.
 Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարան, 2015թ.: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին միգրացիայի եռամյա մոնիթորինգ:
 ՏՀԶԿ/ՅՈՒԿ-Հայաստան (2017թ.), Հանրային քաղաքականությունների, միգրացիայի և զարգացման փոխադարձ կապերը Հայաստանում,
 ՏՀԶԿ զարգացման ուղիներ, ՏՀԶԿ հրատարակություն, Փարիզ <http://dx.doi.org/10.1787/9789264273603-en>
 Համաշխարհային բանկ 2017թ. Հայաստանի աղքատության տեղեկագիր (Տեղեկատվական փաստաթուղթ ԵԶԳ համար):
⁹⁷Աշխատել է արտերկրում առնվազն 3 ամիս և առավելագույնը 11 ամիս:
⁹⁸Կարապետյանը և Հարությունյանը (2013 թ.) Հայաստանում նման օրինաչափությունների փաստեր են գտել:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 5.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ 2017-2022 ԹԹ.ԾՐԱԳԻՐԸ

ՀՀ կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագրում, որը հաստատվել է 2017 թ. հունիսին, սահմանված են ապագայի տեսլականը, նպատակներն ու առաջնահերթ ոլորտային բարեփոխումները: Այստեղ ամրագրված տեսլականը հիմնականում համապատասխանում է ԵՅԳ-ի մեջ առաջադրված տեսլականին: Այստեղ ընդունվում է, որ Հայաստանը պետք է դուրս նայի, եթե պատրաստվում է իրագործել ՀՀ կառավարության ծրագրում ամրագրված միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հիմնական նպատակները: Համաշխարհային բանկի «Երկրի գործընկերության շրջանակում» կմանրամասնվեն Համաշխարհային բանկի խմբի գործիքակազմում առկա վարկավորման և տեխնիկական աջակցության այն տարատեսակ գործիքները, որոնց միջոցով օժանդակություն կտրամադրվի այս և այլ բարեփոխումներին:

Տեսլականը հիմնված է «անվտանգ, արդար, ազատ և խելացի Հայաստան» սկզբունքի վրա:

■ **Անվտանգ Հայաստան** սկզբունքը հիմնականում վերաբերում է տարածաշրջանային մարտահրավերներին և ազգային անվտանգությանը սպառնացող վտանգներին: Ընդունելով այս մարտահրավերների առկայությունը՝ ծրագրում կարևորվում է ազգային անվտանգության ապահովման համար իրավական, քաղաքական և ռազմական միջոցառումների ձևակերպումն ու իրագործման ապահովումը:

■ **Արդար Հայաստան** սկզբունքը վերաբերում է հասարակության մեջ վստահության և արդարության ձևավորմանը: Այս նպատակով ջանքերն ուղղվելու են մի շարք բնագավառների և ուղղությունների: Դրանք են՝ (i) հզորացնել պետական կառավարումն առավել բարձր արդյունավետության, ավելի շատ թափանցիկության և ավելի բարձր հաշվետվողականության միջոցով, (ii) հզորացնել մրցակցությունը և հավասար պայմաններ ապահովել մասնավոր հատվածի համար, ինչը խիստ կարևոր է մասնավոր ներդրումներ գրավելու և որակյալ աշխատատեղեր ստեղծելու առումով, (iii) նպաստել անկախ, անաչառ և կանխատեսելի դատական համակարգի կայացմանը, (iv) ունենալ կոռուպցիայի դեմ պայքարի և հանրային վերահսկողության ինստիտուցիոնալ դաշտ, և (v) օժանդակել սոցիալական պաշտպանությանն ու թիրախավորել կարիքավոր խմբերին:

■ **Ազատ Հայաստան** սկզբունքը վերաբերում է անվճար ծառայությունների, այդ թվում՝ բժշկական օգնության տրամադրմանը:

■ **Խելացի Հայաստան** նշանակում է (i) ժամանակակից, մրցունակ, բարձր որակավորում ունեցող, կիրթ, մոտիվացված և շարժունակ աշխատուժ, (ii) խելացի և նորարար տնտեսություն, որտեղ խրախուսվում է ռեսուրսների արդյունավետ բաշխումն ու մրցունակությունը՝ ապահովելով արտահանման ծավալների ավելացում, ինչը պետք է հանդիսանա տնտեսական աճի առանցքային շարժիչը, (iii) արտադրողականության շարունակական աճ և նոր տեխնոլոգիաների կիրառում՝ կյանքի կոչելով համընդգրկուն թվային օրակարգը, (iv) մրցակցային և բարենպաստ Էկոհամակարգ և հավասար պայմաններ տեղական ու օտարերկրյա ներդրողների համար և (v) ամուր կապեր հայկական սփյուռքի հետ:

Այս ծրագրի իրականացման միջոցով 2017-2022 թվականների համար սահմանվել են հետևյալ նպատակները.

■ զարգացած երկրների համեմատ՝ տնտեսական առաջանցիկ տեմպերի ապահովում՝ ՀՆԱ-ի միջին հաշվով շուրջ 5 տոկոս աճի ապահովմամբ.

■ արտահանման աճի նշանակալի տեմպերի ապահովում՝ ապրանքների և ծառայությունների արտահանման մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում հասցնելով 40-45 տոկոսի.

■ աղքատության կրճատման ապահովում՝ իջեցնելով այն 12 տոկոսային կետով.

■ զբաղվածության աճի և արժանապատիվ աշխատանքի վարձատրության օպտիմալ զուգակցմամբ անվանական նվազագույն աշխատավարձի 25 տոկոս աճի ապահովում՝ հաշվի առնելով կառուցվածքային գործազրկությունը և երկրի մրցունակության նվազման ռիսկերը զսպող աշխատավարձի և աշխատավարձի մեղիանայի համամասնությունը:

Սրա հիման վրա ՀՀ կառավարության ծրագրում առաջարկվում է ընդհանուր բարեփոխումների շարք իրականացնել հետևյալ ոլորտներում.

1) **Պետական կառավարման և իրավական համակարգ**, այդ թվում՝ պետական կառավարման արդիականացում, տարածքային կառավարում և տեղական ինքնակառավարում, մարդու իրավունքների պաշտպանություն, արդարադատություն և կոռուպցիայի դեմ պայքար,

անվտանգություն և հասարակական կարգ, արտակարգ իրավիճակների և աղետների ռիսկի նվազեցում, պետական գույքի կառավարում, կադաստր.

2) Արտաքին քաղաքականություն, այդ թվում՝ արտաքին քաղաքականություն, սփյուռք, պաշտպանություն.

3) Տնտեսական և սոցիալական ոլորտներ, այդ թվում՝ տնտեսության առաջընթաց (արտահանում, ներդրումներ, գործարար միջավայր, զբոսաշրջություն), հարկաբյուջետային քաղաքականություն և ֆինանսներ,

հարկային և մաքսային համակարգեր, էներգետիկ ենթակառուցվածքներ և բնական պաշարներ, էներգետիկա, գյուղատնտեսություն, տրանսպորտ, կապ և տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, քաղաքացիական ավիացիա, քաղաքաշինություն.

4) Սոցիալական ոլորտներ, այդ թվում՝ կրթություն և գիտություն, աշխատանք և սոցիալական քաղաքականություն, առողջապահություն, բնապահպանություն, մշակույթ, սպորտ և երիտասարդություն:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 6.

ԱՌԱՋՆԱՅԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆ ՈՒ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկրի համակարգված գնահատումը գնահատողական եզրահանգումներից անցել է բարեփոխումների առաջնահերթություններին՝ առաջարկելով քաղաքականության որոշակի գործողություններ:

Նախ՝ երկրի թիմը հաստատեց դիմակայունության և ներառական աճի ու աղքատության կրճատման մասով առաջընթացը խոչընդոտող գործոնների երկար ցուցակ՝ հիմնվելով յուրաքանչյուր ուղու վերլուծության վրա: Երբ ԵՀԳ իրականացնող հիմնական թիմը կազմեց այս ցուցակը, այն քննարկվեց ԵՀԳ թիմում և լրամշակվեց թիմի փորձագիտական գիտելիքների հիման վրա (գլուխ 3):

Երկրորդ՝ յուրաքանչյուր ուղու համար նախանշվեցին բարեփոխումների առաջնահերթ ոլորտները (և այնուհետ քաղաքականության գործողությունները)՝ կիրառելով խոչընդոտների երկար ցուցակը կրճատելու չափանիշներ: Այդ չափանիշներն են՝ (i) զույգ նպատակների վրա առաջարկությունների ներգործության չափն ու կայունությունը, (ii) փոխլրացման աստիճանը. այսինքն՝ արդյոք այդ առաջարկությունները օգուտներ են ստեղծում անհավասարության, աճի կամ կայունության տարբեր տիրույթներում, և (iii) առաջնահերթ առաջարկությունները չեզոք, թե՞ դրական ազդեցություն ունեն հարկաբյուջետային կայունության՝ որպես անհրաժեշտ նախապայմանի վրա: Թիմը նաև հաշվի է առել ներքին և արտաքին քննարկումների արդյունքում ստացված կարծիքները: Թիմը հիմնվել է արտաքին փորձագետների խմբի վրա՝ առաջնահերթությունների վերաբերյալ կարծիք ստանալու նպատակով: Ձևավորվել են ինն առաջնահերթ

բարեփոխումներ: Հիմնական թիմն այնուհետ յուրաքանչյուր առաջնահերթ ոլորտի համար ձևակերպել է քաղաքականության գործողություններ ԵՀԳ համար իրականացված համակողմանի վերլուծության հիման վրա: Ակնկալվում է, որ առաջնահերթ քաղաքականությունների իրականացումը կսահմանի առաջընթացի ուղղությունը միջին ժամկետում (որը նախատեսված է վեց ամիս), թեև պարտադիր չէ, որ երկիրն այդ ժամկետում իրագործի իր առջև դրված բոլոր նպատակները:

Աղյուսակ 1-ում բերված են ուղիները և բարեփոխումների առաջնահերթ ոլորտները և ուսումնասիրված է դրանց ազդեցությունը զույգ նպատակների վրա և նշանակությունը տնտեսության մեջ կանանց մասնակցության համար: Բարեփոխումների ոլորտներն ընտրվել են՝ հաշվի առնելով, թե ըստ ակնկալիքների՝ այս ոլորտներում առաջխաղացումն ինչպես է շարունակական կերպով ազդում համընդհանուր բարգավաճման և աղքատության կրճատման առաջընթացի վրա:

Բարեփոխումների ժամանակացույցը, դրանց հարկաբյուջետային ազդեցությունը, առկա լրացումները և դրանց իրագործելիությունը ևս հաշվի են առնվել: Առաջնահերթ քաղաքականությունների իրագործումն ակնկալվում է միջնաժամկետ՝ վեց տարի ժամկետում:

Թիմը դիտարկել է նախանշված բարեփոխումների իրագործելիությունը և դրանց նշանակությունը՝ առանց նախանշված խոչընդոտներից առաջնահերթները որոշելու կամ դրանք դասակարգելու մտադրության: Այս մոտեցման կիրառումն օգնել է լույս սփռելու այն ոլորտների

վրա, որոնք բարեփոխումների հաջող իրականացման մեծ շանս ունեն: Այս մոտեցումը նաև օգնել է տեղեկատվությունն ապահովելու բարեփոխումների հնարավոր հաջորդականությունը որոշելու համար:

Եվ, վերջապես, թիմը քննել է այդ առաջնահերթությունների նշանակությունը յուրաքանչյուր ուղում կանանց և տղամարդկանց տնտեսական առաջխաղացման առումով: Այս վերլուծությունն օգտակար է, որովհետև կանանց ավելի մեծ մասնակցությունը տնտեսական գործունեության մեջ պետք է որ օգնի Հայաստանին հաղթահարելու կրճատվող բնակչության հնարավոր ազդեցությունները տնտեսական աճը նվազեցնելու առումով: ԵՅԳ մեջ ներկայացված բոլոր ուղիները կարող են տնտեսական հնարավորություններ ստեղծել կանանց համար: Եթե վաղ մանկության տարիքի կրթության ընդլայնման վերաբերյալ առաջարկությունն (ուղի 3) իրականացվի, ապա այս հնարավորությունները կարող են վերածվել աշխատուժի կազմում կանանց ավելի մեծ ընդգրկվածության: Միաժամանակ անդրադարձը միկրոդիմակայունությանը (ուղի 4) ցույց է տալիս, որ լուրջ կանխարգելիչ ուղղվածություն ունեցող առողջապահական ծառայությունները կարող են օգնել հասցեագրելու տղամարդկանց առողջության և կյանքի ակնկալվող տևողության վերաբերյալ մտահոգությունները: Ծխելու հետևանքով առաջացած առողջական ռիսկերը (գերակշռում է տղա-

մարդկանց, այլ ոչ կանանց շրջանում) այն հնարավոր գործոններից են, որոնք պայմանավորում են մեծահասակ տարիքում, կանանց համեմատ, մահացության ավելի բարձր մակարդակը տղամարդկանց շրջանում:

Երկրի թիմը մասնակցել է բաց քննարկման՝ առաջադրված առաջնահերթ քաղաքականություններն ու գործողությունները վավերացնելու և լրամշակելու նպատակով: Երկրի թիմի բոլոր անդամներն ու ղեկավարությունը հրավիրվել են երկօրյա աշխատաժողովի, որի ընթացքում հիմնական թիմը ներկայացրել է առաջադրվող առաջնահերթություններն ու մանրամասնել է յուրաքանչյուրի վերլուծական հենքն ու հիմնավորումը: Հայաստանի հարցերի արտաքին փորձագիտական խումբը հրավիրվել է մասնակցելու աշխատաժողովի առաջին օրվա քննարկումներին, իսկ երկրորդ օրը նվիրված է եղել ներքին քննարկումներին և կարծիքների փոխանակմանը, այդ թվում՝ առաջնահերթ քաղաքականության միջոցառումների որոշմանը: **Քննարկման** ընթացքում քաղաքականության գործողությունները լրամշակվել են՝ հաշվի առնելով մասնակիցների կոնկրետ ոլորտային գիտելիքներն ու քաղաքականության տարբեր ուղղությունների փոխլրացումների վերաբերյալ երկխոսությունը: Բացի այդ, ուղղորդման և աջակցության համար թիմը դիմել է ԵՅԳ կենտրոնական աջակից թիմին:

Ներդիր Ա 1. Տեղեկատվական բաց

Աղքատության կրճատման և համընդհանուր բարգավաճման խթանման ուղղությամբ Հայաստանի ուղու համակարգված գնահատումն իրականացնելու ընթացքում Համաշխարհային բանկի և այլ կառույցների առկա փաստերից, տվյալներից ու վերլուծություններից օգտվելիս թիմն առնչվել է մի շարք տեղեկատվական բացերի, որոնցից հետևյալները առավել կարևոր են եղել լրացուցիչ վերլուծության առումով:

Բազմուղի հաղորդակցության գնահատական: Երկրի հաղորդակցումն աշխարհի հետ աստիճանաբար դառնում է բազմակողմ ոչ միայն ապրանքների և ծառայությունների, այլև մարդկանց, տեխնոլոգիաների և գիտելիքի միջոցով: Երբ թիմը վերլուծում էր, թե Հայաստանն ինչպես կարող է վերահավասարակշռել տնտեսական աճն ու ավելի լավ հաղորդակցվել աշխարհի հետ իր շուկաները մեծացնելու համար, պարզեց, որ առևտրի և փոխադրումների դյուրացման թեմայով որևէ վերլուծություն չկա մի

երկրում, որի առջև ծառայած են խիստ կարևոր լրագիստիկ հարցեր ու ծովային սահմաններ չունենալու հանգամանքով պայմանավորված խոչընդոտներ: Բացի այդ, թեև կան առանձին փաստեր սփյուռքի հետ Հայաստանի կապերի և հարաբերությունների վերաբերյալ, չկա փաստերի վրա հիմնված վերլուծություն՝ գուզակցված միջազգային փորձի վրա հիմնված քաղաքականության վերաբերյալ առաջարկություններով: Եվ, վերջապես, թեև առկա է որոշ հատվածական տեղեկատվություն ՏՀՏ հասանելիության, քաղաքականության և ենթակառուցվածքի, ինչպես նաև ՏՀՏ ոլորտի արտահանման ծավալների ավելացման վերաբերյալ, սակայն երկիրը չունի մարտահրավերների որևէ վերլուծություն և քաղաքականության գործողություններ, որոնք հնարավորություն կտան Հայաստանին լիարժեք թևակոխելու այսպես կոչված «թվային տնտեսություն»:

Մրցակցության/շուկայի ազատ մուտքի և ելքի գնա-

հատական: Երկրի համակարգված գնահատումն իրականացնելու ընթացքում առկա տվյալների վերլուծության և քննարկումների արդյունքում պարզվել է, որ մրցակցությունը և շուկա ազատ մուտքի և ելքի հնարավորության բացակայությունը ընկերությունների արտադրողականության լուրջ խոչընդոտ են: Այդուհանդերձ, այս խնդիրն ու դրա հետևանքները հասկանալու համար կոնկրետ Հայաստանին վերաբերող շատ քիչ տեղեկատվություն կա՝ պայմանավորված տվյալների և վերլուծության բացակայությամբ: Մեր օրերում կան հայտնի մեթոդաբանություններ, որոնցով գնահատվում են տնտեսության մեջ և/կամ տնտեսության առանձին ճյուղերում մրցակցության աստիճանը և, որ ամենակարևորն է, վերլուծության են ենթարկվում այն տնտեսական օգուտները, որոնք մրցակցության բարելավման արդյունքում կստանա երկիրն ընդհանրապես և տնտեսական հարաբերությունների առանձին սուբյեկտները (սպառողներ, մասնավոր ընկերություններ, կառավարություն)՝ մասնավորապես: Հայաստանում մրցակցության հարցերի ամփոփիչ և փաստերի վրա հիմնված վերլուծությունը կօգնի աջակցելու այս բարեփոխումների օրակարգի իրագործմանը:

Տվյալներ ժողովրդագրական միտումների վերաբերյալ և դրանց ազդեցության գնահատական: Բնակչության ծերացումը, բնակչության թվաքանակի անկումը և արտագաղթը բացասական են անդրադառնում Հայաստանի՝ աճի և աղքատության կրճատման ապագա հեռանկարների վրա: Բնակչության կազմի և թվաքանակի փոփոխության միտումները և Ազգային վիճակագրական ծառայության (ԱՎԾ) ու Միավորված ազգերի կազմակերպության կանխատեսումները տարբերվում են հատկապես բնակչության թվի անկման տեմպի և ժամկետների առումով: Նաև՝ ԱՎԾ-ի և ՄԱԿ-ի կանխատեսումներում զգալիորեն տարբերվում են այնպիսի ցուցիչներ, ինչպիսին է բնակչության կազմում քաղաքաբնակների թիվը: Բնակչության այս շարքերը ներդաշնակեցնելու համար ներդրում կատարելը զգալիորեն կօգնի Հայաստանի բնակչության կազմում

փոփոխությունների տնտեսական ազդեցությունը գնահատելու և բացահայտված փաստերը նմանատիպ փոփոխություններ արձանագրած այլ երկրների հետ համեմատելու գործին: ԵՀԳ համար կատարված վերլուծությունը հիմնականում հիմնվել է ԱՎԾ բնակչության շարքերի վրա: Սակայն դա բացասական է անդրադարձել այլ երկրների հետ համեմատելու և միջազգային համեմատություններ կատարելու հնարավորության վրա: Միգրացիայի մասով՝ կարճաժամկետ միգրացիոն հոսքերի և բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ունեցողների աշխատանքային միգրացիայի (ուղղղների արտահոսք) աստիճանի վերաբերյալ թարմ տվյալներ չկան: Միգրացիան պայմանավորող գործոններն ու դրա ազդեցությունները պարզելու համար կատարվել են տնային տնտեսությունների մի շարք հետազոտություններ: Այդուհանդերձ այդ հետազոտությունների ընդգրկման շրջանակն ու ծածկույթը սահմանափակ է: Զանի որ միգրացիան կարևոր է Հայաստանի տնտեսության համար, այս հոսքերը մշտադիտարկելու նպատակով տվյալների հավաքման լուրջ համակարգերի մեջ ներդրում կատարելը կվերացնի խիստ կարևոր տեղեկատվական բացը:

Հայաստանի շրջակա միջավայրի ընդհանուր գնահատական: ԵՀԳ մեջ աճի կայունության վերլուծությունը խիստ սահմանափակված է եղել երկրի բնական պաշարների համակողմանի վերլուծության բացակայության պատճառով: Մի երկրում, որը հարուստ է բնական պաշարներով և հենվում է այդ պաշարների՝ որպես եկամուտների կարևոր աղբյուրի վրա (զբոսաշրջություն, օգտակար հանածոների արտահանում), ՀՆԱ-ն միայն մասնակի պատկեր է տալիս գյուղատնտեսական նշանակության հողերի, օգտակար հանածոների և անտառների արժեքի մասով: Հայաստանի աճի կայունությունը համարժեք գնահատական տալու համար օգտակար ներդրում կարող է լինել բնական պաշարների դրամական գնահատումը և հաշվառումը: Այս վարժությունը կատարելու համար կան միջազգայնորեն ընդունված մեթոդաբանություններ:

3.1. ԵՀԳ թիմը հիմնվել է նաև ներքին և արտաքին բազմակողմանի խորհրդակցական գործընթացի վրա: ԵՀԳ հայեցակարգային փուլից սկսած՝ խնդիր է դրվել Հայաստանի և Համաշխարհային բանկի հայաստանյան թիմի փորձագետներից շարունակական խորհրդատվություն ստանալ շեշտադրվող ոլորտների և աշխատանքի առաջընթացին զուգահեռ ձևավորվող սյուժեի և հիմնական ուղերձների վերաբերյալ: Խորհրդակցա-

կան գործընթացին մասնակցել են շահակիցների տարբեր խմբեր՝ կազմված ՀՀ կառավարության, մասնավոր հատվածի, քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների, գիտական համայնքի և զարգացման գործընկերների ներկայացուցիչներից: Զննարկումներն այս գործընթացում օգնել են վեր հանելու մի շարք կարևոր տեղեկատվական բացեր (ներդիր 1):

Աղյուսակ Ա 7. Ուղիներ, առաջնահերթ բարեփոխումների ոլորտներ, ազդեցությունը զույգ նպատակների վրա և դրանց նշանակությունը տնտեսական գործունեության մեջ կանանց մասնակցության առումով

Ուղիներ	Բարեփոխման առաջնահերթ ոլորտներ	Ազդեցությունը զույգ նպատակների վրա, ժամանակացույց, կայունություն, փոխլրացումներ	Նշանակությունը տնտեսական գործունեության մեջ կանանց մասնակցության առումով
<p>Ուղի 1. Աճի վերահավասարակշռման համար ամփրամշտ է, որ Հայաստանը ձգտի բացել շուկաները, որսալ արտահանման հնարավորությունները և հարթահարել միակցման հետ կապված սահմանափակումները:</p>	<p>1. Օգտագործել արտահանման հնարավորություն ստեղծող գործոնների լծակը և հարթահարել ցամաքային հաղորդակցության խոչընդոտները (առևտրային քաղաքականություն, արտահանման մատուցող տեղեկատվություն, սփյուռք, լրացնել լոգիստիկ բացերը, կենտրոնանալ առևտրի վրա ծառայությունների և ՏՀՏ ոլորտներում):</p>	<p>Արտահանմանը նպաստող առանցքային գործոնների ակտիվացումը դրական ազդեցություն կունենա զույգ նպատակների վրա և կապահովի լուրջ փոխլրացումներ՝ մեծացնելով տնտեսական աճը, շուկաների և արտադրանքի դիվերսիֆիկացման միջոցով այն ավելի դիմակայուն դարձնելով ցնցումների նկատմամբ, տեխնոլոգիաների և գիտելիքի փոխանակման միջոցով մեծացնելով արտադրողականությունը և ավելացնելով որակյալ աշխատանքի հնարավորությունները աշխատողների համար: Հնարավոր է, որ բազմուղի հարդրակցության ենթակառուցվածքի ընդլայնումն ապահովի կարծաժամկետ «արագ հաղթանակներ», իսկ միջամիջոցային հեռանկարում հնարավոր կլինի իրացնել բազմուղի հաղորդակցության օրակարգի իրականացումից ստացված օգուտները: Քաղաքական և տնտեսական առումով բարեփոխումներն իրագործելի են, քեև լրացուցիչ ծախսեր են առաջադրում, որոնք պետք է ֆինանսավորվեն հարկաբյուջետային չեզոք եղանակով:</p>	<p>Ներկայումս ՏՀՏ սպասարկման ոլորտում աշխատողների 35 տոկոսը կանայք են (Համաշխարհային բանկ, 2013 թ.): Այնպես չէ, որ ՏՀՏ ոլորտի զարգացման արդյունքում կստեղծվեն աշխատատեղեր: Երկրի ներքին մրցակցայնության, առևտրի և տարածաշրջանային ինտեգրման խթանման ուղղված ջանքերի և աշխատաշուկայում գեղեցիկ հավասարությունն ավելացնող քաղաքականությունների զուգակցումը հնարավորություն կտա Հայաստանին ունենալու ավելի լուրջ մրցակցային առավելություն, որը կապահովվի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ավարտած ավելի մեծ թվով կանանց ու տղամարդկանց և ակտիվների մրցակցային սկզբնական արժեքի միջոցով: Կանանց կողմից ղեկավարվող ընկերությունները քերի են ներկայացված Հայաստանի բոլոր ոլորտներում. բացառություն են տեքստիլ և հագուստեղենի ոլորտը և հյուրանոցային ու ռեստորանային ծառայությունները, որտեղ ընկերությունների 35 տոկոսի ղեկավարները կանայք են (Համաշխարհային բանկ, 2016 թ.): Հազուստեղենի ոլորտում նոր շուկաներ մուտք գործելիս ընկերությունների հաստատուն ծախսերը նվազեցնելու համար արտահանման խթանման ժամանակակից հաստատություններից օգտվելը դրական կազդի ձեռնարկատիրության դաշտում կանանց տնտեսական հնարավորությունների ընդլայնման վրա և կնպաստի առավել ներառական աճի խթանմանը:</p>
<p>Ուղի 2. Կենսունակ, արտադրողական մասնավոր հատվածի զարգացման և ավելի մեծ թվով աշխատատեղերի ստեղծման համար Հայաստանին անհրաժեշտ է վերացնել ընկերությունների համար շուկաներ մուտքի և աճելու սահմանափակումները:</p>	<p>2. Լրացնել ներդրումային միջավայրի բացերը (այդ թվում՝ կարգավորումներ, դրանց իրականացում, ֆինանսների, նորարարության հասանելիություն, մրցունակ շուկա, կորպորատիվ կառավարում):</p>	<p>Ընկերությունների համար շուկա մուտք գործելու և աճելու համար հավասար պայմաններ ապահովելը հնտությունների հասանելիության, ֆինանսավորման և նորարարության միջոցով մեծ նշանակություն ունի արտադրողականության բարելավման և այդ կերպ, աշխատատեղերի ստեղծման համար այնպիսի աշխատաշուկայում, որը կաշխատողներին է պահանջարկով: Դա մեծ դրական ազդեցություն կունենա աճի, դրա կայունության և անհամաչափությունների վրա՝ աշխատատեղերի միջոցով ուժեղացնելով կապը աճի և կենսապահովման միջոցների միջև: Իրականացումը նախատեսվում է կարծաժամկետից միջամիջոցային հեռանկարում՝ նախ իրականացնելով առաջնահերթ գործողությունները (օր.՝ գործող հաստատված կարգավորման դաշտ), մյուսներն իրականացնելով առավել միջամիջոցային հեռանկարում, մասնավորապես՝ այն գործողությունները, որոնք կարողությունների և համակարգի հզորացում են պահանջում:</p>	<p>Ավելի մեծ մասնակցությունը ձեռնարկատիրության դաշտում և գեղեցիկ խզման փոքրացումը կնպաստի ավելի շատ աշխատատեղեր ստեղծող, արտադրողական մասնավոր հատվածի կայացմանը: Ձեռնարկատիրության դաշտում կանանց «կաղող մասնակցությունը» Հայաստանի մարդկային ռեսուրսների ներուժի սխալ տեղաբաշխման հետևանք է: Հաշվարկները վկայում են, որ մասնակցության և ձեռնարկատիրության մեջ գեղեցիկ խզումը հանգեցնում է ՀՆԱ-ի 5 տոկոսին համարժեք տնտեսական արդյունքի կորստի (Համաշխարհային բանկ, 2016 թ.):</p>

Ուղիներ	Բարեփոխման առաջնահերթ ոլորտներ	Ազդեցությունը զույգ նպատակների վրա, ժամանակացույց, կայունություն, փոխլրացումներ	Նշանակությունը տնտեսական գործունեության մեջ կանանց մասնակցության առումով
	<p>3. Տեղում ապահովել ազատ մուտք ու ելք շուկա և մրցունակություն:</p>	<p>Շուկա ազատ մուտք ու ելք ապահովելն այն կարևոր բաղադրատարրն է, որն անհրաժեշտ է, որպեսզի ընկերությունները կարողանան ազատ մուտք գործել շուկա և աճ գրանցել: Դա մեծ դրական ազդեցություն կունենա տնտեսական աճի և հանրընդհանուր բարգավաճման վրա՝ սահմանափակելով վարձավճարները և ապահովելով առողջ մրցակցություն լավ կարգավորվող շուկաներում: Դա նաև կնպաստի կայունությանը դիվերսիֆիկացման վրա դրական ազդեցության շնորհիվ: Իրագործելիությունը երկի հնարավոր կլինի ապահովել միջնաժամկետ հեռանկարում, քանի որ դա կպահանջի տարբեր շահագրգիռ կողմերի շահերի հավասարակշռության ապահովում:</p>	
<p>Ուղի 3. Ներառական աճի համար Գայատանին անհրաժեշտ է վերացնել աշխատելու արգելքները և բարելավել անհատների արտադրողականությունը:</p>	<p>4. Ապահովել, որ կրթական համակարգը մատուցի աշխատաշուկայի կարիքներին համապատասխան հմտություններ (մանկավարժների պատրաստման, STEM և բարձրագույն կրթության խթանման, գյուղական վայրերում բարձրագույն մասնագիտական կրթության տարածման, ՄԿՈՒ ավելի լավ կարգավորման, աշխատուժի զարգացման և աշխատանքային պրակտիկայի միջոցով):</p>	<p>1-ին և 2-րդ առաջնահերթությունների (վերը) կարևոր փոխլրացում է աշխատողների՝ անհրաժեշտ հմտություններ ունենալու համագամանքը, որպեսզի բավարարեն մոր և աճող ընկերությունների կարիքները:</p> <p>Ըստ այդմ, աշխատողների հմտությունների մեջ ներդրում կատարելը ստեղծում է աճը հանրընդհանուր բարգավաճման և արքատության հարթահարման վերածելու ուղի: Որակյալ կրթությունը նեղ մասնագիտական հմտությունների և գիտելիքի կարևոր աղբյուր է: Աշխատուժի զարգացումն ապահովելու համար ոչ միայն անհրաժեշտ է, որ կրթական համակարգն ապահովի համապատասխան հմտություններ, այլև՝ ծերացող աշխատուժը թարմացնի իր հմտությունները և աշխատաշուկայի կարիքներին համընթաց քայլի: Այսպիսով և՛ որակյալ կրթությունը, և՛ աշխատուժի զարգացումը վճռորոշ փոխլրացնող ներդրումներ են վերը նշված 1-ին և 2-րդ առաջնահերթությունների համար, որոնք թվային տեխնոլոգիաների լիարժեք օգտագործում և ավելի շատ նորարարություն են պահանջում: Կրթության մեջ ներդրումները կարելի է քայլ առ քայլ սկսել կարճաժամկետ հեռանկարում. դրան կարելի է նպաստել կրթության ոլորտի ծախսերի օպտիմալացմամբ: Աշխատուժի զարգացման մեջ ներդրումները կարելի է կատարել միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում՝ համագործակցելով մասնավոր հատվածի հետ: Աշխատուժի զարգացման լուրջ ծրագրեր մշակելու իրագործելիությունը կախված է մասնավոր հատվածի համագործակցելու և հնարավորություններ ստեղծելու պատրաստակամությունից: Միջին մասնագիտական և տեխնիկական կրթության (ՄԿՈՒ) առկա ծրագրերի կարգավորման բարելավումը կարելի է իրականացնել կարճաժամկետ հեռանկարում:</p>	<p>Ջանքեր, որոնք շնորհիվ կրթություն և հմտություններ ձեռք բերած տղամարդիկ և կանայք աշխատանք կունենան այնպիսի ոլորտներում, որտեղ կանխատեսվում է աճ և ավելի լավ վարձատրություն: Կանանց կրթվածության արժեքավոր ռեսուրսի մեջ ներդրումներից օգուտ քաղելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել այնպիսի քաղաքականություններ, որոնք կվերացնեն թե՛ պահանջարկի, թե՛ առաջարկի կողմում առկա խոչընդոտները: Բավարար աշխատատեղերի ստեղծմանն ուղղված քաղաքականությունները պետք է ուղեկցվեն խնամքի և աշխատանքային պարտականությունների հավասարակշռմանը նպաստող քաղաքականություններով: Աշխատուժի կազմում կանանց մասնակցությունը խոչընդոտող գործոնները վերացնելու արդյունքը կլինեն արժեքավոր մարդկային կապիտալի արդյունավետ բաշխումն ու տնտեսական օգուտները ոչ միայն կանանց և նրանց ընտանիքների, այլև ողջ հասարակության համար:</p>

Ուղիներ	Բարեփոխման առաջնահերթ ոլորտներ	Ազդեցությունը զույգ նպատակների վրա, ժամանակացույց, կայունություն, փոխլրացումներ	Նշանակությունը տնտեսական գործունեության մեջ կանանց մասնակցության առումով
	<p>5. Աջակցել աշխատողների համապատասխանեցմանը աշխատատեղերին (Զբաղվածության պետական գործակալությունը հզորացնելու, սոցիալական աջակցության ծրագրերի նպաստառուներին ակտիվացնելու միջոցով):</p>	<p>Տնտեսության մեջ ավելի շատ աշխատատեղերի ստեղծմանը և աշխատողների հմտությունների զարգացմանն ուղղված ներդրումների կատարմանը զուգահեռ աշխատանքի արդյունավետ բաշխման և, ըստ այդմ, արտադրողականության բարելավման առումով կկարևորվի աշխատատեղերին աշխատողների համապատասխանության ապահովումը: «Կյանքն անցումային շրջանում» հետազոտությանը մասնակցած հայերի ավելի քան 70 տոկոսը նշել է, որ կապերը խիստ անհրաժեշտ կամ շատ կարևոր են լավ աշխատանք ստանալու համար: Այսպիսով, անհրաժեշտ է աշխատատեղերին համապատասխանեցման գործունե առաջություն: Թերևս Զբաղվածության պետական գործակալության ընդլայնվելու կարողությունը սահմանափակ է, եթե հաշվի առնենք ակտիվ աշխատաշուկայի ծրագրերի համար ներկա պահին հատկացվող միջոցները: Զբաղվածության պետական գործակալությունը հզորացնելու և նրանից օգտվողների թիվն ավելացնելու համար անհրաժեշտ կլինեն պետական բյուջեից հատկացումներ և մասնավոր հատվածի ավելի մեծ մասնակցություն:</p>	
	<p>6. Խթանել կանանց մասնակցությունն աշխատաշուկայում (ՎՄԿ-ի միջոցով, զենդերային հարցերի ներառում հանրակրթության և բարձրագույն կրթության մեջ):</p>	<p>Ավելի մեծ թվով կանանց ընդգրկվածությունն աշխատաշուկայում կհակազդի բնակչության նվազմանը և Հայաստանի աշխատանքային ռեսուրսների վրա տղամարդկանց միգրացիայի բարձր ցուցանիշի ազդեցությանը: Եթե նախատեսվում է աշխատաշուկայում տղամարդկանց և կանանց մասնակցության խզումը վերացնել ավելի մեծ թվով կանանց աշխատանք փնտրելու և գտնելու հնարավորություն ընձեռելով, ապա տնտեսական կախվածության ցուցանիշի բացասական միտումը հնարավոր կլինի էականորեն նվազեցնել, և հնարավոր է հասնել ՀՆԱ-ի մոտ 14 տոկոսի: Կանանց աշխատելը խթանելու ուղղությամբ առանցքային բարեփոխում է մինչև 3 տարեկան երեխաների համար և գյուղական վայրերում վաղ մանկության հասակի կրթության (ՎՄԿ) ծրագրերի իրականացումը պետական մանկապարտեզներում: ՎՄԿ-ի մեջ ներդրումը միջազգայնորեն ընդունված է որպես խելացի քաղաքականություն, որը նպաստում է տնտեսությանն այսօր (ավելի շատ կանանց մասնակցությամբ) և ապագայում (այդ երեխաների ավելի մեծ արտադրողականությամբ չափահաս տարիքում): Այնպիսի երկրներ, ինչպիսին է Շվեդիան, հաջող լուծում են տվել բնակչության նվազման խնդրին ընդլայնելով ՎՄԿ ծրագրերը: ՎՄԿ իրականացման միջոցով կանանց աջակցությունը կարելի է կազմակերպել և իրականացնել գործող պետական մանկապարտեզների հենքի վրա կարճաժամկետ և միջնաժամկետ հեռանկարում: Այս ընդլայնմանը կարելի է աջակցել կրթության ոլորտի ծախսերի օպտիմալացմամբ:</p>	

Ուղիներ	Բարեփոխման առաջնահերթ ոլորտներ	Ազդեցությունը զույգ նպատակների վրա, ժամանակացույց, կայունություն, փոխլրացումներ	Նշանակությունը տնտեսական գործունեության մեջ կանանց մասնակցության առումով
<p>Ուղի 4. Կայունության հասնելու համար Հայաստանին անհրաժեշտ է համապետական դիմակայունություն ձևավորել տարբեր ճակատներում:</p>	<p>7. Ուժեղացնել կայունությանը և աճին օժանդակող մակրոկառավարումը:</p>	<p>Մակրոտնտեսական դիմակայունությունը և երկարաժամկետ տնտեսական աճին նպաստող կայուն մակրոտնտեսական քաղաքականությունները նախադրյալ են զույգ նպատակների ուղղությամբ հաջող առաջընթացի և քաղաքականության արդյունավետ բարեփոխման համար բոլոր բնագավառներում: Սա նախատեսվում է իրականացնել անհապաղ, քանի որ կարծաժամկետ հեռանկարում մակրոտնտեսական կայունության անկումը կարող է տևական ազդեցություն ունենալ: Դրա օրինակն է պետական ներդրումների մասով վերջերս արժանագրված հարկաբյուջետային ծախսերի կրճատումը Հայաստանի հարկաբյուջետային նորմերով պայմանավորված ավտոմատ հարկաբյուջետային համախմբման արդյունքում, որը կարծաժամկետ և միջնաժամկետ ազդեցություն կունենա տնտեսական աճի վրա:</p>	<p>Տվյալ սեռատարիքային խնբում, աշխատուժի մասնաբաժնի ավելացման նպատակով կանանց աշխատուժի ավելացմանը զուգահեռ, կենսաթոշակային բոլորի հզորացումը կարող է կասեցնել տնտեսական կայունության գործակցի աճը: 2015թ. 15-64 տարեկանների աշխատուժի կազմում տղամարդկանց և կանանց ընդգրկվածության խզվածքը կազմել է զրեթե 20 տոկոս: Եթե նախատեսվում է այս խզվածքը վերացնել կանանց աշխատանք փնտրելու և գտնելու հնարավորություն տալու միջոցով, ապա տնտեսական կայունության գործակցի բացասական միտումը կարելի է զգալիորեն նվազեցնել հարկաբյուջետային կայունացման վրա դրական ներգործություններով: Գիշտ հասցեագրված սոցիալական աջակցության միջոցով տղային տնտեսությունների դիմակայունության բարձրացումը կբարելավի կախյալ անդամ ունեցող և միայնակ կին կերակրող ունեցող տղային տնտեսությունների հեռանկարները, ինչպես նաև այն ընտանիքներին, որտեղ մեծամասնությունը կանայք են, որոնք հատկապես խոցելի են աղքատության և տարիքային աղքատության առումով: Խիստ կանխարգելիչ ուղղվածության առողջապահական ծառայությունները կօգնեն կրճատելու տղամարդկանց առողջությանը և կյանքի ակնկալվող տևողությանն առնչվող մտահոգությունները (չափահաս տղամարդկանց շրջանում, կանանց համեմատ, մահացության ցուցանիշն ավելի բարձր է):</p>
	<p>8. Ուժեղացնել շրջակա միջավայրի կառավարումը և հարմարվողականությունը կլիմայի փոփոխության ազդեցություններին:</p>	<p>Շրջակա միջավայրի և բնական պաշարների կայուն կառավարումը կունենա և Հայաստանի ապագա տնտեսական աճի համար: Շրջակա միջավայրն ու բնական պաշարները ապահովում են կայուն ներառական աճի հիմք այնպիսի ոլորտներում լավ արդյունքներ գրանցելով, ինչպիսին են գյուղատնտեսությունը, հանքարդյունաբերությունը, զբոսաշրջությունը և ամուսնային տնտեսությունը, ինչպես նաև էքստրեմալ եղանակային երևույթների նկատմամբ դիմակայունությունն ուժեղացնելով և կլիմայի փոփոխության ազդեցություններին հարմարվելով:</p>	
	<p>9. Ուժեղացնել միկրոդիմակայունությունը ֆինանսների հասանելիության, սոցիալական պաշտպանության և կենսաթոշակների և առողջապահության վրա ծերացող բնակչության ազդեցությունների հաղթահարման միջոցով:</p>	<p>Տնային տնտեսությունների բարեկեցության վրա ուղղակիորեն ազդում են ցնցումները, օրինակ՝ աշխատանքը կորցնելը կամ հիվանդությունը, և անուղղակիորեն՝ ժամանակի ընթացքում աճել է աղքատության մեջ հայտնվելու առումով խոցելի բնակչության թիվը: Հանրային քաղաքականության խնդիր է այն իրավիճակը, երբ տնային տնտեսությունները, մասնավորապես՝ աղքատները և խոցելիները, ցնցումների հանդիպելիս ընտրում են այնպիսի ռազմավարություններ, որոնք վնասակար են ապագայի բարեկեցության, հատկապես երեխաների մարդկային կապիտալի զարգացման համար: Աղքատների սոցիալական աջակցության սահմանափակ ծածկույթը և «լավ աշխատատեղերի պակասը, հատկապես՝ գյուղական շրջաններում, առանցքային խոչընդոտներ են դիմակայունության մարտահրավերի հասցեագրման և արտադրական ներառման համար (հասցնել սոցիալական նպաստ ստացողներին աշխատանքի և կայուն կենսապահովման): Քաղաքականության հարթությունում աստիճանաբար ավելի մեծ խնդիր է դառնում տարեցների աղքատությունը ժողովրդագրական միտումների և տնտեսական կայունության ցուցանիշի աճի հետևանքով: Բնակչության ծերացումը կարող է հանգեցնել տնային տնտեսությունների առողջապահական ծախսերի ավելացման, հատկապես՝ ոչ տարափոխիկ հիվանդությունների աճող բեռի ֆոնին:</p>	

Աղբյուրը՝ Կանանց և տղամարդկանց տնտեսական մասնակցության նշանակությունը վերցված է Համաշխարհային բանկի վերլուծական աշխատանքից, որն ամփոփված է Համաշխարհային բանկի (2016 թ.) «Armenia. Country Gender Assessment 2016» գեկույցից, Համաշխարհային բանկի (2013 թ.) «Accumulation, Competition and Connectivity» և Համաշխարհային բանկի (2017 թ.) «Armenia: Leveling the STEM Playing Field for Women» գեկույցներից:

Follow us on Facebook / Բնուներ մեզ ֆեյսբուքում
@WorldBankArmenia

Visit us / Այցելե՛ք մեզ
www.worldbank.org/armenia